

4- 57

388

75 հոպե

910.4
4-58

W-13383

PH

ԹԻՓԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱՆԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

34394

730

№ 188

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Տ Է Ր Ս Ի Մ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ե Ի

ՏԵՂԱԳԵՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ջրոյն մաս չի քանակ թիւը
Եւրոպայի հրապարակումը
Բեռլին 18
2.50

24
32

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Արագածիւր Մն. Մարտիրոսեանցի

ՄԻՔԱՏԷԼԵԱՆ ՓՈՂՈՑ № 81.

1900

388-42

Дозв ценз. Тифлисъ, 22-го Августа. 1900 г.

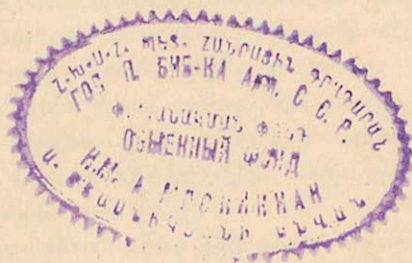

290-2013

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՃԵՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՐԹԻՐԻՆ

ՅԷՊԻ ՏԷՐՍԻՄ

ԱՌԱՋԻՆ ՃԱՆԱԳԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ա

ՔՂԻ-ՂԱՍԱԳԱՅԷՆ ԱԼԹՈՒՆ ՀԻՒՍԷՅՆ

Գարնանային պարզ գիշեր մ'էր. լուսինն իր արծաթափայլ շողերով կլուսաւորէր Քեղուայ սարերն ու ձորերը, որոնց թարմ բուսականութիւնը գիշերուան մեղմ գեփիւռին առջև խուլ սօսափին մը կարձակէր և որոնց անճառելի տեսարաններուն առջև մարդ կսքանչանար ու պահ մը կվերանար՝ ինք զինքն այս աշխարհէս դուրս կարծելով:

1888 թուականն էր այդ, կենացս տաան և չորրորդ գարունը: Կուրծքս անհամեմատ կբարախէր, կցանկայի ուղևորել ու ուղևորել աշխարհի մէկ ծայրէն միւս ծայրը: Ձիերն արդէն պատրաստ էին և, վերջապէս, կրկին պիտի ուղևորէինք, բայց այս անգամ դէպի Տէրսիմ, դէպի անծանօթ աշխարհ մը, որի մասին թէև չատեր կխօսէին, բայց քիչեր գիտէին ու տեսած էին դայն:

Ուղևորութեան միակ ընկերս, որ միանգամայն հօր մը պէս կսիրէի՝ «գնանք» ըսաւ ու ես ակնթարթի մը մէջ ձիուս վրայ նստած էի: Ձի նստաւ և ինք, ընկերս, և ըսպէապէս հրաժեշտ տալով Քեղուայ Ղասապային՝ յառաջ քշեցինք անցանք հայոց

Թաղը, ուր ձայն շշուկ չկար. անցանք պաղարը, ուր գիշերապահներն արագ-արագ կսուլէին միմեանց. անցանք Թըքաց Թաղը, ուր բոլորովին լռութիւն կը տիրէր, և վերջապէս անցանք քաղքի կամուրջը, որ ձգուած էր յորդառատ վտակի մը վրայ, որ Ղասապան երկու մասի բաժնելով՝ սրընթաց կ'ընթացէր Լըշըգ-չայի մէջ:

Ամբողջ գիշերը ճանապարհորդեցինք, մինչև որ արեւագին հասանք Սերկելիլիկ հայաբնակ գիւղը: Գիւղը մօտաւորապէս կլինէր 250—300 տուն, որոնցմէ 5—6 տունը միայն քրդեր էին: Գիւղին մէջ կը տեսնուէր եկեղեցի մը և նորան կից ուսումնարան մը: Գիւղի մէկ կողմը կտեսնուէր խիտ անտառ մը, ուրկէ գիւղացիներն իրենց վառելափայտը կկտրէին, իսկ միւս կողմը՝ փոքրիկ դաշտագետին մը, ուր գիւղացիներն ունէին բաւականաչափ վարելահողեր: Գիւղին առջև ջրակի մը մօտ կանգ առինք, ուր գիւղացի կանաչք իրենց երեսները կլուային և շտապ շտապ կուժերը ջուր կլեցնէին տուն տանելու համար: Կանանց մէկն իր երեսը ծածկելով համեստաբար՝ մէկ-մէկ թաս ջուր տուեց մեզի: Ջուրը խմեցինք և հեռացանք Սերկելիլիկ գիւղէն, որն արդարև սերկելիլի մը ձևն ունէր:

Սերկելիլիկ գիւղէն հեռանալուց երեք ժամ յետոյ հասանք Ալթուն-Հիւսէյն գիւղը, որ զարդարուած էր պտղատու պարտէզներով ու սակաւ ինչ այգիներով:

Գիւղը բաղկացած էր մօտաւորապէս 300 տուներէ, որոնց 8—10 տունը քրդեր էին, իսկ միւսը՝ հայեր: Հայերն ունէին եկեղեցի մը ու փոքրիկ ուսումնարան մը. այս վերջինը սակայն, ուսուցիչ

չունենալուն պատճառով փակ էր: Գիւղը բաւական ճոխ կերէէր, և բնակիչներն՝ առանց բացառութեան, բոլորն ալ երկրագործութեամբ կ'աւարապէին, որովհետեւ գիւղի շուրջը կտեսնուէին բաւականաչափ վարելու հողեր, թէև մեծ մասամբ անջրդի:

Գիւղը զարմանալի դիրք մ'ունէր. նա չորս կողմերէն շրջապատուած էր անտառապատ բարձր լեռներով, որոնք կձևացնէին իրենց մէջ քառակուսի ընդարձակ փոս մը, որուն ճիշտ մէջտեղը՝ բլրակի մը վրայ հաստատուած էր գիւղը: Նորա հիւսիսային կողմէն երկու-երեք փոքրիկ վտակներ գիւղի շուրջը բոլորուելով՝ կհոսէին դէպի հարաւ: Եթէ գիւղի հարաւային կողմը՝ սոյն վտակներու անցքերը փակուէին՝ անտարակոյս մօտ ժամանակի մէջ Ալթուն-Հիւսէյնի տեղը կգոյանար լճակ մը, որուն մէջ անշուշտ գիւղը կլինէր փոքրիկ կղզի մը:

Այս գիւղի քահանան, որ Կ. Պոլսոյ մէջ ուսում առած և բաւական զարգացած էր, երբեմն դատ բացեր էր Դերջանի և Խուզուչանի զանազան քուրդ պէկերու դէմ, որոնք Խուզուչանի հպատակութենէն յետոյ սկսած էին ընդհանրապէս տեղացի և մասնաւորապէս Ալթուն-Հիւսէյն գիւղի հայերուն նեղել, հարստահարել և գրաւել նոցա հողային կալուածները: Քահանան դիմելով Կ. Պոլիս հայոց պատրիարքարանին և Բարձրագոյն Դուռն՝ սկսեց պաշտպանել աղգային և եկեղեցական (Խուզուչանի համար միայն) բոլոր շահերը, որոնց խիստ մօտալուտ վտանգ մը կսպառնար: Նա սոսկ դիմումներով չբաւականանալով՝ գնաց ուղղակի Կ. Պոլիս և այնտեղ սկսեց անձամբ պաշտպանել իր բաց արած դատը: Այդ միջոցին այլևս քահանային և

Բ. Դռան մէջ ինչ դարձաւ, ինչ չդարձաւ՝ չգիտենք։
միայն այսչափ գիտենք, որ Բարձրագոյն Դուռը քա-
հանային պահանջներուն մասամբ գոհացում տալով՝
վերադարձուց նրան իր տեղը, որ սակայն իր տեղն
հասնելուց անմիջապէս յետոյ դատ բացեց ուղղակի
Չահ-ձիւսէյնի պէկ Բ.-ի դէմ (1877 թուի պատերազ-
մէն յետոյ)։ Նա երկար ժամանակ մաքառեցաւ Չահ-
ձիւսէյնի դէմ, և վերջապէս քանիցս Կ. Պոլիս եր-
թալ-գալով հանդարտեցաւ, մինչև որ Օսմանեան կա-
ռավարութիւնը Չահ-ձիւսէյնին զանազան ձևակեր-
պութիւններով հրաւիրեց յերզնկա և այնտեղ բան-
տարկեց նրան։ Չահ-ձիւսէյնն երկար ժամանակ բան-
տարկուած մնալով՝ վերջապէս կարողացաւ իր հա-
րիւր հազար ոսկիներով կաշառել Օսմանեան կառա-
վարութեան բարձրաստիճան բոլոր պաշտօնեաներուն
և ազատուիլ՝ իր տունը վերադառնալու պայմանով։
Սակայն նա Երզնկայէն դեռ ճանապարհ չելած՝
բարձրագոյն հրամանով *գայմագամ*՝ նշանակուեցաւ
ընդհանուր Խուզուշանի և վերադարձաւ իր տունը՝
օսմանցի հարիւր զինուորներ իր տրամադրութեան
տակ ունենալով հանդերձ։

Անցանք գիւղի մօտով և տասը ըսպէի չափ
գնացինք հիւսիս, ուր զառիւյայրի մը վրայ շինուած
էր Չահ-ձիւսէյնի պէկ Բ.-ի եղբօր Խպրահիմ պէկի
խօնախը։ Խօնախի դռան առջև իջանք։ Երկու ծա-
ռաներ դիմաւորեցին մեզի, որոնցմէ մէկը ձիերը քա-
շեց, իսկ միւսը առաջնորդեց մեզ սէլամլըգ-օտասին
(ղահլիճ կամ հիւրերու ընդունարան), ուր ուրիշ ծա-
ռաներ, ըստ տեղական սովորութեան, սառն ջրով
մեր ոտքերը լուացին և ապա թէ հրամցուցին գեղե-

ցիկ գորգերու վրայ նստիլ հանգստանալ։ Նոքա մեղի մէկ-մէկ շէքէր-շէրպէթի (շաքարով օշարակ) տուին և յետոյ գնացին մեր մասին լուր տուին իրենց պէկին։ Հինգ ըռպէ շանցած՝ Ապաս պէկն ու Չահ-Հիւսէյնի պէկը (Իպրահիմ պէկի որդիքը) ներս եկան և սիրալիր ընդունելութիւն մը ցոյց տուին։ Ծառաները սուրճ բերին, որու հետ կար նաև վարդի անուշ։ Սուրճը խմելուց յետոյ երկու պէկերը հեռացան՝ մեզ հանգիստ թողնելու համար։ Երբոր մենակ մնացինք՝ ընկերս ըսաւ. «Սոցա հայրն, Իպրահիմ պէկը՝ վաղուց մեռած է։ Նա երկու կին ունեցեր է, որոնց առաջինէն ծնած է Ապաս պէկը, իսկ երկրորդէն՝ Չահ-Հիւսէյնի պէկը. այս վերջինը 15 տարեկան է, իսկ առաջինը 17 տարեկան։ Չահ-Հիւսէյն ունի իրմէն փոքրիկ քոյր մ'ալ, Էմիշ անունով, որ 13 տարեկան է»։

Նա սկսեց ի միջի սյւրց կարգ մը խրատներ տալ ինձ, որ եթէ քիչ յետոյ զիս կանանոց հրաւիրեն ու զանազան բաներու մասին կանայք ինձմէն հարց ու փորձ ընեն՝ պատասխանեմ այսպէս և այնպէս։

ձիշտ այս խօսակցութեան ժամանակ երկու ծառաներու առաջնորդութեամբ ներս մտաւ գեղուհի մը. դա Չահ-Հիւսէյն պէկի փոքրիկ քոյրն էր—Էմիշը, որի մասին խօսեցաւ ընկերս։ Նա քաղաքավարութեամբ բարեկիով մեզ՝ նստեցաւ և սկսեց խօսել սովորական բաներու մասին։ Նա երեք-չորս ըռպէ խօսակցելէն յետոյ, ըսաւ ընկերոջս. «Թո՛ղ տուէք այս երիտասարդին—ցոյց տալով զիս—որ ինձ հետ կանանոց գայ, որովհետև մայրերս ցանկութիւն յայտնեցին տեսնել սրան»։

Թոյլ տուաւ ընկերս, և ես հետեւեցայ օրիորդ
Էմիլիին, որն առաջնորդեց զիս երկյարկանի տան մը
դռան առջև, որ սէլամըզ-օտասիէն 30—40 քայլ հե-
ռու՝ դէպի արեւմտեան կողմն էր. դա հէրամըզն էր
(կանանոցը): Մտանք ներս ընդարձակ բակի մը մէջ,
ուր կտեսնուէին անճաշակ կերպով դասաւորուած
ծաղկանոցներ, քանի մը պտղատու ծառեր և իմիջի
այլոց, բակին մէջ կարածին խառն ի խուռն նաև
շատ մը հաւեր, հնդկահաւեր, սագեր, բազեր և
վերջապէս քանի մը ընտելացած վայրի կենդանիներ:

Օրիորդն այս ամենը մէկիկ-մէկիկ ցոյց տալով՝
ինձ առաջնորդեց քարէ սանդուխներէ մը վեր, ուր
կանանոցի տիվան-խանէն (դահլիճ) էր: Սա քա-
ռակուսի խոշոր սենեակ մ'էր, ճերմակ գանձով ծե-
փուած, որի ներսը զարդարուած էր ամենագեղեցիկ
գորգերով ու կապերտներով և կահաւորուած էր
արևելեան ճաշակով: Պատերէն վար կախած էին լաւ-
լաւ արծաթապատ դէնքեր և ի միջի այլոց փոքրիկ
հայելի մը, որուն առջև, երկար գամերու վրայ՝ հորի-
զոնական դիրքով շարուած էին արծաթ թիւերով
հիւսուած ծխախոտի երկար-երկար չպուխներ: Սե-
նեակի երկու կողմերը կրացուէին երկու փոքրիկ
դռներ, վարագուրուած մետաքսեայ վարագոյրներով,
որոնք խանրմներու մէկին ու միւսին ննջարաններն
էին: Երկու խանրմները նստած էին սենեակի վերևի
կողմը, որոնց՝ լեռնցու միայն յատուկ հսկայական
հասակները և գեղեցկութիւնները կմրցէին միմեանց
հետ: Սոցա մէկը Ապաս պէկի մայրն էր, իսկ միւսը՝
Չահ-Հիւսէյնի պէկին ու օրիորդ Էմիլին:

Մտնելով սենեակէն ներս՝ քաղաքավարութեամբ

մը բարեկեցի երկու գեղեցկուհի խանրմներուն, որոնք, սակայն, ընդունելով բարեւ՝ թոյլ չտուին իրենցմէ հեռու նստիմ, այլ ուղղակի իրենց երկուքի մէջտեղը հրաւիրեցին: Նստեցայ: Բալի օշարակ բերին խմելու, որը խմելուց յետոյ՝ խանրմներն, ի միջի այլոց, հետաքրքրուեցան քաղաքի կեանքով: Մանրամասն տեղեկութիւններ պահանջեցին թրքուհիներու և հայուհիներու կեանքէն և հետաքրքրուեցան նոցա զարդերով ու տարազներով: Նոքա պահանջեցին ինձմէ, որ համեմատեմ թրքուհիներու և հայուհիներու կեանքը, գեղեցկութիւնը և տարազն ու զարդը: Ես նկարագրեցի այս ամենը և ըստ կարելւոյն գոհացում տուի նոցա կանացի միակ հետաքրքրութեանը և ի վերջոյ սկսեցի բոլորովին պարզամիտ բառերով համեմատել իրենց կեանքը, սովորութիւնները, տարազներն ու զարդերը քաղաքացի կանանց հետ: Այս վերջի խօսակցութեան ժամանակ նոքա խիստ կծիծաղէին իւրաքանչիւր երկու բառ արտասանելուց յետոյ, սրովհետեւ, ինչպէս ըսի՝ պարզամիտ բառերով կխօսէի, մանաւանդ որ խօսակցութիւնս հայ-թրքախառն բարբառով էր, և այնպէս որ երբեմն ամբողջ նախադասութիւններ չը հասկանալով՝ նորէն կրկնել կուտային խօսքերս:

Խօսակցութիւնն արդէն վաղուց փոխուած էր ուրիշ նիւթերու վրայ՝ երբ խումբ մը կանայք հիւր եկան, որոնք Դերջանի պէկերու կանայքն էին, որ իրենց տղամարդերով միասին ուխտ կերթային Հալլորու Ս. Կարապետ վանքը:

Հիւրերը ներս մտան սենեակէն, իսկ ես պատրաստուեցայ դուրս գնալ: Նոքա, հիւրերը, խանրմներէն հարցուցին իմ մասին, թէ «քանօ» (ո՞վ է):—

«Արմենեկօ» (հայ է) պատասխանեցին խանրմները, և վայրկենապէս սկսեցին նախորդ խօսակցութիւններէս քանի մը կտորներ բացատրել նոցա և ծիծաղել կուշտ-կուշտ:

Վերադարձայ սէլամըզ-օտասին, ուր Դերձանի պէկերը շրջապատել էին ընկերոջս և զանազան հարցերու մասին կվիճէին միմեանց հետ: Վիճաբանութիւնը, որ հետզհետէ սուր կերպարանք կստանար՝ քանի մ'ոստիւններով վերջապէս հասաւ այնտեղ, որ այլևս ուղղակի մեր աղգային արժանապատուութիւնը կշօշափէր: Ընկերս սկսեց սուր-սուր պատասխաններ տալ նոցա: Եւ նոքա, որ գլխաւորապէս 15—18 տարեկան երիտասարդներ էին աւելի վիճաբանողները՝ հրաւիրեցին ընկերոջս ասպարէզ գալ հրացանաձգութեան և ճիրիթի¹⁾: Բայց ընկերս հեղնական ծիծաղ մ'արձակելով՝ պատասխանեց. «Ես երբէք թոյլ չեմ տար ինձ՝ ձեզ նման երեխաներու հետ մրցիլ այդպիսի չնչին խաղերու մէջ: Եթէ կը ցանկաք անպատճառ ցոյլ տալ մեզ ձեր շնորհքը՝ թող այս մեր փոքրիկ ընկերը—ցոյց տալով զիս—մրցի ձեզ հետ»: Եւ դառնալով ինձ՝ ըսաւ. «Վեր կաց և հեծիր ձիս, և եթէ կարող ես՝ ցոյց տուր շնորհքդ սոցա, որ մեզ կծաղրեն:

Այլևս մեռնել ինձ համար չատ քաղցր էր, քան թէ յաղթուիլ, որ ուրիշ տեսակ մեռնիլ ըսել է: Ըն-

¹⁾ Ծիրիթ՝ տեսակ մը ձիարշաւ է, որու մէջ երկու խմբի բաժնուելով խաղցողները՝ պատերազմական ձևով կսկսեն միմեանց փայտէ անվնաս նետեր արձակել, մինչև որ յաղթութիւնն որոշուի:

կերս վստահ էր վրաս, անվստահելին միմիայն ձիւ
էր, որ այն էլ փոխեց ընկերս, իր ձին տալով իմի-
նիս փոխարէն: Ջէնքերը պատրաստ էին. ձիերն էլ
պատրաստ էին: Հեծանք ձիերը և գնացինք գեղեցիկ
մարգագետնի մը վրայ, ուր բաւական հեռու տեղ
մը նշան տնկելով՝ սկսեցինք հրացանաձգութիւնը: Նո-
ցա հինգէն երեքն յաջող էին, իսկ երկուքը ոչ լիովին:
Կարգն եկաւ ինձ. հրացանս արձակեցի, բայց չընդու-
նուեցաւ այն՝ դիպուածական կարծուելով: Երկրորդն
արձակեցի. «այն էլ լիովին չընդունուեցաւ, մի այլ
պատճառաբանութեամբ. երրորդին արդէն բաւա-
կան համարուեցաւ: Ձիերը դարձուցինք միմեանց դէմ՝
ճիրիթ խաղալու: Ինձ ընկերացան Չահ-Հիւսէյնի
պէկը և երեք հատ էլ ուրիշներ, որպէս զի հաւասար
ոյժ ունենանք դիմաց դէմ: Ծառաները մէկ-մէկ խուրձ
փայտէ նետեր տուին մեզի¹⁾, և մենք խաղն սկսե-
ցինք: Բաւական երկար միմեանց դէմ մաքառելուց
յետոյ, նոցա մէկն հարուածեց զիս. իսկ ես ոչ միայն
նորա հարուածին փոխարինեցի հեծած ձիուս շնոր-
հիւ, այլև զինքն իր ձիուց վար գլորեցի, որը սա-
կայն ախորժելի տպաւորութիւն չթողուց երիտա-
սարդ պէկերուն վրայ: Նոքա խիստ նախանձէ թե-
լադրուած՝ ոգևորուեցան. բայց ընկերս վրայ հասաւ՝
ըսելով. «է՛, եթէ հասկցաք՝ այսչափն էլ բաւական
էր: Հիմայ դձւք մրցեցէք միմեանց դէմ, և ոչ թէ
ընկերոջս:

¹⁾ Իւրաքանչիւր խուրձ տասը փայտերէ կազմուած:
— Այստեղ ինքնագովութիւն չընելու համար՝ ճիրիթի մա-
նրամասնութիւնները կ'ընեմ:

Զիէս վար իջայ և տղայական պարզամիտ հր-
պարտութեամբ մ'սկսեցի քաշել այս ու այն կողմ.
սակայն ընկերս զգուշացուց զիս, որ այլ ևս ոչ վիճեմ
և ոչ ալ եղածն յիշեցնեմ նոցա, որ խիստ անա-
խորժ հետեանք կարող էր ունենալ:

Երեկոյ էր, երբ վերադարձանք խօնախն: Խա-
նըմները զիս նորէն կանչեցին: Գնացի: Նոցա մէկը
զիս իր մօտ նստեցնելով՝ լսաւ. «Ճա՛վրաշ սուվարի,
լուսամուտէն կդիտէի ձեր խաղերը. ինչո՞ւ քեռոր-
դուս ձիուց վար գլորեցիր, չի վախցա՞ր. նոքա խնայ-
եցին քեզի. հապա որ նոքա ալ քեզ վար գլորէ՞ն»:
Տուած պատասխանս նոցա միայն ծիծաղեցուց, և
նոքա գնահատեցին զիս փոքրիկ նուէրներով:

Եւ երբ վերադարձայ ընկերոջս մօտ՝ հետա-
քըքրութեամբ մը հարցուցի, թէ ի՞նչ կնշանակէ
«Ճա՛վրաշ սուվարի» խօսքը: Նա պատասխանեց որ
«Ճա՛վրաշ սուվարի» կնշանակէ սեւաչեայ ձիաւոր:

Բ

ԱԼԹՈՒՆ-ՀԻՒՍԷՅՆԷՆ ԱՂԱՅԻ-ՉԷՆԼԻՔԸ

Ամիս մ'ամբողջ մնացինք Ալթուն-Հիւսէյնի մէջ:
Պատրաստուած էինք երթալ Աղայի-Չէնլիքը: Զիեըը
պատրաստ էին: Մեզ ընկերացաւ Ապաս պէկն ու
Չահ-Հիւսէյնի պէկը և 12—15 զինեալ քրդեր:

Ճանապարհը շարունակեցինք և բաւական ելեւէջ-

ներէ անցնելուց յետոյ՝ երեք ժամէն հասանք Աղայի ձէնլիքը, Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ի խօնախը: Խօնախը, որ կառուցուած էր ծառաղարդ ձորահովտի մը մէջ՝ կատարեալ գղեակի մը տպաւորութիւնը կ'թողնէր տեսնողին վրայ: Նորա առջևը, արևելքէն արևմուտք, ձգուած էր խոր ձոր մը, որի միջէն կհոսէր գուլալ ջրով փոքրիկ վտակ մը: Չորի վերևի կողմը, հիւսիսային ափին վրայ, հաստատուած էր գիւղը, Աղայի-ձէնլիքը, որ բաղկացած էր 25—30 զուտ քրդաբնակ տներէ, որոնց բնակիչներն առ հասարակ Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ի ծառաներն են: Խօնախի հիւսիսային կողմը կտեսնուէր կանանոցը, որ հոյակապ շինութիւն մ'էր. իսկ հարաւային կողմը, ճիշտ ձորի բերանը՝ կար փոքրիկ պարտէզ մը, որու մեծագոյն մասը լոկ բանջարանոց էր: Խօնախի դռան առջև, ութը-տասը քայլ հեռաւորութեամբ դէպի արևմուտք, կար Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ի տոհմային գերեզմանատունը, որ զարդարուած էր գեղեցիկ ծառերով, ծաղիկներով ու վարդենիներով: Գերեզմանատան ճիշտ մէջտեղը կար մարմարիոնէ սիւներով կանգնած գեղեցիկ նկարներով զմբէթ մը, որուն տակ կհանգէր հռչակաւոր Չահ-Հիւսէյնի պէկ Ա., գեղեցիկ ու նուրբ քանդակուած մարմարիոնէ չիրմաքարի մը տակ, որուն վրայ արաբական տառերով փորագրուած էին գեղեցիկ իմաստներով տապանագրեր: Սորա կողքերը պառկած էին իր ամուսինը, տղան— Ալի պէկը և վերջապէս իր տոհմը, որ 100—150 տարուայ ընթացքին մէջ եկեր ու գնացեր էին:

Այս գերեզմանատունը տեսնողը—եթէ ծանօթ է տէրսիմցիներու անցեալին—կամայ-ակամայ կմտա-

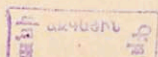
բերէ 1855 և 1861 թուականները, երբ օսմանեան բանակն Ալի պէկի օրով վերջնականապէս մտաւ Խուզուչանի սահմաններն, ամենուրեք մահ ու հրդեհ սփռելով: Եւ, չնայելով որ նա Խուզուչանի մէջ այնչափ գիւղեր հրդեհեց, այնչափ մարդեր կոտորեց և վերջապէս այնչափ թշուառներ գերի վարեց դէպի Գ. Պոլիս՝ այնու ամենայնիւ նա իր մոլեգնութիւնն յագեցնելու համար քանդեց ու աւերեց նաև այն տոհմային գեղեցիկ, արևելեան ճաշակով զարդարուած գերեզմանատունն ալ, որու ամբողջ մարմարիոն շիրմաքարերը կոտրեց ու սրբեց տապանաքարերը, որ նոցա յիշատակն իսկ անհետ լինի:

Այս գերեզմանատան մօտ ես չէի կարող չյիշել լուսաւորուած ու քաղաքակրթուած գերմանացիները, երբ կտեսնէի կիսաքաղաքակիրթ օսմանցիներու ճիւղային գործերը, կոտրած ու փշրած գերեզմանաքարերը. ասի գաղափարաց զուգորդութեան արդիւնք է. զի նոքա ևս, երբ վերջին Փրանս-Ֆերմանական պատերազմի ժամանակ արշաւեցին մինչև Փարիզ՝ խորտակեցին Փրանսական կայսրների շիրիմները և կոտորեցին ու փշրեցին նոցա մարմարիոնները, նոցա յիշատակն իսկ ոչնչացնելու նպատակով թերևս, որոնց մէջն էր նաև հայոց վերջին թագաւոր Լեոն Զ.-ի գերեզմանը:

Զիերէս վար իջանք և յանձնեցինք ծառաներուն: Ապաս պէկն ու Չահ-Հիւսէյնի պէկն առաջնորդեցին մեզ դէպի սէլամլըգ-օտասին: Նախ մտանք ծածկած բակ մը, որու մէկ կողմն էր ձիերու ախոռը (թավլան), իսկ միւս կողմը դրուած էին փայտէ սանդուխներ. ապա սոյն սանդուխներէն վեր բարձրա-

նալով՝ մտանք միջնասենեակ մը, ուր 15—20 ծառաներ միշտ պատրաստ կսպասէին: Այս միջնասենեակը միանգամայն հասարակ մարդերու համար զահլիճ էր, որու շորս կողմերը կբացուէին զանազան մեծ ու փոքր դռներ, որոնք զանազան դասակարգի պատկանող հիւրերու ննջարաններն էին: Միջնասենեակին ուղիղ դիմացը կբացուէր նաև մեծկակ դուռ մը, ուրկէ ներս մտանք մենք: Դա մեծ և պայծառ սալօն մ'էր, որ զարդարուած էր ամենագեղեցիկ գորգերով և կահաւորուած էր արևմտեան և արևելեան խառն ճաշակով: Սալօնի շորս կողմերը շարուած էին կարմիր թաւիշով պատած զանազան աթոռներ, թիկնաթոռներ, լանջաթոռներ և ընկոյզէ գեղեցիկ տախտակներով մեծ ու փոքր սեղաններ: Պատերը ծեփուած էին ճերմակ գածով, որոնց վրայ պարզ կտեսնուէին պարսկական և արաբական ճաշակով զանազան բոյսերու, կենդանիներու և մարդերու նկարներ: Նոցա ճիշտ մէջ տեղուանքը կարգով դասաւորուած էին ոսկեպատ և արծաթապատ ամենաբնորոք սրեր, թրեր, տապարներ, վահաններ, հին և նոր ձևով ատրճառակներ, բէլովէրներ, տեսակ-տեսակ հրացաններ և այլն, և այլն: Սալօնի ուղիղ կեդրոնը՝ առիքէն վար կախուած էր մեծ գիրքով ջահ մը: Նորա դիմաց, սալօնի արևմտեան ճակատը՝ դրուած էր խոշոր հայելի մը, որուն առջև դրուած էր նաև գեղեցիկ զարդարուած թիկնաթոռ մը: Թիկնաթոռին վրայ վահապետի նման բազմած էր ճահ-չիւսէյնի պէկ Բ.-ը, որ տակաւին 45—48 տարեկան, սև մօրուքով, միջահասակ և տոկուն կազմուածքով մարդ մ'էր, որու դիմաց երկու ծառաներ, ձեռք կապած՝

290-2013

կսպասէին իրենց տիրոջ հրամանին, և ոտքէ ցգլուխ զինուած դրութեան մէջ՝ մէկ-մէկ հոգիառ հրեշտակը կնմանէին:

Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ը ընդունեց մեզ: Յառաջ գնացինք: Ընկերս բարեկեց նրան և նորա հրամանով՝ սալօնի մէկ կողմը նստեցաւ. իսկ ես, մերձենալով պէկի աթոռին՝ նորա ձեռքն համբուրեցի: Նա թեթեւ ծիծաղ մ'արձակելով հասակիս ու տարազիս վերայ՝ աթոռ մը ցոյց տուաւ, որուն վրայ նստեցայ: Ծառաները սովորական օրէնքով նախ սառն օշարակ բերին, յետոյ սուրճ և ապա, հինգ բոպէ չանցած՝ նախընթրիք բերին, որովհետեւ արեւ մայր մտնելուն մօտ էր: Նախընթրիքը բաղկացած էր լաւաշ հացէ, սերէ, ձագու մեղրէ, կարագէ ու մածունէ: Ուտելուց յետոյ Ապաս պէկն իր եղբօր հետ հեռացան սալօնէն, մենք մնացինք մենակ Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ի հետ: Նա սկսեց զանազան բաների մասին հարց ու փորձ ընել ընկերոջմէս: Նա թէև հետաքրքրութեամբ կհարցնէր ու կխօսէր, բայց այնու ամենայնիւ լաւ տրամադրութեան մէջ չէր երևէր, որովհետեւ դեռ նոր վերադարձեր էր Նրզնկայէն, ուր նա երկար ժամանակ տանջուեր ու չարշարուեր էր թուրք պաշտօնեաներէն և գրեթէ իր հարստութեան մեծ մասը փչացուցեր էր՝ սորան ու նորան կաշառք տալով:

Նրեկոյ էր. ծառաները սալօնի ջահը վառեցին և ընթրիքի սեղան պատրաստեցին: Մեզ սեղանակից եղան Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ը և իր երկու երիտասարդ տղաները—Հայտար պէկն ու Մըստաֆա պէկը, և Ապաս պէկն իր եղբօր Չահ-Հիւսէյնին հետ: Ընթրիքը խիստ ճոխ էր. նա բաղկացած էր տապակած

զառէ, բրինձէ փլաւէ և զանազան բանջարեղէն կերակուրներէ. այս վերջինները միշտ համեմուած էին հաւկթով:

Ընթրիքը վերջացուցինք. սեղանը վերցուցին: Հայտար պէկին հետ սալօնէն դուրս եկայ միջնասենեակը, ուր, տեսայ՝ երեք տեղ սեղան դրած էին, որոնց մէկի շուրջը շարուած էին 20—25 առաջնակարգ ծառաներ և 6—7 հոգի ալ սովորական հիւրեր, որոնք մօտակայ գիւղերէն եկած էին. երկրորդ սեղանի շուրջը բոլորուած էին 18—20 հոգի միջնակարգ ծառաներ. իսկ երրորդ սեղանին շուրջը՝ խառն ի խառն շարուած էին 35—40 հոգի ստորին կարգի ծառաներ, որոնց հետն ալ խառնուած էին 5—6 հատ ալ պահապան շներ: Սեղանները ճոխ էին, և կերակուրները համեղ ու առատ. ամենքն ալ կուտէին խիստ ախորժակով: Երբ ես հայտար պէկէն հարցումներ ըրի սեղաններու մասին՝ նա պատասխանեց. «Օրական միջին հաշուով 35—40 լիտր հաց, 3—4 ոչխար կամ 2 ոչխար և մէկ կով մսացու, 15—20 լիտր բրինձ ու պղլուր և սոցա հաշուով ալ՝ սեղանի հետ անմիջապէս կապ ունեցող անհրաժեշտ ուտելիքներ կսպառուի մեր տան մէջ: Ամեն օր հիւր կայ, առանց հիւրի մեր օրն օր չէ»: Նա աւելցուց ըսելով. «Թլփատութեանս հանդէսին օրը հօրս հրաւիրանօք ներկայ էին աւելի քան 200 մեծամեծ հայեր ու տաճիկներ, և աւելի քան 2000 ինքնակոչ հիւրեր, որոնք այստեղ մեր տան մէջ մնացին ամբողջ ամիս ու կէս: Դոցա զուարճացնելու համար հայրս վարձած էր 55—60 զանազան տեսակ նուագածուններ, զանազան խմբերու բաժնուած: Եւ երբ հիւրերը պիտի վե-

բաղառնային իրենց տեղերը՝ հայրս նոցա իւրաքան-
չիւրին զանազան տեսակ—ըստ մարդու արժանիքին
—[Ժանկագին նուէրներով ճանապարհ ձգեց»:

Թող տալով հայտար պէկին, որ արդէն պա-
տրաստուած էր կանանոց երթալու՝ գնացի մտայ
մեզ համար նշանակուած ննջարանը, որը կահաւո-
րուած էր խիստ ճաշակով և զարդարուած էր բա-
ւական լաւ գորգերով: Նստեցայ և սկսեցի օրագրիս
մէջ արձանագրել օրուան տպաւորութիւններս: Այդ
րոպէին յանկարծ ներս մտան Մըստաֆա պէկը և իր
հօրեղբօրորդին՝ Ջահ-ձիւսէյնը: Մօտեցան նոքա ինձ
և սկսեցին հետաքրքրութեամբ դիտել գրուածքս:
Նոքա հարցուցին, թէ «Ի՞նչ են այդ թղթի վրայ
բարակ-բարակ գծուածները»:—«Օրուան տպաւորու-
թիւններս», պատասխանեցի: Պահանջեցին որ կար-
դամ: Կարգացի, և նոքա զարմացան, թէ ինչպէս
այդչափ երկար խօսքեր կպարունակեն իրենց մէջ
այդ մանրիկ-մանրիկ նշխերը, որ մատիտով գծուած
էին: Նոքա լուր տուին այս ու այն կողմ: Ծառանե-
րէն շատերը խռնուեցան շուրջս և սկսեցին ապուշ-
ապուշ դիտել ու զարմանալ: Այդ միակ գիրը նսեմա-
ցուց նոցա բոլոր քաջագործութիւնները: Նոքա ցան-
կութիւններն յայտնեցին սովորել և մանաւանդ պա-
հանջեցին որ գրերու գաղտնիքը պարզեմ: «Գաղտնիք
չունին գրերը, ըսի. սովորելու համար հարկաւոր է
երկար ժամանակ»: Բայց չհաւատացին:

Այս գրի հրաշալի լուրը՝ «բերնէ բերան՝ եղաւ
գերան» և կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ
ամբողջ խօնախին մէջ: Քրդերը—ծառայ, հիւր և
այլն—հետզհետէ խռնուեցան շուրջս: Ջահ-ձիւսէյնի

պէկ Բ.-ը նկատելով այդ արտասովոր իրարանցումը՝ ընկերոջս հետ սալօնէն դուրս ելան և տեսնելով որ ամեն ինչ շուրջս կդառնայ՝ եկան մօտս և սկսեցին հարց ու փորձ ընել, թէ ինչո՞ւ հաւաքուած էին: Եւ երբ Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ը իմացաւ գործի եղելութիւնը՝ հետեւեալ ծիծաղաշարժ դէպքը պատմեց, որ շորս-հինգ տարի առաջ տեղի ունեցեր էր:

Անգամ մը Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ը տասը հատ ոչխարի գառներ և նամակ մը կյանձնէ ծանօթ քրդու մը, որ տանի զայն Երզնկա և յանձնէ շորրորդ բանակի հրամանատար Միւշիր փաշային: Քուրդն առնելով գառներն ու նամակը՝ ճանապարհ կընկնի դէպի Երզնկա: Նա առաջին օրը կհասնի իրենց գիւղը, ուրկէ շատոնց բաժանուած է եղեր: Եւ որովհետեւ քուրդն իր տան մէջ այդ օրն հանգիստ պիտի ընէր՝ կըռնէ գառներէն մէկը և կմորթէ, բայց նախ քան գառան մօրթելը, նամակը կտանի գոմին մէջ կպահէ, որ կատարուելիք գողութենէն նա տեղեկութիւն չունենայ, որովհետեւ թղթերն աչքերունին տեսնելու եւ կխօսին միայն քաղաքացիներու հետ»: Եւ երբ յաջորդ օրը կհասնի Երզնկա, գառներն ու նամակը կտանի Միւշիր փաշային տունը և այնտեղ կյանձնէ ծառաներուն, որ ըստ պատկանելոյն հասցնեն: Միւշիր փաշան նամակը կկարդայ և կհարցնէ ծառային, թէ «Արդեօք լման են զրկուած տասը գառները»: Ծառան կպատասխանէ, որ «գառները տասը հատ չեն, այլ իննը հատ են»: Միւշիր փաշան անձամբ տեսնելու համար դուրս կելլէ և բակին մէջ հաւաքել կուտայ գառները և կտեսնէ, որ իրաւ իննը հատ են: Կկանչէ դո-

ցա բերող քրդուն և կհարցնէ. «Այ քուրդ, քեզի տասը հատ գառներ յանձնած են, իսկ դու՝ իննը հատ միայն բերած ես. ո՞ր է մէկը»: «Այո, փաշա էֆէնտի,—կպատասխանէ քուրդը.—տասը հատ յանձնեցին, և ահա բոլորն ալ այստեղ են»:—«Ո՛չ թէ տասը, այլ իննը հատ են այստեղ»:—«Այո, իննը հատ»:—«Բայց թուղթը կըսէ թէ տասը հատ»:—«Այո, փաշա էֆէնտի, տո՛ւսը հատ, և բոլորն էլ այստեղ են»:

Միւշիւր փաշան կտեսնէ, որ այդպիսով չպիտի կարողանայ քրդուն համոզել՝ կըսէ. «Քո՛ւրդ, եթէ բերած տասը գառներդ տասը հոգու վրայ բաժնենք, իւրաքանչիւրին քանի հատ կընկնի»:—«Մէկ-մէկ հատ»,—կպատասխանէ քուրդը:

—Դէհ, ուրեմն հիմայ համը՛ է այս ծառաները և տես, քանի՛ հոգի են: Քուրդը կսկսի համբել. մէկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, վեց, եօթը, ութը:—«Մէկն ալ դո՛ւ»: «Իննը»:—«Մէկն ալ ես»:—«Տասը»:—Դէհ, հիմայ իւրաքանչիւրդ մէկ-մէկ հատ բռնեցէք, նայինք, թէ քանիական հատ կընկնի», կըսէ ու ինքը կսկսի դիտել: Իւրաքանչիւր ծառայ մէկ-մէկ գառ կբռնէ: Միւշիւր փաշան կհարցնէ քրդին. «Քո՛ւրդ, հապա իմս ո՞ր է»:—«Ա՛խ, կպատասխանէ քուրդը.—եթէ ես առաջուց գիտենայի՛, նորա հոգին կհանէի: Ես գիտեմ ասլըրի, փաշայ էֆէնտի, այդ սատանայ թուղթն ըսած է քեզի թէ... Բայց ի՞նչ ընեմ, խօմ քօռ չէ՛իր. թող դու ալ առաջուց բռնէիր բաժինդ. միթէ ես յանցաւոր եմ, որ դու ծոյլի պէս անշարժ մնացիր»:

Միւշիւր փաշան միայն կծիծաղի դորա տուած պարզամիտ պատասխանին վրայ, և դարձեալ կեր-

Թայ իր սենեակը: Հետեւեալ օրը փաշան նամակ տալով քրդուն՝ յետ կողարկէ: Իսկ քուրդը, կարծելով որ այդ Թուղթը միևնոյն Թուղթն է, որն իր գողութիւնը մատնեց՝ ճանապարհին կղնէ քարին տակ և կսկսի լաւ մը հարուածել զայն, որպէսզի ուրիշ անգամ կամ վերադարձին այդպիսի մատնութիւններ կրկին չկատարէ: Եւ երբ խօսախն հասնելով նամակը կյանձնէ Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ին, այս վերջինը դեռ նամակը չբացած՝ բարկութեամբ մը կը հարցնէ նամակարեւր քրդէն. «Ի՞նչու այս Թուղթը քարով ծեծեր ես, որ այսպէս պատուտեր է»:—«Քան լիցի,—կպատասխանէ քուրդը.—ես երբէք ծեծած չեմ զայդ»:—«Ա՛յ անիրաւ, ծեծեր ես և ահաւասիկ կտեսնուի»:—«Ես ահագին մարդ մ'եմ, պէկ, դու ինձ չես հաւատար, ու այդ փշրանք մը սատանայ Թղթի՞ն կհաւատաս»:—«Ի՞նչպէս հաւատամ քեզի, ստախօս, որ արդէն ծեծեր ես և այնպէս ես ըրեր, որ այլևս միջի գրերը երբէք չեն կարդացուիր»:—«Այսինքն լեզուն առնուեր է»:—«Այո»:—«Այդ՝ ծեծուածն ու լեզուն առնուածն է, պէկ, որ այդչափ ստեր կխօսի. հապա որ ծեծուած չլինէր ու լեզուն բաց լինէր, ո՛վ գիտէ, տակաւին ո՞րչափ խայտառակ ստեր պիտի խօսէր»...:

Ց

ԱՂԱՅԻ-ՉԷՆԼԻՔԷՆ ՀԷՐՏԻՎ

Անցաւ տասնհինգ օր, ու մենք պատրաստուած էինք ճանապարհ ընկնել դէպի Քարբերդ: Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ը խոստացաւ մեզ սէյիդ առաջնորդ մը տալ մինչև Դըզըլ-Քիլիսէ հասցնելու համար մեզ, որովհետև այդ ճանապարհները խիստ վտանգաւոր էին. բայց ընկերս չընդունեց սէյիդի առաջնորդութիւնը և ոչ էլ ուրիշի մ'առաջնորդութիւնը խնդրեց, այլ հեծնելով իր ձին՝ «գնանք» ըսաւ: Վերջին հրաժեշտ տալով մեծ ու փոքր պէկերուն՝ ձիս հեծայ և հետեցայ ընկերոջս:

Կէս օր էր: Խոր ձորի մը միջով ճանապարհը շարունակեցինք դէպի հարաւ: Ամբողջ ժամ մը ճանապարհորդելուց յետոյ հասանք Սիլպուզ լեռան արևմտեան ծայրի ստորոտը, ուրկէ վեր կբարձրանար ոլոր-մոլոր նեղ շաւիղներով ճանապարհը: Լեռն ամբողջ ոտքէն մինչև գլուխ պատած էր ամենախիտ անտառով, որու մեծագոյն մասը պտղատու ծառերէ կբաղկանար: Ժամ մ'ամբողջ բարձրացանք, մինչև որ հասանք լեռան գագաթը, և նոյնչափ ժամու մէջ ալ՝ լեռնէն վար իջանք: Ամենուրեք անտառին մէջ կտեսնուէին 2—3 տներէ բաղկացեալ փոքրիկ գիւղեր, որոնց մէջ քրդեր կբնակէին:

Սիլպուզ լեռն անցնելուց յետոյ՝ մտանք խիտ ու թարմ անտառի մը մէջ, ուրկէ նեղ, հազիւ նշմարուելիք շաւիղ մը կտանէր դէպի Հէրտիվ գիւղը:

Անտառի արտաքին տեսարանն որչափ հիանալի էր՝ այնչափ նաև դարհուրելի էր նորա ներքին տեսարանը։ Մշտնջենական մռայլ մը կտիրէր այնտեղ։ Անկէ անցնողը կտեսնէր միայն իր առջևի նեղ շաւիղը, որ ծածկուած էր խիտ մացառներով. կը տեսնէր դէպի վեր՝ սաղարթախիտ ոստերու մթին կամարը, ուրկէ հազիւ կարելի կլինէր նշմարել արեգակի շողերը. կտեսնէր իր աջ և ձախ կողմերու դարևոր կաղնիներու անթափանցիկ ցանցը, որ, կենդանի պատուարի մը պէս, կպարփակէր ճանապարհի եզերքը։

Այս անտառի լայնութիւնը ճեղքելով՝ մէկ ու կէս ժամ շարունակ ճանապարհորդեցինք, մինչև որ արեամտեան հասանք չէրտիւ հայաբնակ գիւղը։ Գիւղը, որ բաղկացած էր աւելի քան 300 տուներէ՝ հաստատուած էր գեղեցիկ կանաչադարդ լեռնալանջի մը վրայ։ Նորա հարաւային և արեմտեան կողմերը կեցած էին բուն Տէրսիմի սոսկավիթխար, մռայլ անտառներով լեռները, որոնց արտաքին տեսքն իսկ սոսկում կազդէր տեսնողին վրայ. հիւսիսային կողմն արդէն կար Սիւպուզ լեռը, ուրկէ մենք անցանք, իսկ արևելեան կողմը, որ ծաղկաւետ փոքր-փոքր լեռներով ամբողջ շեղջակոյտ մը կկազմէր՝ բաց էր մինչև Պինկոլի լեռնագօտին, որ կերէր չէրտիվէն։

Մտանք գիւղի մէջ։ Գիւղի քահանան, որ անտառէն դուրս գալուց ի վեր կգիտէր մեզ՝ մարդասիրաբար հրաւիրեց իր տունը։ Մենք շնորհակալութեամբ ընդունելով քահանայի հրաւերը՝ ուղղակի իջանք իր տան դռան առջև, ուր նորա երիտասարդ եղբայրները մեր յոգնած ձիերը քաշեցին ներս, ախո-

ուր, իսկ մենք ազատուելով այն հոգսերէն՝ բարձրացանք վեր, ուղիղ չարտախը, ուր նստած էր քահանան: Նա պարտ ու պատշաճ բարեւ տալուց ու ընդունելուց յետոյ, աթոռներ բերել տուաւ մեզ համար, և մենք նստեցանք: Նորա փոքրիկ աղջիկը, ըստ տեղական սովորութեան, նախ սառն օշարակ բերեց և ապա սուրճ: Սուրճը խմելուց յետոյ տան բոլոր անդամները, իրենց կնոջ առաջնորդութեամբ, մէկիկ մէկիկ գալով մեզ մօտ՝ բարեկցին և քահանայի միջնորդութեամբ ծանօթացան մեզ հետ: Նոքա ամբողջ կէս ժամ մեզ հետ խօսակցելէն յետոյ, — որ գլխաւորապէս հետաքրքրուեցան քաղաքի և մանաւանդ հեռաւոր ազգայիններու կեանքով, — հեռացան մեր մօտէն՝ մեզ հանգիստ թողելու նպատակով: Մենք մնացինք մենակ, քահանայի հետ:

Չարտախէն, որ գիւղի ամենաբարձր գիւղքն ունէր՝ ամբողջ գիւղը և մանաւանդ գիւղի մեծ մէյ. տանը (հրապարակ) պարզ հայելու մը պէս կտեսնուէր մեզի: Մենք սկսեցինք հետաքրքրութեամբ նայել դէպի հրապարակը, ուր հարիւրաւոր գիւղացիներ անց ու դարձ կընէին: Նոքա բոլորն ալ ժրաջան գործաւորներ էին, որոնցմէ ոմանք արտերէն և ոմանք ալ անտառէն կվերադառնային: Քահանան նկատելով, որ մենք ուշադրութիւննիս դարձուցինք դէպի հրապարակը և կգիտենք իւրաքանչիւր անց ու դարձ ընողին՝ սկսեց մէկ-մէկ պատմել. «կտեսնէք այն կարմիրերես առոյգ երիտասարդները, որ մէկ-մէկ փէտհատ ուսերուն վրայ դրած՝ գիւղ կվերադառնան. դոքա, առաւօտեան դեռ արեւը չծագած, գացեր էին լեռնային արտերը հերկելու, այսինքն փէտ-

հատով փորելու, որովհետև այն տեղերը խոփ ու արօր
չեն բանիր: Կր տեսնէ՞ք այն հասակաւոր մարդերն ու
ալեւորները, որ խոփերը չալկած՝ եզները քշելով տուն
կվերադառնան. դոքա նոյնպէս առաւօտեան գնա-
ցեր էին արտերը մշակելու, հերկելու և, ոմանք ալ,
ցանելու: Կտեսնէ՞ք այն ժրաջան հարսներն ու աղջիկ-
ները, որ մէկ-մէկ պարկ չալկած՝ խաղալով ու խնդա-
լով գիւղ կվերադառնան. դոքա գնացեր էին ան-
տառի մէջէն գազպէ (մանանա) հաւաքելու. այժմ ճիշտ
ժամանակն է այդ երկնատուր բարիքին, մեղր ու շա-
քարին: Կտեսնէ՞ք այն խումբ մը երիտասարդները,
որոնց ոմանք կացիներ չալկած, ոմանք ալ հաստ
գերաններ ջորիներու բեռցուցած՝ գիւղ կբերեն.
դեռ առաւօտեան գնացեր էին անտառին մէջ գերան
ու կցակ կկտրէին մեր գիւղի նոր կառուցանելիք
վարժարանին համար. դոքա օրական վարձք չեն ստա-
նար, այլ ձրի կգործեն, որովհետև գիւղի իւրաքան-
չիւր տուն—նայելով նորա բաղմանդամութեան—
պարտաւոր է կարգով տալ 1—2 մշակ օրական, մին-
չև որ վարժարանը շինուի ու գլուխ գայ: Եւ վեր-
ջապէս, կտեսնէ՞ք այն փէյլըվանները (լարախաղ-
ներ), որ պատրաստութեան մէջ են. դոքա եկած
են Մուշէն և, կըսեն որ, այդպիսի փէյլըվանու-
թիւններով դրամ պիտի հաւաքեն ի նպաստ Մշոյ Ս.
Կարապետ վանքին»...

Զարմանալի ոգևորութիւն մը կտեսնուէր այդ
գիւղին մէջ. ոչ ոքի վրայ տխրութեան նշոյլ մ'իսկ
չէր նկատուէր. ամենքն ալ ուրախ, ամենքն ալ
զուարթ և վերջապէս ամենքն ալ գործունեայ մար-

դեր էին, որ, այս վերջի տեսակը, հազուադիւտ է լեռնական ժողովրդի մէջ:

Գիւղն ունէր եկեղեցի մը և հին-շէնք վարժարան մը՝ «Հայոց Միացեալ Ընկերութեան» իրաւասութեան ներքոյ, որուն մէջ կապաշտօնավարէին տեղացի երկու երիտասարդ ուսուցիչներ, Կ. Պոլսոյ «Կեդրոնական վարժարան»-էն ելած: Այս գիւղացիները Միրաքեան տոհմին կալատկանին, որու անունով նաև կճանչցուին:

Երեկոյ էր: Ընթրիք բերին: Սեղանին մասնակցեցան գիւղի ականաւորներէն ոմանք և, ի միջի այլոց, երկու երիտասարդ ուսուցիչները իրենց խմբով, որովհետև այս կողմերը սովորութիւն կայ, որ երբ հիւր մը պատահի իրենց, լինի նա ծանօթ կամ անծանօթ, հայ կամ այլազգ՝ պիտի պատուեն իրենց կարողութեան չափով, որպէսզի հիւրը դժգոհ չը մեկնի գիւղէն: Ուսուցիչները խօսեցան, և երգեցիկ խումբը, որ բաղկացած էր վեց յառաջագէտ մանուկներէ՝ երգեց քանի մ'ազգային երգեր, որոց թէ՛ եղանակները և թէ՛ բառերը յարմարեցուցած էին իրենց ճաշակին և լեզուին: Գոհ մնացինք ամենքս և շնորհակալութիւն յայտնեցինք եռանդուն ուսուցիչներուն: Ընկերս խրախուսական ճառ մ'արտասանեց և ի միջի այլոց ըսաւ. «Եթէ աշխարհիս մէջ կայ ամենամեծ զէնք մը, կամ որ նոյնն է, ոյժ մը, որով մարդ կարողանայ ներկայ դարուս մէջ իր գոյութեան համար կռիւ մղել՝ դա ուսումն է...:

Ընկերոջս այս վերջին խօսքերը մեծ վիճաբանութեան մ'առիթ դարձան, որու համար ալ գիւղացիներն սկսեցին տաք-տաք վիճել: Երկու ուսուցիչ-

ներն ընկերոջս կողմը բռնեցին, և մինչև որ այդ ըմբռնել տուին գիւղացիներուն՝ արդէն կէս գիշերն անցեր էր:

ՀԵՐՏԻՎԷՆ ՂԸԶԸԼ—ՔԻԼԻՍԷ

Առաւօտեան, դեռ արեւը չծագած՝ ճանապարհը շարունակեցինք Հէրտիվէն ուղիղ դէպի հարաւ-արեւմուտք և տակաւին հինգ բոպէ չանցած՝ մտանք ամենախիտ անտառներով պատած վիթխարի լեռներու մէջ: Սոսկալի էին այդ անտառապատ լեռները. խաղաղութեան ժամանակ կանհետացնէին մենաւոր ճանապարհորդներուն, իսկ խռովութեան ժամանակ՝ կուլ կուտային ամբողջ վաշտեր: Այնտեղ կտիրէր մշտնջենական մռայլ մը, ուրկէ անցնողն հազիւ կարողանար նկատել իր առջևի նեղ շաւիղը, որ լաբիւրինթոսի մը նման անթիւ ճիւղերու բաժնուելով՝ շարունակ ոլոր-մոլոր կդառնար դարաւոր կաղնիներու անթափանցելի ցանցերուն մէջ: Վտանգաւոր էր ճանապարհը: Երբէք բան չէր տեսնուէր. եթէ մարդ տասնեակ աչքեր սլ ունենար՝ դարձեալ անկարող կլինէր նկատել, թէ ո՞ր կողմէն կուգար վտանգը: Խեղճ ու միամիտ ճանապարհորդներուն կարելի էր հանդիպել ամեն մէկ վարկենին և ամեն մէկ քայլափոխին զարհուրելի վտանգ — մահ: Արիւնարբու աւազակները, որ անգութ որսկաններու նման միշտ կըսպասեն որսի՝ պահուած էին տերեւախիտ կաղնիներու

հովանոյն տակ և մամռոտած ծառերու ծերպերուն մէջ, և իրենց սգլոցէն յանկարծ մահաբեր գնդակներ կարձակէին: Նոքա վարժուած էին սողալ մերկարմատ ծառերու խոռոչներուն մէջ և մէկէն ի մէկ դուրս պոռթկալ սուր ի ձեռին: Նոքա կապիկներու նման կմազլցէին ոստերու բարձր հիւսուածքին մէջ և այծեամի նման կցատկոտէին մէկ ժայռէն դէպի միւսը և այնտեղերէն ահ ու սարսափ կսփռէին իրենց շուրջը:

Նեղ ու դժուարագնաց ճանապարհի վրայ, որով յառաջ կերթայինք մենք, երբեմն կկաղմուէին պատնէշի նման փայտէ ամբարտակներ: Ծառերը կոտրուեր և այնպէս, առանց ճիւղակտոր լինելու, դիդուեր էին ճանապարհի վրայ:

Սոյն վտանգաւոր ճանապարհով ամբողջ երեք ժամ շարունակ յառաջանալով՝ վերջապէս հասանք դալարագեղ մարգերով օժտուած ձորահովտի մը մէջ, ուրկէ անտառներու մէջէն ծորող զանազան աղբիւրներէ կաղմեալ փոքրիկ զուլալ վտակ մը կհոսէր վար, դէպի արեւմուտք: Զորահովտի հիւսիսային կողմը կբարձրանային Խութի-Տէրէսիի մռայլ լեռները, իսկ հարաւային կողմը կեցած էին Ղըզըլ-Քիլիսէի լեռները, որ, որպէս ամբողջ լեռնագօտի մը՝ կերկարէր ու կվերջանար մինչև Փախայ և Խռանի մօտերը:

Զիբրուց վար իջանք ու թող տուինք մարգերուն մէջ արածելու, իսկ մենք գնացինք նստեցանք վտակին եզերքը և սկսեցինք լուացուիլ ու հանգըստանալ, որովհետև այդ դժուար ճանապարհը չափազանց յոգնութիւն պատճառած էր մեզի: Լուացուե-

լուց յետոյ քաշուեցանք փոքրիկ ուռենու մը զովա-
րար հովանոյն տակ, որ աճած էր վտակի եզերքը,
և սկսեցինք ճաշել մեր համեստ պաշարով, որ բաղ-
կացած էր միմիայն չոր հացէ ու պանիրէ:

Յնչ,—նկատեց ընկերս,—քուրդ մ'անտառէն
դուրս գալով՝ խուճապով դէպի մեզ կուգայ. զգուշու-
թիւն:

Դարձայ դէպի Խութի-Տէրէսիի անտառները և
տեսայ, որ կիսամերկ քուրդ մը, փետհատն իր ուսին
վրայ դրած՝ բարկութեամբ մը վար կիջնէ լեռան
զառիվայրէն և կղիմէ ուղիղ դէպի մեզ: Նա հասնե-
լով մեր ձիերու մօտ՝ ձեռքի փետհատովն ուժգին
հարուած մը տուաւ ձիուն գլխուն: Ձիերը խրտե-
ցան: Ես ընկնելէս հանելով՝ վաղեցի քրդուն վրայ,
իսկ ընկերս արդէն նորա առջևը կտրած էր: Բացա-
տրութիւն պահանջեցինք քրդէն, թէ ինչո՞ւ զարկաւ
ձիուն: Նա պատասխանեց. «որովհետեւ այս մարգերն
ինձ կպատկանին, և դուք իրաւունք չունէք սոցա
մէջ ձեր ձիերն արածել»: Ընկերս բարկացաւ, և չգի-
տեմ խելքին ի՞նչ փշեց, որ յանկարծ ինքզինքը օս-
մանեան կառավարութեան պաշտօնեայ ձեռքնելով՝
ըսաւ. «ես քննիչ եմ այս կողմերն ուղարկուած. դուք
ինչո՞վ կը հաստատէք, որ այս մարգերը ձեր սեփա-
կանութիւնն են. ո՞ր են ձեր հողային կալուածներու
քոչանները (պաշտօնական վաւերացիւթեր): Քուրդն
սկսեց լուռ ու մունջ դիտել մեզ: Նա մեր ոտքէն
ցլուխ դնելուց յետոյ, բացազանչեց. «Դուք օսման-
ցի՛ր և միանգամայն կառավարութեան պաշտօնեանե՛ր.
այնպէս չէ՛. այս ըոպէիս ցոյց կուտամ ձեզի, թէ ինչպէս
կըլլին օսմանցին ու նորա քննիչ պաշտօնեաները:

Խնդիրը ծանր կերպարանք ստացաւ: Նա մեր ձիերու սանձերը բռնելով, որ մենք չփախչինք՝ սկսեց «հաւար» կանչել այն կողմէն, որ կողմէն որ ինքը եկած էր: Գործի հետեանքն աղէտալի էր. միջոց չկար, ի՞նչ պիտի ընէինք: Ընկերոջմէս հարցուցի հայերէն լեզուով. (մինչև այդ ժամանակ խօսակցութիւնը թրքերէն լեզուով կ'ընէին):

— Ցանկալի չէր երբէք, — ըսի, — որ այսպիսի դէպք մը պատահէր մեզ հետ այսպիսի սոսկալի անտառներու մէջ. բայց որովհետև պատահեցաւ՝ ես այժմէն կ'զնդակահարեմ սրան, որ մեր վրայ գալող քըրդերէն մէկ հատը պակաս լինի: — «Ոչ, — պատասխանեց ընկերս. — տակաւին համբերէ»:

Քուրդը թող տուեց ձիերու սանձը, վար ձգեց ձեռքի փէտհատը և մեղմութեամբ մը մօտենալով ինձ՝ Միրաքեաններու բարբառով հարցուց. «Աղբար, դուն հայ ես»: — «Այո», պատասխանեցի: — «Հըպը ատ մարդը ի՞նչ ա»: — «Ճանալ հայ է», — ըսի: — «Վանյ, Աստուած ձեր հոգին առնա, ու Քիստոս ձեր տունն աւրա. հըպը ինցո՛ւ ըսիք քի՛ տածիկ ենք»: — Դու հայ ես», — հարցուց ընկերս: — «Յէ, ես քուրդ եմ»: — «Հապա ո՛ւրկէ սորված ես հայերէն խօսելը»: — «Ես հաւլորու Ս. Կարապետ վանք սատ մնացեր եմ, ան տեղայ տէրտէրն ինծի սորվեցուց հայերէն խօսալ»...

Դեռ այս խօսքերը չէր վերջացուցեր՝ անտառէն յանկարծ դուրս եկան 15—20 զինեալ քրդեր և հաւարով դիմեցին դէպի մեզ, որ օգնութեան հասած էին հասօյի ձայնին, — այսպէս էր մեզ հետ կռուող քրդի անունը: Նոքա հասնելով մեզ մօտ՝ հասօյէն հարցուցին, թէ ինչ պատահած էր: Հասօն պատաս-

խանեց հայերէն լեզուով—որովհետեւ նոքա ևս հայերէն գիտէին.—«Քիստոս ասօնց տունն ասլաւ. ինծի սուտ խաբեցին, ըսին քի տածիկ ենք, հալպաքի (մինչդեռ) հայ են եղած... Բան ցի կայ ըլ, բան ցի կայ»:

Քրդերն իրենց զէնքերը վար առին և նստեցան մեզ մօտ: Նոքա մեր հացն ու պանիրն առնելով—որովհետեւ իրենք պանիր չինել գրեթէ չգիտեն և որ պանիրը շատ թանկ է իրենց մէջ—մեզ համար իրենց կորեկ հացէն բերին և պանիրի փոխարէն ալ խորոված պատրաստեցին:

Ճաշը կերանք վերջացուցինք: Նոքա վերջապէս իրենց անցեալ և ներկայ կեանքէն քանի մը բաներ պատմելուց յետոյ, երկու ժամուայ ճանապարհ ալ մեզ հետ ընկերացան, որպէսզի ճանապարհին որևէ վտանգ չպատահի, որովհետեւ ճանապարհները խիստ վտանգաւոր էին՝ քան առաւօտեան ճանապարհները, որ մենակ եկած էինք:

Երեկոյ էր, երբ հասանք Ղըզըլ-Քիլիսէ:

Ե

ՂԸԶԸԼ-ՔԻԼԻՍԷՆ ՓԵՐԻՆ

Առաւօտեան ճանապարհը շարունակեցինք:

Ղըզըլ-Քիլիսէն և Տէրսիմի մութ ու մույլ անտառները թողնելով մեր յետև՝ ուղղուեցանք դէպի

հարաւ և անցանք Խռանի վտանգաւոր ու արիւնահոտ դաշտը, աջակողմ թողնելով միանգամայն Փախն ու Մեծկերտը: Անցանք քրդական շատ մը փոքրիկ գիւղերու մօտով և վերջապէս երեկոյեան արեւմտուց հասանք Չար-Սանճագի գիւղաքաղաքը Փերին, ուր այլևս «կեանքի ապահովութիւն կայ» կըսէին:

Ամբողջ չորս օր մնացինք Փերնայ մէջ: Պատեցանք ու դիտեցինք ամեն կողմ: Ծանօթացանք շատ հայերու և քիչ տաճիկներու հետ: Հետեւեալ օրը Փերնայ կարաւանը պիտի ուղևորէր դէպի Քարբերդ. մենք ևս պատրաստուեցանք սոյն կարաւանին հետ ճանապարհուիլ, որովհետեւ Փերնայ-Ջրին և Արածանու միջովայրը, ուրկէ պիտի անցնէինք՝ «վախ կայ» կըսէին: Ալի-գայա անունով քուրդ աւազակ մը բոյն դրած էր այդ կողմերը, և թուրք կառավարութիւնն զբաղուած էր միմիայն նորանով, բայց անկարող կգտնուէր սանձահարել այդ միակ աւազակին, իսկ աւազակն անխտիր կկողոպտէր անցուդարձ ընողներուն:

2

ՓԵՐԻՆԷՆ ՔԱՐԲԵՐԴ

Առաւօտ էր. Փերնայ-Ջրի աջ ափին վրայ պատրաստ կեցած էինք, ձիերուս սանձերը բռնած: Ո՛չ լստ կար Ջրին վրայ և ոչ էլ կէմի (մեծ մակոյկ), որով կարողանայինք Ջրի միւս կողմն անցնել, այլ պիտի անցնէինք «կէշուտ»-էն, այսինքն Ջրին մէջ

մտնելով պիտի անցնէինք միւս կողմը: Կարաւանը, որ բաղկացած էր 40—50 քեռնաւորուած ջորիներով, ջորեպաններու օգնութեամբ մտաւ ջրին մէջ՝ միւս կողմն անցնելու համար, իսկ մենք հետեւեցանք կարաւանի ուղղութեան, և տասը ընդէ չանցած՝ ամենքըս ալ միասին հասանք ջրի միւս կողմը, ձախ եղերքը:

Կարաւանը ջրէն անցնելուց յետոյ, միմեանց յետեւ շարուելով—ինչպէս շոգեկառքի վակօնները—ճանապարհը շարունակեց, և արդարեւ, այդ կարաւանը Փերնայ և Բաբերդի միջև շոգեկառքի մը դերը կը կատարէր. շոգեկառքի սրընթաց անիւներու խռոխռոցի ձայները, իսկ դանդաղաքայլ կարաւանի ճընկլախներու շրնկշրնկոցի ձայները միևնոյն տպաւորութիւնը կ'թողնէին կարծեմ տեսնողին ու լսողին վրայ, որովհետեւ երկուքն ալ իրենց ահագին ձայներով օդը կ'սլացնէին:

Կարաւանի դանդաղ գնացքով՝ ամբողջ օրը գլխիցէ ճանապարհորդեցինք. անցանք Փերնայ-ջրի և Արածանու միջավայրի փոքրիկ տարածութիւնը, մինչև որ հասանք *Իթ-եօզուշին*, Արածանու աջ ափին վրայ, ուղիղ Պէստէկ գիւղի հիւսիսային կողմը: *Իթ-եօզուշին*, որ սոսկալի դառնվայր մ'էր, $\frac{3}{4}$ ժամ տեղողութեամբ, կվերջացնէր այլևս Չար-Սանճագի դաշտը, որ $\frac{3}{4}$ ժամ կամ, լաւ է ըսել՝ աւելի քան 1000—1200 ոտք բարձր էր քան դՔարբերդի դաշտը:

Քարբերդի դաշտի արեւելեան մասը, *Ուլլ-Օվան*, որպէս պարզ հայելի մ'այլևս մեր աչքերուն առջև կերևար: Կարող եմ ըսել, որ ամբողջ Փոքր-Հայոց և Մեծ-Հայոց գեղեցիկ դաշտերու գեղեցկագոյնն էր այն, որ բազմաթիւ ու բազմամարդ հայ գիւղերով,

արուեստական անտառներով, պարտէզներով ու այգիներով տարածուած էր Տէրսիմ և Տօրոս լեռներու միջավայրը, Արածանու կամ Մուրատի ձախ կողմը: Նորա արևելեան ճակատը, ուր այլևս կվերջանար Քարբերդի դաշտը՝ հսկայի մը նման կեցած էր Մասդաու լեռն՝ իր սուր-սուր գագաթներով, իր ծաղկաւէտ հովիտներով ու իր անդնդախոր ձորերով, որոնց մէջէն բազմաթիւ վճիտ ու սառն աղբիւրներ դուրս կժայթքէին և կոռոզէին ու կկենդանացնէին ստորոտի ամբողջ բուսականութիւնը, և վերջի վերջոյ բուրն ի մի խառնուելով՝ կթափէին պատմական Արածանուն մէջ: Իսկ դաշտի հարաւային կողմը, որպէս անխորտակելի պարիսպ՝ երկարած էր Տօրոսի լեռնաշղթան, որու գեղեցիկ ու արգաւանդ լանջին վրայ լճացած էր *Ծովհաց լիճը*—այժմու *Ծովք* կամ *Կէօլ-ճիւքը*¹⁾, որ իր մշտադալար ամերուն վրայ հիւրընկալած էր *Հաֆդասարի* (Հաւկայ-սար, Հաւուկայ-սար) դրախտանման գիւղերը: Իսկ հիւսիսային կողմը աստիճանաբար միմեանց վրայ բարդուած էին Տէրսիմի լեռնաշղթակոյտը, որոնց ստորոտէն վիշապի նման գալարուելով կհոսէր Արածանին, որու վրայ սակայն հայ գիւղացիներն, մասնաւորապէս Ախոռ գիւղացի-

¹⁾ Ծովքն աւելի քան 1000 ոտք բարձր է Քարբերդի դաշտէն: Ծովքի ջուրը բարձրացաւ ժամանակի ընթացքում և շատ արտեր իր մէջը պարտրկեց: Նա մօտաւուտ կերպով կսպառնար Քարբերդի դաշտին՝ նոր ջրհեղեղ մը ստեղծելու նպատակով. բայց տեղացի ժողովուրդը Ծովքի հարաւ-արևելեան կողմէն ծակեց և բաւական քանակութեամբ ջուր խառնեց Տիգրիսի սկզբնական ճիւղին հետ, որով նա ազա՞տուեցաւ մեծ փորձանքէ մը:

ները, ջրի հոսանքին ընթացքով՝ մեծ կամ փոքր լաստախմբերով կնաւարկէին, որոնց ոմանք միայն ձկնորսութիւն կընէին, ոմանք Բալահովտէն կամ Բաբերդի դաշտէն մեծ քանակութեամբ ցորեն, գարի, բամպակ, թուր (շոր), գինի, չամիչ, տախտակ, գերան և այլն և այլն, կփոխադրէին դէպի վար—Քարբերդ, Կապան-Մատեն, Մալաթիա և մինչև իսկ դէպի Ասորիք—Միջագետք, մինչև Մուսուլ (Նինուէ), Բաբելոն: Յաճախ կապտահէր, որ Քարբերդի հայ գիւղացիներն իրենց լաստային խմբերով, որոնց պէտք է նփրատի վրայ երթեկող լաստային նաւատորմիդ անուանել, կնաւարկէին դէպի Մուսուլ և դէպի Բաբելոն, տանելով իրենց հետ Հայաստանի բերքերը, որոնք անշուշտ այն կողմերը չէին գտնուիր. տարածները կծախէին և այնտեղէն իրենց հետ կըրէին գլխաւորապէս արմաւ (խուրմայ), մսացու ոչխարներ և այլն և այլն, ինչ բան որ վերջապէս չի գտնուիր Հայաստանի մէջ: Դոքա կվերադառնային ցամաքային ճանապարհով, ամբողջ Միջագետքն անցնելով (Տիգրանակերտի գծով) և կհասնէին Քարբերդ:

Եւ ահա այս բնութեան հրաշալի գեղեցկութեան մէջ սքանչելի դիրք մ'ունի Քարբերդի դաշտը, որ կը տարածուի 6—7 ժամ լայնութեամբ և 13—15 ժամ երկարութեամբ: Նորա մէջ հաստատուած էին աւելի քան 300 գիւղեր (50—1500 տուներէ բաղկացեալ), որոնց մեծագոյն մասն հայեր են ¹⁾ և բոլորովին երկրագործութեամբ պարապողներ:

¹⁾ Քարբերդի քաղաքն իր շրջակայ մօտիկ գիւղերով կհաշուի աւելի քան 300,000 հայ բնակիչներ:

Ձիերը մեր յետևէն քաշելով՝ մեծ դժուարութեամբ հաղիւ իթ—եօգուշիէն իջանք և հանգիստ առինք Պէստէկ քրդարնակ գիւղին մէջ: Գիւղը բաղկացած էր 35—40 տուններէ, որոնց բնակիչներն ընդհանրապէս կպարապէին երկրագործութեամբ և մասնաւորապէս ձկնորսութեամբ:

Մօտեցանք դէպի գետեղերքը: Կէմին պատրաստ կեցած էր այնտեղ, որով պիտի անցնէինք ամենքս: Կէմին խարխուլ տաշաի մը նմանութիւնն ունէր. իր մէջ հազիւ թէ տեղաւորուէին 9—10 ջորիներ և 10—15 մարդեր: Ժողովուրդն այդ կէմիներուն շատ անգամ էճէլ պէշիկի (մահուան օրօրոց) կանուանէր, որովհետեւ յաճախ նա չկարողանալով ուղիղ գծով յառաջանալ՝ ջրի հոսանքին հետ կերթար և կընդհարուէր գետակի ժայռերուն և կխորտակուէր, որուն մէջ գտնուողներն անտարակոյս մեծ մասամբ կենթարկուէին կորստեան վտանգին: Լաստախմբով ճանապարհորդել գետի վրայէն մինչև Բաբելոն աւելի հեշտ և ապահով էր, քան թէ այդ էճէլ պէշիկի կէմիներով գետի մէկ ափէն դէպի միւս ափն անցնել. որովհետեւ լաստի հարիւր տիկերէն եթէ երկու—երեք կամ նոյն-իսկ մէկն ալ որ ողջ մնար՝ դարձեալ նրանով մարդ կկարողանար ազատուել և մինչև իսկ իր նպատակին ալ հասնել. բայց, Աստուած մի արաոցէ, եթէ կէմին մէկ տախտակն ալ պոկուէր՝ ալ ազատում չկար: Ջուրը կլեցուէր նորա մէջ, և վայրկենապէս նա կխորասուզուէր ջրին տակ:

Կէմին հազիւ կարողացաւ, 8—9 անգամով, ամբողջ կարաւանն անցընել Արածանու միւս ափը: Վերջին անգամով մենք ևս մեծ դժուարութեամբ ան-

ցանք միւս ամիւր, ուր կար Ախոռ հայաբնակ գիւղը,
որ բաղկացած էր 90—100 տուներէ:

Կարաւանն յետ թողնելով՝ ճանապարհը շարունակեցինք գեղեցիկ ծառուղիներու միջով, որ կազմուած էր թթենիներով ու բարտիններով, մինչև որ չորս ժամէն հասանք Քարբերդի սիրուն քաղաքը, երբ արդէն մութ գիշեր էր:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԷՊԷ ՏԷՐՍԷՄ

Ա

ՀԱՒԱԻՆ ՃԱՆԻԿ

Հաւաւը, ուրկէ պիտի մեկնէինք դէպի ճանիկ՝
220 տուներէ բաղկացեալ զուտ հայաբնակ գիւղ մ'էր,
որուն չորս բոլորտիքը շրջապատուած էր կաղնի ան-
տառներով, գեղեցիկ այգիներով ու պտղատու պար-
տէզներով: Նորա հարաւային կողմը, քառորդ ժամ
մը հեռուն, անտառապատ լեռան մը ծաղկաւէտ լան-
ջին վրայ կառուցուած էր Քաղցրահայեաց Ս. Աս-
տուածածնի հոյակապ վանքը, որ իր բնական գե-
ղեցկութեամբ ու շքեղութեամբն աւելի դիւթական
երևոյթի մը կնմանէր, քան թէ իրական և արուես-
տական վանքի մը: Գիւղի և վանքի մէջտեղէն կը
հասէր վտակ մը, ստուերախիտ անտառներն ու պար-

տէղները ճեղքելով, որը մօտիկ լեռներէն սկիզբ առնելով և գրեթէ Բալահովտի մէկ մասն ողողելով՝ սրընթաց կերթար կթափէր Արածանու մէջ:

Երբոր մարդ հեռուէն կնայէր դէպի հաւաւը՝ կարծես աչքերուն առջև կսլատկերանար այն դրախտը, ուր Աստուած ստեղծելով մարդկութեան առաջին զոյգը՝ բնակեցուցեր էր այնտեղ, Եդեմական պարտիզին մէջ: 1895, Հոկտ. 3-ն էր: Առաւօտեան կանուխ բարեկամներուս վերջին հրաժեշտ տալով՝ հաւաւին «մնաս բարով» ըսինք ես և իմ երկու առաջնորդ ընկերներս, որոնք բնիկ հաւաւցի էին: Նոցա մէկն, Օհան-Վարժապետը, երկար տարիներ ուսուցչութիւն ըրած էր Մեծկերտի մէջ, իսկ միւսը, միականի Վարդան Պօյաճեանը, տասը տարիներէ ի վեր ապրեր էր Տէրսիմի զանազան կողմեր, այլևայլ ցեղերու մէջ:

Ճանապարհը շարունակեցինք:

Օդը պարզ և մեղմ էր: Կապոյտ երկնակամարին տակ գիշերուայ խաւարին մէջ փալփլացող աստղերն սկսած էին նսեմանալ նուաղիլ պայծառ արշալոյսին առջև: Գիւղացիներն «առաւօտք» ելլելով՝ ամենքն ալ սկսած էին դաշտ երթալ աշխատելու: Ամենուրեք դաշտին մէջ ներդաշնակութիւն մը կտիրէր ու կլսուէր. հովիւներու պարզկէկ երգերու մեկամաղձիկ ու թըրթռացող եղանակները, անասուններու մերթ ընդ մերթ բառաշն ու խրխնջիւնը, թռչուններու ճռռռողիւնն ու անուշ դայլայիկն ամբողջ դաշտը կղղրդեցնէին. հովիտն արձագանգ կուտար նոցա ու օդն ամբողջ կխլացնէր: Եւ մարդ կարծես կամայ-ակամայ կհրապուրուէր ու կանգ կառնէր դիտելու և մօտիկ ընելու զինքը շրջապատող գեղեցիկ տեսարանը, ուր

մարդ միայն կգմայլէր ու կվերանար բոլորովին: Ու-
շադրութեամբ նայիր այնտեղ, ուղիղ գիւղի մեծ ակին
վրայ, և ահա պիտի տեսնես դու, որ գիւղացիները—
կին, աղջիկ, ծեր, տղայ, մանուկ—անսեյի բառերով
աղօթք մը մըմնջալով կգիմեն դէպի ջրին ակը. պի-
տի տեսնես այնտեղ ու պիտի լսես, որ մէկը «Տէր,
եթէ զշրթունս իմ բանաս» հոգեբուխ սաղմոսն եր-
գելով կլուացուի ու կսրբուի և երեսը խաչակնքելով
կգիմէ դէպի դաշտն աշխատելու. միւսը՝ աշխատաւոր
եղները կջրէ, կլուայ ու կպատրաստէ նոցա՝ մինչև
իրիկուն աշխատելու, և նոյնպէս կգիմէ դէպի դաշտ:
Գարձեալ պիտի տեսնես այնտեղ, ջրակին վրայ,
ուր կարմիր, կայտառ կանաչք ու աղջիկներ իրենց
հոլանի թևերը սօթած՝ արագ-արագ ջուր կկրեն
կժերով, որպէս զի աշխատաւորներուն ճաշ պատրաս-
տեն: Նայիր գիւղի չորս կողմերը, ուր որ հնաւուրց
խաչքարեր տնկուած կան, և դու պիտի տեսնես
այնտեղ, որ գիւղացին իր եղներով գիւղէն դուրս գա-
լով՝ խաչքարին առջև ծունր դրած՝ լռելեայն իր
առաւօտեան աղօթքը կմատուցանէ առ Աստուած:
Նա ջերմեռանդաբար կաղօթէ ու իր Տիրոջմէն կխըն-
դրէ «աշխարհի խաղաղութիւն, ազգիս հայոց՝ սէր,
միութիւն, տառապելոց՝ այցելութիւն, բանտարկե-
լոց՝ ազատութիւն, ճանապարհորդաց՝ յաջողութիւն,
առողջութիւն և հիւանդաց՝ բժշկութիւն, ննջեցելոց՝
արքայութիւն, մեղաւորաց՝ մեղքին թողութիւն և իր
գործին յաջողութիւն»,—կաղօթէ ու կխնդրէ այս
ամենը և ապա թէ գործի կսկսի՝ նախ «հայր մեր»
երգելով:—Տես այստեղ, գիւղի ներքև, ուրկէ փոքրիկ
հոտաղներ գառներն ու ուլերը քշելով՝ կանցնին վար-

դենիններով պատած ծառուղիներու մէջէն, և դու պիտի լսես, թէ ինչպէս ժողովրդական անուշ երգ մը երգելով կդիմեն դէպի ծաղկաւէտ արօտատեղիները: Նայիր գիւղի վերեւ այգիներու մէջ, ուր այգի պահող փոքրիկ գեղջկուհիներն անընդհատ կոստոստեն ծառերու մէկ ճիւղէն դէպի միւսը. մտիկ ըրէ նոցա, և դու պիտի լսես, թէ ինչպէս նոքա «Առաւօտ լուսոյ» և ուրիշ ժողովրդական սրտառուշ մրմունջներ կերգեն, և աղու ձայները խառնուելով պայծառ առաւօտեան մեղմ զեփիւռին հետ՝ կպարզուին ամենուրեք Քալահովտի մէջ: Վերջին անգամ նայիր այգիներու մացառապատ ճանապարհները, և դու պիտի տեսնես այնտեղ, որ կոկիկ հագուած կարգ մը հարսներ ու աղջիկներ իրենց թեւերուն վրայ կողովներ անցուցած՝ ուրախ-զուարթ կդիմեն դէպի այգին՝ այգեկութընելու համար. պիտի նկատես նոցա անմեղ կատակները. վերջապէս պիտի տեսնես նոցա շատերը, որ յանկարծ մացառի մը և կամ վարդենու մը թփին յետեւ կծածկուին՝ իրենց սիրականներուն, նշանածներուն չերեւալու համար, որոնք որպէս թէ պատահաբար հանդիպեցան իրենց:

Հաւատա՛մ, սիրելի ընթերցող, որ եթէ աչքովդ տեսնես ու դիտես դոցա կատակներն ու շարժումները, և ականջովդ եթէ լսես դոցա հոգեբուխ աղօթքները, երգերը, մրմունջներն ու զուարճախօսութիւնները՝ պիտի սքանչանաս, սքանչանալէ աւելի՝ պիտի զգածուիս, լաց պիտի լինիս ու աղի արցունք թափես, երբ մանաւանդ ուշադիր հայեացք մը ձգես շուրջդ, ուղիղ դէպի վանքին Անապատը (վանքի հարաւային կողմը լեռ մ'է), ուր չպիտի տեսնես

պղտոր կամ ցամքած աղբիւրներ ու ակեր և կամ լճացած ու հոտած ճահիճներ, չպիտի տեսնես նաև խորշակահար բուսականութիւն, այլ վճիտ ու դուլալ աղբիւրներ ու առուակներ, որոնք ժայռերու ծերպերէն դուրս ցայտելով և աղամանդեայ հազարումէկ գոյն տալով արևու ջինջ ու պայծառ շողերուն առջև՝ կարկաջելով կգլտորտկուին արծաթ խիճերու վրայէն, որոնց երկու կողմերը, որպէս անկուշտ ու տուփոտ սիրահարներ, պարփակած էին մանիշակն ու շուշանը և, դեռ ի՛նչ գիտնամ, զանազան գոյներով ու անուշ հոտերով սիրուն-սիրուն ծաղիկներ: Ագռաւներու սուր կռինչն այնտեղ ականջներուդ մէջ չի պայթիր, այլ սոխակներու քաղցրիկ դայլայլիւրը, ճնճողակներու ճըլ-վըլոցը, կաքաւներու կարկնջոցը և վայրի աղաւնիներու տուփոտ «դումռ՛ռ՛, դումռ՛ռ՛» սիրտ գալարող մեղեդիները կհնչեն ականջիդ, որոնք օրն ի բուն անընդհատ կթափառին վանքի գմբէթին ու խաչին շուրջը, ջինջ ու պայծառ օդի կապոյտին մէջ:

Քայրհատի ¹⁾ բարձրութեան վրայ էինք: Քանի մ'ընկերներ եկած էին մեզ ճամբեցնելու: Նոցա դէմքին վրայ կնշմարուէր յուսահատական բան մը, որ կարծես վերջի անգամն ըլլէր մեզ հետ տեսնուելին, որովհետև մենք պիտի ուղևորուէինք այնպիսի մի աշխարհ, որպիսին է հեքիաթներու մէջ պատ-

¹⁾ Քայրհատն Հաւաւի հիւսիս-արևելեան կողմը, հինգ բոպէ հեռաւորութեան վրայ, մեծ քարայր մ'է, ուրկէ գիւղացիները դերեզմանի, եկեղեցւոյ և այլ շինութիւններու համար քար կհանեն, որու քարն ամենաազնիւ տեսակն է Բալահովտի մէջ:

մուած եօթը գլխանի վիշապներու, դեքերու, հրէշներու և երևակայական դիւցազներու աշխարհը, որու սահմաններէն դէպի ներս յառաջացողն այլևս չէր կարող ողջ-առողջ դուրս գալ, մինչև որ նոցա մէկ որոշ պահանջքը չկատարէր:

Մեզ ճամբեցնող ընկերներն ողջերթ մաղթելով մեզ՝ յետ դարձան. իսկ մենք Քայրհատի միւս կողմն անցնելով՝ սկսեցինք զառի վայր մ'իջնել, որ կշարունակուէր մինչև Փերնայ շուրջը, ուրկէ այլևս մեր աչքերէն խուսափեցաւ հաւաւը, խուսափեցաւ նաև ամբողջ Բալահովիտը և պարզուեցաւ այլ տեսարան մը.—Տէրսիմի ամբողջ լեռնաշէղջակոյտն այլևս կերէր մեզի, որ աստիճանաբար բարդուած էր միմեանց յետև:

Ճանապարհի աջ և ձախ կողմերն յաճախ կերէին փոքրիկ գիւղեր (հայ), որոնք թաղուած էին ստուերախիտ պարտէզներու և այգիներու մէջ: Գիւղացիներու հօտերը փոքրիկ հովիւներու և հովուհիւներու խնամքին յանձնուած՝ կարածէին խոտաւէտ սարերու վրայ և ձորերու մէջ: Այդ փոքրիկ հովիւներն ու հովուհիւներն, որոնք անմեղ հրեշտակներու նման անընդհատ կ'ընչկոտէին ազատ սարերու վրայ՝ մեզ տեսածնուն պէս կ'ազգէին կուգային մեր առջև, ճամբուն վրայ, և խղճալի ականարկներ կարձակէին մեր վրայ: Նոքա յաճախ կ'հարցնէին մեր ինչ ազգի պատկանելը և ո՛ւր երթալը. կոտանային պատասխանը, կ'սթէին միմեանց և կ'ծիծաղէին, կ'սպտէին... Ո՛ր գիտէ, արդեօք ի՞նչ կ'մտածէին այդ անմեղ արարածները:

Կէսօր էր՝ երբ հասանք Փերնայ-ջրին եղերքը,

«Արաբ-կէշուտին» (Արաբի անցած տեղը), ուրկէ ոտքով պիտի անցնէինք ջրի միւս կողմը: Ջուրը պղտոր և սոսկալի հոսուա էր: Անկարելի էր, որ մարդ տեսածին պէս շոտկար այնպիսի կատաղութեամբ հոսող ջրէ մը, որն ամպի նման գոռալով՝ յատակէն փրփուր ու աւաղ դուրս կհանէր: Լաթերնիս հանելով՝ փաթաթեցինք վզերնուս վրայ և դող ի դող մտանք ջրին մէջ: Ջուրն առաջին անգամ մինչև ծնկերնիս բարձրացաւ, յետոյ քիչ մ'աւելի, և այսպէս հետզհետէ մինչև կուրծքերնիս թաղուեցանք: Ո՛րչափ որ յամրաքայլ կյառաջանայինք՝ անշափ նաև կը սկսէինք արագ-արագ հեւալ ու հեւալ: Եւ մինչև որ ջրին մէջտեղն հասանք՝ ես արդէն գոյնս փոխած էի, գլուխս սկսած էր դառնալ ու աչքերս մթնտել: Ամբողջ լեռներն սկսած էին շուրջս դառնալ. ես այնպէս կերևակայէի, թէ ես կեցած եմ, ջուրն ալ կեցած է, այլ միմիայն լեռներն են որ շարունակ պտոյտ կընեն մեր շուրջը:

Տասը ընդէ չանցած՝ ջրի միւս եղերքն արդէն հասել էինք, ուր տաք-տաք աւաղներուն վրայ նստելով՝ սկսեցինք լաթերնիս հագնիլ:

Սա՛ Տէրսիմի սահմանն էր, որ Բալահովտէն անցանք:

Ճանապարհը շարունակեցինք ուղիղ գետեզրն իվեր, որն անընդհատ ելեէջներով դառիվեր մ'էր: Գետն իր կատաղի յորձանքը զարնելով գետափի ապառաժներուն՝ պղտոր ջուրն անձրևի նման մեր գլխուն վրայ կսրսկէր:

Երեկոյ էր՝ երբ հասանք Ճանիկ գիւղը: Գիւղն 35 տուններէ բաղկացեալ հայ-քրդախառն աղքատիկ

գիւղ մ'էր, հաստատուած փոքրիկ լեռնադաշտի մը վրայ, որու 15 տունն հայեր էին, իսկ 20-ը քրդեր: Հայերն ոչ եկեղեցի ունին և ոչ ալ դպրոց: Նոքա տարին մէկ-երկու անգամ մօտակայ գիւղերէն հայ քահանայ կհրաւիրեն իրենց տները՝ խոստովանելու և հաղորդուելու համար: Իսկ երեսփաները կուղարկէին նոյնպէս մօտակայ հայ գիւղերը գիր-կարգաւ սովորելու համար:

Գիւղի տեսարանը խիստ չոր էր. նա գուրկ էր ճոխ բուսականութենէ: Նորա առջևի կողմը կտեսնուէին քարերով պատած քանի մ'աւրտեր, որոնց մէջ կորեկ ու կըլկըլ ցաներ էին գիւղացիները: Գիւղն անշուք, տուները՝ ցած ու գետնափոր, փողոցներն՝ անկանոն և խիստ աղտոտ էին: Պատերուն վրայ կողեր էին կշկու (աթար), որու պատճառաւ ալ խիստ զգուելի գարշահոտութիւն մը կբուրէր գիւղէն, որ կարծես ամբողջովին ախոռ մը լինէր: Քուրդ աղաները նստած էին այդ աղտոտ փողոցներուն մէջ, դռներուն առջև, ու իրենց երկայնափող չպուխները լիքը ծխախոտով՝ կուշտ-կուշտ կծխէին և անընդհատ կատակներ կընէին միմեանց հետ: Նոքա հագնուած էին երկար փէշերով էնթարիներ և կապոյտ չուխայով բաճկոններ. մէջքերնին կապեր էին պարսկական մէկ-մէկ շալ, գլուխներուն վրայ գրած էին մէկ-մէկ երկար դիրքով կարմիր ֆէս, որոնց վրայ սակայն փաթաթեր էին գոյնզգոյն—կարմիր, դեղին, կանաչ և այլն—լաչակներ. իսկ ոտքերնին հագեր էին կարմիր կամ դեղին կօշիկներ (եէմէնի կամ չուստ): Նոցա առջև պատրաստ կանգներ էին քանի մը հայ ծառաներ՝ աղաներու հրամաններ կատարելու—ջուր,

կրակ կայն բերելու համար, որոնք սակայն հագնուեր էին մաշուած ու աղտոտած՝ այծի մազէ գործուած շալվարներ և մէկ-մէկ հատ ալ ջուլէ բաճկոններ, միանգամայն կուրծքերնին բոլորովին բաց։ Ոմանց գլխուն վրայ կար ձիթոտած հին ֆէս մը, իսկ ոմանցն ալ՝ քրքրուած քուլայ մը (քօլօզ)։ Ռտքերնին բոլորովին բոպիկ էր։

Վարդանն առաջնորդեց մեզ հայու մը տան դռան առջև, ուր նա իր ձեռքը դռան սողնակը կոխելով՝ խարխլած դռան փայտէ կողպէքը բացեց և ներս անցաւ, իսկ մենք հետևեցանք իրեն։ Տունը գետնափոր այր մ'էր, քան թէ տուն։ Լուսամուտներ չունենալուն համար սաստիկ մութ էր. երբէք բան չէր տեսնուէր, միայն մութ անկիւններէն կ'սուէին անասուններու շնչառութեան ֆրսֆրսուկի ձայներ։ Վերջապէս տան պատերն ու սիւները խարխափելով՝ հազիւ կարողացանք հասնել մինչև «կրակ-տունը» ուր ծխացող օճախի մ'առջև բոլորուած նստած էին տնեցիները։

Կրակ-տունը բաղկացած էր քառակուսի խոշոր ու մութ սենեակէ մը։ Նորա վարի կողմը, սենեակի ներքև, շինուած էր կիսապատ մը, որու յետևի կողմը կապած էին տանը տաւարները. ուստի դա ախոռն էր, որու մէջ կ'լինէր նաև, անշուշտ, «ախոռ-սէքիսի» մը, որ ընդ միշտ հիւրատան տեղ կ'ծառայէ գիւղացիներու համար։ Ախոռի հանդէպ, կրակտան վերևի կողմը, կ'տեսնուէին կարգ մը հողէ փեթակներ, որոնց մէջ լեցուած էին իրենց տարուան ուտելու պաշարը։ Նոցա առջև շարած էին խոնը (փայտէ կլոր սեղան), դգալնոցը, հողէ աղամանը և կարմիր հողէ շին-

ուած ջրի կուժը, որ այս վերջինի վրայ կար նաև կարմիր «կոտիկ» մը (թաս): Սենեակի մէկ անկիւնը դիզուած էին կարգ մը մաշուած դօշակներ ու վերմակներ, իսկ պատերէն վար կախուած էին մրոտած զանազան գոյներով կտաւէ տոպրակներ, որոնց մէջ լեցուցած էին շորցուած բանջարեղէններ: Իսկ միւս անկիւնը խարխլած օճախ մը կմխար, որուն երկու կողմերը փռուած էին քանի մը կտրտած չուլեր՝ վրան նստելու համար: Օճախին յետևի կողմը դրուած էր կերակուրին պուտուկը, որու մօտ նաև երես ի վար կործուած էին մէկ-երկու չանախներ, որոնց միջով կուտէին ամեն տեսակ կերակուրներ: Օճախին դէմ՝ ուղիղ տան կենդրոնը, տնկուած էր հաստ, մրոտած ու ձէթոտած սիւն մը, որմէ վար կախեր էին «ճրագ-դիլ» մը, որուն վրայ աղօտ լուսով կպլպլար ձէթէ փոքրիկ ճրագը: Եւ ահա ինչ որ կկազմէր տան կահ-կարասիքը: Չմոռանամ ըսելու նաև, որ դռան յետևի կողմը դրուած էին խոփն ու արօրը և երկրագործական քանի մը գործիքներ:

Վառուող օճախի շուրջը բոլորուած էին Կիրօ-Քէյան—այսպէս էր տանտիրոջ անունը—և նորա պառաւ կիսնն ու զաւակները: Նոքա մեզ տեսածնուն պէս, բացի Կիրօ-Քէյայէն, ամենքն ալ ոտքի վրայ ելան և ամենայն սիրով հիւրասիրեցին մեզ: Մենք առաջ երթալով՝ բարեկեցինք բոլոր տնեցիներուն և ապա անցանք օճախի մէկ կողմը, Կիրօ-Քէյայի դիմաց նստեցանք:

Կիրօ-Քէյան ըստ երևոյթին խիստ համակրելի բնաւորութիւն մ'ու. համակրելի դէմք մ'ունէր: Գիրուկ, միջահասակ, ամուր կազմուածքով 90—95 տարեկան ծերունի մ'էր: Նա հազնուած էր գեղջկական

պարզ տարազ. մազէ շալվար մը, ճերմակ կտաւէ բաճկոն մ'ու կապոյտ կտաւէ կրկնաբաճկոն մը. մազոտ կուրծքը կիսով չափ բաց, և որպէս գօտի՝ մէջքէն փաթաթեր էր 5—6 արշին կապոյտ կտաւ, որմէ վար կախուած էր ծխախոտի փոքրիկ կարմիր քէսան (տոպրակը), և նորա կողմն ալ՝ ծխափողի երկայն չալուխը. իսկ գլխուն դրած էր խոշոր քուլայ մը, որուն վրայ փաթաթեր էր նաև քանի մը կանգուն գոյնգոյն չիթեր, որոնց մաշուած ու քրքրուած թելերը սակայն կախուեր էին նորա սպիտակախառն թաւ յօնքերու և կապոյտ ջրալից աչքերուն վրայ:

Երբ կարգ մը խօսակցութիւններէ յետոյ Կիրօքէյայէն հարցուցի, թէ ինչո՞ւ իրենց տներն այդպէս գետնափոր շիներ են և ինչո՞ւ այդպէս անկանոն ու անճաշակ հագնուեր են փոխանակ լաւի՝ նա ի միջի այլոց պատմեց հետեւեալ պատմութիւնը, որն իր բարբառով ու ոճով յառաջ կրերեմ այստեղ:

«Մեր 2ար-Սանճախն օր (որ) կայ,—սկսեց նա այսպէս—Տէրսիմու մենծ մասն ա, ու շատ ըլ գեղեր ունի: Զատ մի աշիրաթներ կային—կան—ատ գեղերուն մէջ, օր հին ատենները, պապս կըսէր, օտար տեղերէ եկած ու բնակուած են աս մեր կո(ղ)մերը. անոնց շատերը մառան, անցան գացին. հիմա անոնց մինակ մենծերը իսախ պակն ու Օսման պակն են. մէկալները շատ բանի չեն ի գար:

«Աղայիս ըսիմ, աղէկ մտիկ էրա ինծի, օր հասկնաս: Հիմայ իմ աս տարիքս տօխսան—տօխսանը հինգ (90-95) կայ. ե(ր)բօր ես 15 տարեկան էի նը՝, աղայիս ըսիմ, աս մեր կո(ղ)մերը Ենիշարի ու Տարապակիներ կային, օր ատոնց մինակ չորս

հատը գլխաւոր էին: Հա, ատոնք իրենց ձառքին տակ շատ մի քուրդ աղաներ ունենալէն զատ, աս տեղաց հայերն ըլ իրենց մէջ թախսիմ (բաժանում) էրած էին. ինչու օր ամենքս ըլ անոնց հսիր (գերի) էանք: Հիքիմաթ (կառավարութիւն) չի կար ան ատենը. աս տեղաց հիքիմաթն ըլ իրենք էին ու թագաւորն ըլ: Ինչպէս օր աստեղ հիքիմաթ չի կար՝ անպէս ըլ՝ Խարբերդ, Բալու, Արաբկեր, Ակը, Մալաթիա, Ինչ գինամ ըլ, Տիարպաքիր, պիթոն (բոլոր) կո(ղ)մերն ըլ տարապակիներուն ձառքով էր: Էրկրի հողերը, ջրերը, տները, մալերն ու միւրերը պիթոնն ըլ տարապակիներունն էր: Տարապակին թէ օր ուղէր՝ մեղի կը պէյէր (պահէր), թէ օր չուղէր՝ չէր պէյէր—ինչպէս հիմայ ըլ: Թէ օր ուղէր՝ կը մորթէր, թէ օր չուղէր՝ չէր մորթէր: Ու, կէօղինի սաւտիկիմ (աչքդ սիրեմ), ասի ասպէս, հայերս տարին տասներկու ամիս՝ օլուկով ու ճուճուկով կը բանէանք, կդատէանք մինակ անոնց համար: Զատ հեղու (անգամ) կըլլէր օր, ե(ր)բ մէկ տարապակին մէկալ տարապակուն դէմ տուչմանութէն ունենար՝ մեղ—էրկու կո(ղ)մի պակերուն հայերս—դիմաց դէմ կկայնըցընէին ու մէկմէկու դէմ ծեծիւ (կռիւ) էնել կուտային. հազկէ օր (մինչև որ) մէկ կո(ղ)մինը աղկէկ մի ջարդուէր ու ալթ ըլլէր (յաղթուէր): Ե(ր)բ որ հայերուս մէջ աղկէկ հարս մի, աջիսին (աղջիկ) մի, ես (կամ) կըյրիճ տղայ մի օր տեսնային՝ ես (ս)պաննել, ես տաճկցնել պիտի տային... վար հասըլի (վերջապէս), մենք պիթունս ըլ անոնց համար կապրէանք ու կաճէանք... մէկ խօսքով—մեղայ, մեղայ—մեր ասուաղն (Աստուած) անոնք էին:

«Հեղ մի, միտքս կուգայ օր պիթուն պաւերն ու աղաները մէկմէկու հետ պարըշուեցան (հաշտուեցան), և պիթունն ըլ մէկտեղ թօփուեցան (հաւաքուեցան) աստեղ՝ քէֆ էնեկու: Աղայիս ըսիմ, ի՞նչ տեսանք, աղէկ ա. հեղ մըլ տեսանք օր պիթուն պաւերն ու աղաները իրենց հայերը թօփեցին ու ըսին. «պիտի էլլաք ատ եազինը (դաշտ) փոսերուն մէջ նստէք (մէկ արշն խորութեամբ), օր պաւերն ու աղաները ճիրիթ պիտի խաղան ձեր վրայէն»:

«Ա՛խ, սև օր, սե՛ւ օր,—բացագանչեց ու լացեց խեղճ ծերունին և շարունակեց.— Չնտ լացանք, շնտ աղաչեցանք, շնտ պաղատեցանք ու գացանք ատ պաւերուն ոտքերը պագանք, որ խղճան մեզի. ըմը ի՞նչ ֆայտայ (օգուտ). մեր լացն ու աղի-արցունքը նա՛ (ոչ) Ասուաղ լսեց, նա՛ ըլ ատ անասուաղ պաւերը: Պիթունիս ըլ (տղամարդեր) հանեցին ու եազնին մէջ փորած փոսերուն մէջ նըստըցուցին, ու պաշլըյէցին (սկսեցին) ձիանը աս ու ան կո(ղ)մ քշել ու խաղցնել մեր վրայէն... Վա՛խ, վա՛խ, վա՛խ, սէֆի՛լ (խեղճ) հայեր... Պաղիսին (ոմանք) մառան, պաղիսուն գըլօխը ճըղքաւ, պաղիսուն փառթը (փորոտիք) դուրս թափաւ, պաղիսուն ըլ թևը կօյրաւ (կտորեցաւ), ճուռը կօյրաւ, աչքը ելաւ... վո՛վ գիտնայ, ալ ինչեր եղաւ:

«Ես օր քառսուն տարեկան եղայ՝ տահա (դեռ) աս կո(ղ)մերն ատպէս էր: Ասու օրը՝ մեր գեղերուն մէջ թապուռներով (վաշտ) Ենիշարիներ, Չաշաններ, Չարքազներ, Առնաուտներ ու ֆապիներ կուգային: Ու ատոնք օր հոս կուգային նը՝ մեր տըվներուն մէջ կնստէին, կկայնէին, կուտէին, կխմէին ու գիշերները կպառկէին: Ե(ր)բ որ հաց տ'ուտէին (պիտի

ուսէին), ալֆալ-ալֆալ (ամենէն առաջ) տիշ քիւ-
լասի (ատամներու վարձք) կուգէին մեր մընէ, աղայ-
լիս ըսեմ. օր չի տայեանք՝ ալ խալըսում (աղատում)
չունէանք անոնց ձառքէն: Գիշերն օր տըվներնուս
մէջ մընային՝ ալ հարս աշխին չէին թողուր, կքաշե-
ին ու իրենց ծոցը կառնէին: Ըմը մենք ինչ կընայ-
ինք ընէր անոնց՝ օր թուր ու թըֆանք ունէին
իրենց ձառքին մէջ, ու մենք ըլ՝ հէշ բան մի չունե-
անք, հասկցա՛ր, աղաս:

«Վա՛ր հասըլի, մեր աս տեղաց հալն ատպէս
էր, հաղկէ օր իսղամպուլէն (Կ. Պոլսէն) Ռաշիտ փա-
շան եկաւ Խարբերդ, ու, աղայլիս ըսիմ, պաշլայեց
պիթուն տարապակիներուն, աղաներուն, չէխերուն,
խոշոր գլօխներուն ու մեծամեծներուն կախել, կըյ-
րել, քերդել ու տիկ հանել¹⁾... Կէօղինի սափտիկի-
մի, ողորմած հոգի Ռաշիտ փաշան օր ատպէս չե-
րա՛ց, պիթոն տաճիկներուն ու քրդերուն մէջ ահ
ընկաւ: Չատերը կըսէին քի, «ատ փաշան կեափուռ
ա. օր ե(ր)բ անի ասկէ դիպի Տիարպէքիր գնաց նը՝
անտեղ աղույեղին (թունաւորեցին) ու մառցուցին
ատ խեղճին, ըսելով քի՝ «ասի կէափուռ ա, ու կէա-
փուռներուն թագաւորութին տի կայնըցընա»:

¹⁾ Այս վերջի մասը լոսած էի նաեւ 120 տարեկան մեծ
մօրմէս, որն ականատես եղած էր Քարբերդի մէջ՝ Ռաշիտ
փաշայի գործքին: Նա կպատմէր, որ Ռաշիտ փաշի գալած
ժամանակ, Քարբերդի 2օթէլ Զատէ Հաճի-խանըմը մեծ բազ-
մութեամբ սոսկալի դիմագրութիւն ցոյց տուեց Օսմանեան
բանակին, որ բարենորոգմանց համար Կ. Պոլսէն դրկուած էր,
— և շատ զինուորներ ջարդել տուեց. բայց տեղացի հայերը
եռանդուն աջակցութիւն ցոյց տուին Ռաշիտ փաշին, մինչև
որ նա երկար ժամանակ պատերազմելուց յետոյ, կարողացաւ
միացեալ եփրատն անցնելով՝ Քարբերդ մտնել:

«Ի՞նչ գլօխդ ցաւցնիմ, վար հասըլի, մենք օր լսեցանք քի Ռաշիտ փաշան եկած ա խարբերդ ու ահտեղաց հայերուն կպաշ(տ)պանա՝ օղորմած հոգի աղբօրս հետ խորուրդ էրինք, օր էլլանք դոր խարբերդ էրթանք ու աս տեղաց պակերուն վրայով գանկատ տանք: Ըմը աս տեղաց պակերն օր լսեցին, քի ատպէս բաներ կայ (Ռաշիտ փաշի ջերմ պաշտպանութիւնն առ հայս)՝ Չար-Սանճախի չորս բոլորտիքը մարդ կայնըցուցին, օր աստեղաց հայերը խարբերդ չերթան ու իրենց վրայով բաներ չի նախլեն (պատմեն): Թո՛ղ անոնք ատպէս մարդ կայնըցնեն, մենք ըլ աս կո(ղ)մը մեր գործուն հայինք: Աղայիս ըսեմ, օր մի ես ու իմ լուսահոգի աղբարս գիշերով էլանք փախանք գացանք դո՛ր խարբերդ, ու հոն հասաղներուս պէս, ալա (լաւ) արդուհալ մի (աղբրս) տօնանտուրմիշ էրանք (ղարդարեցինք) ու տուանք Ռաշիտ փաշին. ըմը ինտուր արդուհալ օր, գիտե՞ս, շունն օր ուտէր անի՝ կկատդէր. ալ մի հարցնէր դուն: Հա՛, աստ արդուհալը տալէն երկու օր սողը (վերջը), կէօզինի սաւտիկիմի, ինչ տեսնանք աղէկ ա. հեղ մ'ըլ տեսանք օր, մեր Չար-Սանճախի պիթուն պակերուն, աղաներուն, չէխէրուն ու մեծամեծներուն ձառքերն ետևները կապտուտած՝ դոր խարբերդ բերին: Մէկ իրկունը բերին, մէկալ վաղվընէն (առաւօտը) պիթունին ըլ մէկ տեղ հանեցին տարին Ասլան-Աղբիրին դորը¹⁾, ու անտեղ պաղիսուն կախեցին, պա-

¹⁾ Ասլան-աղբիր՝ Քարբերդի հին և նոր քաղաքներու ճիշտ մէջ տեղն է, լեռան ստորոտը, ուր կմխանան ու կրաթնուին զանազան մեծ ու փոքր ճանապարհներ՝ զանազան քաղաքներ երթալու համար:

դիստուն գլխատեցին, պաղիստուն խաղուխն (հաստ ցից) հանեցին, պաղիստուն վրան խաղեաղի (նաֆթ) լեցուցին ու վառեցին, պաղիստուն քերթեցին ու տիկ հանեցին, պաղիստուն ըլ՝ աշուղ պուրղուսին զարկին. վո՛վ գիտէ, ալ ինչե՛ր ըսես օր չըբերին ատոնց գլխուն: Հըպա ատոնց ձաներնին!!, մեղայ Տէր, ալ մի ըսեր դուն, արարոց-աշխարհք լեցաւ... եաման-մատաթ (օգնութիւն, Աստուած), պիթուն լառները ինկիլամիշ (վայնասուն) կըլլէին... Հասկցա՛ր մի, աղա՛ս, ալ սիրտ չէր դիմանար:

«Աստու օրն ատտեղ 8—10 հատ խոշոր գլօխ մենծամենծներ պիտի բերէին ու պիտի կախէին ու կըյրէին: Տաճիկները հըպը, հէշ չես հարցըներ, մկան ծակ մի հազար քէսայի ¹⁾ կըընտռէին, ըմֆ, լինշ ֆայտայ, չի կար: Չատ ու շատ պէթար (գէշ) կը վախնային ատ փաշայէն, չունքի (որովհետեւ) Ռաշիտ փաշան մէկէն ի մէկ չէր մառցնէր ատոնց, օր խալըսէին (աղատուէին). հըպը անոնց թանթախ (կակուղ) մսերէն կկախէր չանկալներուն վրայ, օր իրեք չորս օր անպէս կպօռայի՛ն, կպօռայի՛ն ու կսատկէին:

«Ռաշիտ փաշան ասպէս Խարբերդու մէջ քանի մ'ամիս մնալով՝ օրթալըղը (մէջտեղը) էփէյի (բաւական) խաղաղութին էրաց: Տաճիկներն ալ ասիութին (ապստամբ) չէին էնէր. պիթունն ըլ հըռաթ (հանգարտ) էին, չունքի Ռաշիտ փաշան աղքատի խըլըխ (կերպ) մտած՝ ամեն հեղ, ամեն տեղ թապաիլ (ծըպտած) կոլըրտէր ու կհայէր էրկրի հալը, էրկրի դրու-

¹⁾ Իւրաքանչիւր քէսան հաւասար է հարիւր հազար (100,000) դուրուշի:

թինը... Ալ վո՞վ կրնար ճշգտութ հանել, ձան հանել, վո՞վ կրնար հայուն ըսել քի աչքիդ վրայ ունք (յօնք) կայ-չի կայ, ես տա (կամ թէ) դուն վո՞վ ես—վո՞վ չես, ո՞ւր կերթաս—ո՞ւր չես երթար. չունքի, աֆանտը՛մ, ամեն տեղ նիզամ (օրէնք, ոստիկանութիւն) կար. վո՞վ որ մէկուն ծուռ հայէր՝ ալ Ասուազ անտեղ բան չունէր. անոր հախէն կուգային:

«Անցաւ քանիմ՝ չաբաթ. կէօղինի սաւտիկիմի, հե(ղ) մ'ըլ տէսանք օր, ըսին քի՝ Ռաշիտ փաշան Խարբերդու պիթուն իշուանները (իշխանները) կանչած ու ըսած ա.—«Յղուլներս, ես կտեսնամ օր դուք այս տաճիկներու ձառքը շատ կնեղուիք ու օր-աբե չէք տեսնար. հիմայ ես կուզեմ օր, այս ազգը դատեմ ձեր մընէ, ու ես ձեզ եարպաքիր (Տիգրանակերտ) ճամբեմ ու անտեղաց տաճիկները այստեղ բերել տամ, ես այստեղի տաճիկները անտեղ ճամբեմ ու անտեղաց հայերը այստեղ բերել տամ. ո՞րը կուզէք, ըսէք ինծի օր, անպէս ընեմ»։—«Փաշա աֆանտի, ըսին մենծամենծ իշուանները. մենք ինտո՞ւր, ի՞նչ թավուր (պէս) 'տի դատուինք. կլախնանք օր անոնք այն ատեն մեր վրայ պասխուն (արշաւանք) գան»։—«Յղուլ, ըսաց փաշան. ես այտոնք պիթունն ըլ գիտեմ ու խորհեր եմ. ի՞նչ թավուր էնէլն՝ իմ բանս ա: Հիմայ դուք ձեր մէջ օրոշեցէք՝ ո՞ր մի տեղը կուզէք. ես ձեզ իրարու մընէ կդատիմ. ու ձեզի սիլահ (զէնք) ըլ կուտամ, ամեն բան ըլ կէնիմ ձեզի համար. ան վախթը դուք ձեր մընէ նիզամ (ոստիկանութիւն) ըլ չինեցէք, ու ահար (եթէ) Ասուած ինծիս սաղ-սալիմ (ողջ-առողջ) Իսդամպուլ օր հասցուց նէ՝ ես ձեզի մէկ խելացի հայ փաշայ մ'ըլ կճամբեմ. դուք մինակ

քի՛ ձեր վերկուն (զինուորական տուրք) տարուց տարի ճամբեցէք մեր թագաւոր ապրածին»։—«Փաշայ աֆանտի, ստքդ պագնենք,—կինա ըսին մեր իշուանները,—թող թագաւոր ապրածը օղջ կենայ. մեզի իրէք օր մէյլաթ (միջոց) տուր, օր մենք մեզի աղկէկ մի խորհինք։

«Փաշան երեք օր մէյլաթ տուեց իշուաններուն, օր, աղայիս ըսիմ, էրթան խորհուրդ էնեն։ Իշուանները թօփան գացին խորհուրդ ընելու։ Մենք ըլ՛ լուսահոգի աղբօրս հետ գացանք ատ մայլիսին (մէճլիս, ժողով) գտուեցանք։ Ներս մտանք, կէօղինի սաւլտիկիմի, ու դոր գացանք ախոռ սաքուսին, օր լիշ տեսնանք, աղէկ ա. տեսանք օր պիթուն ճերմակ մօրուք մեծամեծ իշուաններ շարուած էին թախտին վրայ ու կիյա (իբրև) խորհուրդ կէնէին մէկմէկու հետ։ Դուն հոն ըլլէիր ու հե(ղ) մի անոնց գլօխները տեսնայիր՝ դար տ'ըսէիր (պիտի ըսէիր) քի՛ գլօխները մենծ ա, քան զփորերը։ Գինին ու արաղը մէջ տեղ դրած՝ կխմէին։ Մեզ օր տեսան՝ կանչեցին ու պաշլայեցին մեզի ըլ խըմցնել, ըմը օղսրմած հոգի աղբալս չի խըմեց։ Ի՛նչ գլօխդ ցաւցնեմ. ալ էփէյի գլօխները տաքացած ու պիթունն ըլ ճերմակ ու կարմիր ձիանը հեծած էին։¹⁾

Մայլիսի ռայիսը (նախագահը) ըսաց. «է՛հ, տղաք, գիտեմ քի դուք ըլ էփէյի բան տեսած ու լսած էք, էփէյի բան գիտէք ու կհասկընաք. հիմայ

1) Սա տեսակ մ'այլաբանօրէն ըսուածք է, որ կգործածեն՝ երբ մէկը խմած ու հարբած է. եթէ մարդն օղիով հարբած է՝ կըսեն. ճերմակ ձին է հեծեր, իսկ եթէ գինիով՝ կըսեն. կարմիր ձին է հեծեր։

դուք ի՞նչ տ'ըսէք Ռաշիտ փաշի աս խօսքին»: Մարդ մի անդիէն ելաւ ու ըսաց. «աղբրտիք, ասի յատուկ Աստու մընէ է, օր տաճիկ փաշան կուգա մեզի զատել աս անօրէններուն ձառքէն... Դեկէք (դէհ, եկէք) օր զատուինք»: Ուրիշ մ'ըլ անդիէն ըսաց քի՛ ահար կուգէք օր զատուինք՝ եկէք օր Եարպաքիւրն ուզենք, օր անոր քաղաքը պատան ունի (պարիսպով է): Մէկը «հա» ըսաց, մէկայն ըլ «չէ» ըսաց, ու ասպէս մայլիսը խառնեցին ու պաշլայեցին պօռալ ու պօռալըռալ. մարդ մարդու խօսք չէր կրնար հասկնար: Օղորմած հոգի աղբարս ըլ ատ փախթը ելաւ ու ըսաց. «ձաներնիդ վար դրէք օր, աղբրտիք, ես ըլ բան մի տ'ըսիմ: Հա՛. գիտէ՞ք ինչու աս տաճիկները կըյրիճ ու հարուստ եղած են. անոր համար օր անոնք երկրին աղկէկ տեղուանքն են նստած ու բընակըռած, ըմը մենք դոր եադիններուն մէջ ենք լեցուած: Մենք կբանինք, կզատինք. անոնք կուգան կխլեն մեր ձառքերէն. անոնք զանկին (հարուստ) ու մենք՝ աղքատ... Հիմայ օր ահար կուգէք մարդ ըլլի՛ դ'եկէք օր զատուինք ու աս Խարբերդն ուզինք, ինչու օր աստեղ շատ աղէկ ա. ամեն բան կըլլի: Ե(ր)բոր աստեղաց տաճիկներն անտեղ ճամբեն ու անտեղաց հայերն ըլ օր աստեղ բերեն՝ շատերնիս կերթանք Տէրսիմու բարս (բարձր) լառներուն վրայ կբնակըռինք. հոն փատ (փայտ) ըլ շատ կայ, մէյվայ (միրգ) ըլ շատ կայ, ու ամեն բան ըլ շատ կայ. օշխար ըլ կպէյինք. հերիք ա օր փաշան մեզի սիլահ ըլ կուտայ. ան վախտն ամեն բան շատ կըլլի ու աղէկ կըլլի: Ե(ր)բոր տուշման մի գայ մեր վրայ՝ ան վախտն մենք ըլ կըյրիճի պէս կծեծուինք (կռուիլ) հետերը.

ալ վո՞վ կրնայ մեզի դէմ կենալ: Ակար օր մենք մէկ սիրտ ու մէկ հոգի ըլլինք՝ Ասուած վկայ, ալ մեր կրնակը գետին չիգար: Ըմը Նարպաքիւր ըսած տեղդ՝ տուղ օվա ա (դուրան դաշտ է): անոր Նարպաքիւրու չօլը (ճահիճ) կըսեն. մարդուս մարը կլացնա, գիտէք. պիթունս ըլ անտեղ կմառնինք. անտեղ չենք կրնար բնակուիլ, չունքի չենք սորված անտեղաց հավային (կլիմային)... Վար հասըլի, մեզի պէս մարդոց համար աղէկ չա անպէս տեղ, ինչերուս պէտք ա, եկէք օր աստեղ ուղենք, աղբրտիք, ինչո՞ւ կվախնաք»:

«Կինա մէկն «հա» ըսաց, մէկալն ըլ «չէ» ըսաց, ու կինա խառնուեցան իրար: Ռայիսն ատ վախտն ըսաց. «տղաքս, մի պօռպուաք, դուք տահա ճահիլ էք, ըմը ես ձեզի պէս տղաքներ ունիմ. հէ՛յ, աս ճերմակ գլօխս նէչա՛-նէչա խարսանպաներու ա ըռաստ եկած (քանի՛-քանի փորձանքներու պատահած է) ու պիթունն ըլ անցուցած: Հիմայ կեցէք օր ըսիմ. իրաւ, փաշան հարնախատար օր (սըշափ որ) ըսաց՝ ըմը տահա անի աղէկ չի գիտեր մեր տարտը, մեր ցաւը. անոնք (տաճիկները) իշու պըտուր (իշու աղը) են. ինչ վախդ օր ջրին մէջ ձգես՝ կինա էրէսը կելլան. ըմը մենք՝ կովու թըրիք ենք. ինչ վախդ օր ջրին մէջ ընկնինք՝ ալ չինք կրնար էրէսն ելլալ, կմնանք ատ ջրին (յ)ատակը. հասկցա՞ք, տղաքս: Կինա ամենէն աղէկն ան ա, օր էրթանք փաշին օտն ու ձառքն ընկնինք ու ըսինք քի՛ փաշայ ա-ֆանտի, Ասուաղ թագաւոր ապրածին ու ձեզի էրկար կեանք տայ, օր ասշափ խաղաղութիւն ձգեցիք էրկրին մէջ. հիմայ մենք շատ ու շատ ըռազի

(գոհ) ենք տաճիկներէն. անոնք մեր մենծ աղբըր-
տիքն են, ու մենք ըլ անոնց պըղտիկները. անոնք
մեր պաշ թաճին (գլխու թագ) են. մեր բերան-
ները կծուի, օր մաղի չափ բան մի ըսենք անոնց...
Մենք ան բան չենք ուղէր:—Հիմայ դուք ինչ թա-
վուր կըսէք հըպը. աս խօսքերս ինտո՞ւր կտեսնաք.
իմ առաջ խաթերըս համար ըսէք. մի վախնաք,
աղաքս»:

«Մայլիսը կինա խառնուեցաւ. պաշլայեցին պի-
թունն ըլ պօռպուալ ու ռայիսին քըֆրել (հայհոյել):
Լուսահոգի աղբարս ըլ հերսոտեցաւ (բարկացաւ) ու
թողեց դուրս եկաւ ատ ակոռ-սաքիսի մայլիսէն.
նա ըլ անոր ետեէն գացի:

«Աղայիս ըսիմ, ինչ գըլօխդ ցաւցնիմ. վար հա-
սըլի, մէկալ օրը Ռաշիտ փաշան ատ մայլիսի ռայ-
իսին կանչեց ու հարցոց.—«Ինչ էրիք, խուղիներս»:
Մենծամենծ իշուաններէն ավալ ռայիսն ըսաց.
(ինչ որ որոշեր էին նախորդ երեկոյին): Աղայ, ա՛տ
փաշան օր չի լսեց քի հայերն ատպէս օրօշած են,
կէօղինի սավտիկիմի, դուն մի ըսէր, հերսոտեցաւ ու
քաշել տուաւ ատոնց փալախային տակ ու աղկէկ մի
ծեծել տուաւ, ու սողը պիթունն ըլ իրեն քովէն
խըստեց (վռնտեց):

«Իրէք-չորս ամիս անցաւ ատոր վրայ, աղայիս
ըսիմ. աղբօրս հետ մենք կինա էլանք ու էկանք
աստեղ: Ալ էփէյի աղկէկ էր. հռաթութիւն կար
աս կո(ղ)մերը, չունքի պիթուն տարապակիները
(ս)պաննած էին, ու անոնց լակոտանքն ալ չէին
մարթէր, օր ավալքու պէս ասիութին էնէին: Կի-
նա, հարնախատար օր էրկրի հողերն ու ջրերը

անոնց ձառքին տակն էր՝ մենք էփէյի վրայ էկանք (հարստացանք):

«Սող անճամի (վերջապէս), աղայիս ըսիմ, Ռա-
շիտ փաշան քանի օր Խարբերդ էր՝ մենք պիթունս
ըլ աղէկ ու ըռահաթ էանք, ըմը ե(ր)բոր անի ան-
ցաւ գնաց նէ, կինա ան առջի (առաջուան) պակե-
րուն լակոտանքը ելան իրենց պապերուն պէս եղան...
Հիքիմաթն ըլ անոնց կո(ղ)մը բռնեց, Ասուած ըլ ա-
նոնց կո(ղ)մը բռնեց ու ամեն բան ըլ՝ անոնց կո(ղ)-
մը բռնեց: Հիմայ հա՛մ (թէ) պակեբը մեր վաստկածը
մեր ձառքէն կխրլեն, հա՛մ ըլ հիքիմաթը: Թէ օր
աւալ մենակ պակեբն էին օր մեզի կթալանէին,
հիմայ հիքիմաթն ըլ անոնց հետ մէկ եղած՝ մեզի
կթալանեն. չունքի ատ հիքիմաթին մէջ նստող մար-
դիկն ըլ ատ անօրէն պակեբու լակոտանքն են. ալ
որո՞ւ էրթաս տարտդ պայան էնէս (ցաւդ յայտնես),
ո՛ւր էրթաս, ո՛ւր մնաս... ւն կէօղըմ. ո՛ւր օր ըլ էր-
թաս, կինա հօխան չորս հարիր տրամ ա (միկնոյն
անարդարութիւնն է). քու ձանըդ հէշ լըսող ու մօրիկ
էնող չի կայ. անոր մէկ սուտը՝ քու հարիր իրաւէդ
խտին ա (աւելի է)... Դեկոյ տեսնիմ սիրտդ ի՞նչ կու-
ղա, ու տեսնըմ քի ի՞նչ թաւուր մարդ տ'ըլլիս, ետ-
խուտ (կամ թէ) ինտո՛ւր տուն-տեղ տ'ըլլիս ու օղլու-
շաղ (ընտանիք) տի պէյէս: Եւ, աղան, անոնք աւա-
զակութին ըլ կէնէն, մարդ էլ կ(ս)պանեն, գողու-
թին ու բողութին ըլ կէնէն, ու աւար մեր քով աղ-
կէկ բան մ'ըլ օր տեսան՝ ա՛ն ըլ կխլեն մեր ձառքէն.
Ըմը մենք խեղճ ինք, սէֆիլ ինք, նա՛ (ո՛չ) աւազա-
կութին կրնանք էնէլ, նա՛ մարդ թալանել ու (ս)պա-
նել գիտենք, նա՛ գողութին ու նա՛ ըլ բօղութին

էնեւ կմարթիւնք: Մենք կբանինք, կդատինք, կվաստակինք. անոնք կուգան մեր ձառքէն կխլին ու կուտեն: Մեր ճակտին քրտինքը անոնց մարդ էրած ա, եօխսայ (թէ ոչ՝) անօթութիւնէ գլօխները կուռենար: Դէհ, ե(ը)բոր սիւահ ըլ չիկայ, ալ մենք ինչ գլօխնիս լանք ու ինչ թաւուր մեր տըվնին ասպէս մըղարայի (որջ) պէս չի շինենք, ինտո՛ւր հին լաթեր չի շիհագնինք ու ինտո՛ւր մեր կընիկները իրենց էրէսները չի կալցընեն ու թըրիքով չի շըխեն... Դուն օր ըլլէիր մեր տեղը, հըպը ինչ տ'ընէիր, ե(ը)բոր տեսնայիր քի վաստակդ՝ քուվդ չա, տունդ՝ քուվդ չա, հողդ, ջուրդ, մալըդ ու միւքդ՝ քուվդ չա, նամուսդ՝ քուվդ չա, օղլուշաղդ՝ քուվդ չա, վար հասըլի չոր հոգի մ'ունիս, ան ըլ քուվդ չա... Ախ, ալ վո՛ր մէկն ըսիմ, խո՛ւպան, վո՛ր մէկը խօսամ ու վո՛ր մէկը լամ... Թողէք, թողէք, օր աս պէմուրատ ձանըս վար դընիմ. աս սիրտս եարալու ա, իրար մի տաք... Ասուած ինծի լըռանք (լըռութիւն) տայ, ու ձեզի ըլ՝ համբերանք, որ համբերէք, տղաքս»:

Կիրօ-Քէյան լմնցուց իր պատմութիւնը և սկսեց երեխայի պէս լալ ու հեկեկալ. այն-ինչ սենք մօմի պէս սառած՝ անթարթ կնայէինք իր աչքերուն մէջ՝ նոր բան մ'ալ հասկնալու համար. սակայն, աւանդ, նա աւելցուց միայն ըսելով. «Ալ մի հայէք ինծի, օր նոր բաներ նախլիմ (պատմեմ). ահար էրկու-իրէք տարի աւալ եղած օր ըլլէինք՝ պալքէ (թերեւ) մարթէի ձեզի շատ բաներ նախլել, ըմը հիմայ կը տեսնաք իշտէ, օր ըղթիարցած (ծերացած) իմ, թուցած ու խուվաթըս (ոյժս) հատած ա. աս ըլ օր նախլեցի նը՝ սանքէ (գրեթէ) զօրով կըցայ, ան

ըլ իմ հէրսըս հանեցիք տէլի, ատոր համար նախկե-
ցի, եօխսայ հէշ մուքին (կարելի) չէր, որ մարթէի
նախկել»:

Բ

ՃԱՆԻԿԷՆ ՄԵԾԿԵՐՏ

Ծերունոյն պատմած թէ երեկոյեան պատմու-
թիւնը և թէ գետնափոր տան գիշերուայ օդի շա-
փաղանց ապականութիւնն ուղղակի մեր ուղեղին
վրայ վատ ներգործելով՝ խիստ անհանգիստ գիշեր
մ'անցուցինք, որովհետեւ հազարումէկ տեսակ այլան-
դակ սե-սե պատկերներով երազներ պաշարած էին
մեր ուղեղները:

Տակաւին արշալոյսը չծագած՝ Կիրօ-քէյեան իր
անկողնէն վեր կենալով լաթերն հագաւ և «Տէր, եթէ
ղշրթունս իմ», սաղմոսը երգելով գնաց դուրս՝ աղ-
բիւրին առջև լուացուելու: Տան մէջ եղողները բոլորն
ալ զարթեցան ու վեր կեցան իրենց տեղերէն, որ-
պէս զի երբ «բարի հրեշտակները բարի լուսոյն խըս-
մաթ (բախտ) տարտըղենն» (բաժնեն)՝ իրենց քնած
գտնելով՝ յետ շղառնան: Տանտիկինն ու հարսը փու-
թացին ճրագ ու կրակ վառել: Նոքա բոլոր անկո-
ղինները վերուցին, տունն աւելցին ու խտրկեցին
և երբ Կիրօ-քէյեան աղբիւրէն վերադարձաւ՝ մեզ ալ
հրաւիրելով՝ նորա յետև շարուեցան աղօթք ընելու:
Կիրօ-քէյեան, որ միանգամայն իր տան մէջ հոգևո-

բականի մը դեր կկատարէր, քանի մը հոգեբուխ շա-
րականներ ու մաղթանքներ երգելով և մէկ-երկու
գլուխ Աւետարան ալ անգիր կարդալով՝ ի խորոց սրտէ
խնդրեց՝ «նեղեալներուն, կարօտեալներուն, բան-
տարկեալներուն ու ճամբորդներուն օգնութիւն, այ-
ցելութիւն և յաջողութիւն»։ յետոյ երեսն երեք ան-
գամ խաչակնքելով՝ օրհնեց մեզ ամենուս և նստե-
ցաւ իր տեղը, օճախին մէկ կողմը, և սկսեց իր ծխա-
խոտի կարմիր փոքրիկ տոպրակն հանելով՝ չպուխը
լեցնել և կուշտ-կուշտ ծխել։

Առաւօտը լուսացաւ, պատրաստուեցանք ճա-
նապարհուիլ։ Տանտիկինը ճանապարհի համար պէտք
եղած պաշարն—հաց, պանիր, ձու, ցամաք սեր և
այլն—արդէն պատրաստած էր՝ Վարդանին հետն ու-
նեցած տոպրակին մէջ։

Ճանապարհը շարունակեցինք ուղիղ դէպի արև-
մուտք ուղղուելով և սկսեցինք զանազան էլեէջներէ
ու թումբերէ անցնիլ։ Ճանապարհը բոլորովին անո-
րոշ էր. մերթ արտերու մէջէն և մերթ խոպան տե-
ղերէ կքալէինք, առանց սակայն ճանապարհի որոշ
շաւիղ մ'ունենալու։

Կէս օր էր, երբ հասանք *Խոզնագեղ* հայաբը-
նակ գիւղը։ Գիւղն ամբողջ՝ 55—60 տուներէ կըադ-
կանար, որոնց բնակիչներն առ հասարակ Միրա-
գեան ցեղին կապտկանէին։ Գիւղն հաստատուած էր
բարձր դիրք ունեցող տեղ մը։ Տուները՝ պարզ, փո-
ղոցները նեղ, բայց մաքուր էին։ Գիւղն ոչ եկեղեցի
ունէր և ոչ ալ դպրոց։ Մեծկերտի քահանան տարին
մէկ-երկու անգամ կայցելէր այս գիւղը, որովհետև
Մեծկերտէն ուղիղ դէպի արևելք՝ շատ հեռուն չի մնար

այստեղ: Գիւղի հիւսիս-արեւելեան կողմը ցորենի կա-
լերն էին շինած, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ երկու-
երկու, երեք-երեք մարդեր կաշխատէին իրենց եզնե-
րով միասին: Փոքրիկ մանուկներ—տղայ կամ աղ-
ջիկ—նստած էին փայտէ հաստ-հաստ կամերուն
վրայ և նոցա կայծքարէ սուր-սուր աստամներուն
տակ՝ ցորենի ահագին խուրձերը կկամնէին—կփշրէին
ու երթ (յարդ) կղարձնէին: Իսկ հասակաւոր երի-
տասարդներ—կին կամ տղամարդ—թեւերը վեր սօ-
թած ու հոսելուն ամուր մը բռնած՝ անդադար կը
քրքրէին կամնուած կալը, որպէսզի միմեանց վրայ
բարդուած ու միմեանց վրայ սեղմուած ցորենի խըր-
ձերը շուտով փշրուին: Նոցա քրտինքը, կիզիչ արևու
թափանցիկ ճառագայթներուն առջև, կաթիլ-կաթիլ
կկաթկըթէր կարմրած այտերու վրայէն, և քանի կը
քրտնէին նոքա՝ անքան նոցա այտերը կկարմրէին
ու վարդի գոյն կստանային. բեռներով առողջութիւն
կար նոցա մէջ:

Օհան վարժապետի առաջնորդութեամբ մտանք
տուն մը և անցնելով տան ընդարձակ բակը՝ հասանք
կրակտունը: Կրակտունը մութ, միայարկ և մի լու-
սամուտով, այսինքն մինակ երդիքով՝ խոշոր սե-
նեակէ մը կրողկանար: Նորա մէկ անկիւնը, ուրկէ
գործիքի մը ձայն կլսուէր՝ հորուն¹⁾ մէջ նստած էր
ծածկերես հարս մը, որն, առանց վայրկեան մ'իսկ
դադարելու, իր ոտքերով ու ձեռքերով հորի փայտէ

1) Հոր՝ կտաւ գործելու գործիք մ'է, որ տեղացիները
կպատրաստեն:

գործիքները կշարժէր, որով չըզը՛ր-չըզը՛ր-չըզը՛րի խիստ ներդաշնակ ձայն մ'ելլելով՝ կտաւ կգործուէր: Հորու մէկ կողմը, կլոր ճախարակի մ'առջև նստած էր կարմիր-երես գեղեցիկ օրիորդ մը, որն իր ձախ ձեռքին մատներով բամբակի երկայն պատրոյզը բռնած, իսկ աջով ալ՝ ճախարակի կլոր բուդակն անընդհատ դարձնելով՝ բամբակը մաքուր թել կշինէր: Սենեակի մէկ կողմն ալ օճախին մէջ կալըլ-պըլար կիսաշէջ խարոյկ մը, որու աղօտ լուսոյն առջև նստած էր 25—27 տարեկան բարձրահասակ, գեղեցկադէմ, սև աչերով, սև յօնքերով, կարմիր ու կայտառ երիտասարդ մը, որ զբաղուած էր ծխախոտի պատրաստութեամբ. սա տանը կրտսեր տղան էր: Մարտիկի սիրուն սև ու երկայն գիսակները թափ-թափած էին մինչև ուսերուն վրայ: Նա հագած էր լեռնականի հագուստ. մէջքէն կապած էր սիւայլըղ (զինանոց) մը, որուն մէջ տեղաւորուած էին դանակ, դաշոյն, ատրճանակ և այլ մանր-մունր զէնքեր: Ուսէն վար կախուած էր երկու կարգ փամփշտանոց՝ փամփուշտներով լեցուն: Մարդ նորա երեսն իսկ տեսնելու՝ խորին պատկառանք մը կզգար իր ներսի դին: Նա կարծես կատարեալ Գարրիէլ հրեշտակ մ'էր, որ վայրկենապէս պատրաստ էր աշխարհէն վերցնել այն մարդու կեանքը, որ իրեն անհաճոյ կերևար:

Երիտասարդը, որ վաղուց ծանօթ էր Յան վարժապետին հետ՝ ամենայն սիրով հիւրընկալեց մեզ և փութաց փայտէ աթոռակներ բերել մեզի՝ նստելու համար: Նստեցանք: Ըստ տեղական սովորութեան նախաճաշ բերին—կորեկ-հաց, սեր, մածուն և խաղող—(այս վերջինը հազուադիւր է Տէրսիմի համար):

Նախաճաշիկի ժամանակ ուշադրութիւնս գրաւեցին մութ ու մխրած պատերէն վար կախուած կարգ մը զէնքեր, որ աղամանդի նման մութ տեղն իսկ կփայլէին: Դոցա մէջ առաջին տեղը կրօնէին Տէրսիմի շէշխանէները (խորշերով հրացաններ, որ յատուկ են միայն Տէրսիմի համար), որ ոսկիով ու արծաթով պատած էին: Միւսոյն շարքին մէջ կախուած էին նաև ամենալաւ պէռտանգաներ, ընտիր մարթինիներ ու այլ տեսակ կատարելագործուած ընտիր ընտիր հրացաններ: Կային նաև ըէվոլվէրներ, երկփող ատըրճանակներ (փիշգօֆ), տապարներ, վահաններ, սրեր, աղեղաձև թրեր: Վերջիններու լայն շեղբերուն վրայ կնշմարուէին անընթեռնելի կարգ մ'արձանագրութիւններ ու դանազան կենդանիներու պատկերներ՝ ոսկի թելերով բանուած: Եւ երբ Մարտիկին հարցուցի, թէ այս զէնքերն ո՞ւրկէ ձեռք ձգած էր՝ նա այնպիսի սուր պատասխան մը տուաւ, որ ես ամօթէս կարմրեցայ: Իսկ երբ հարցուցի հին բորբըստած սրի մը մասին, որու վրայ հազիւ նշմարելի նկարներ կային՝ պատասխանեց. «Ատի իմ պապուս տաւային աթային (նախահարց) թուրն ա»:

Երիտասարդը յայտնեց, որ ինքը ծերունի հայր մը և, բացի իրմէն, եօթն եղբայր ալ ունի, որոնք իւրաքանչիւրն իր զէնքերով գնացեր են այլևայլ կողմեր այլևայլ գործերու: Նա ի միջի այլոց պատմեց, որ Տէր-Օվան դաշտագետինը, որ իրենց գիւղէն դէպի հիւսիս-արևելք 3—4 ժամուայ ճանապարհ է՝ իրենց սեփականութիւնն է: Նա Միրագետաններու բուն հայրենիքն է, որ Տէր-Օվանէսի մ'անունով անուանուած է Տէր-Օվան: Տէր-Օվանէսը, ըստ տեղական աւան-

դուժեան, եղած է Միրազեաններու նախահայր—նահապետը, իսկ Միրազ անունը ժառանգեր են դարձեալ նոյն Տէր-Օվանէսէն, որուն ազգանունն եղած է այն, և որն, ըստ Միրազեաններու, Մամիկոնեաններէն սերած ու յառաջացած է ¹⁾։

Ժամանակով Միրազեանները բոլորն ալ միառին Տէր-Օվանի մէջ կրնակին եղիր. բայց յետոյ, ժամանակի ընթացքով, երբ հետզհետէ բազմանալով անբաւականութիւն զգացեր են բնակութեան տեղի՝ մէկ մասը բաժնուեր եկեր է Մեծկերտի և Տէրսիմի այլ կողմերը բնակութիւն է հաստատեր, միանգամայն Տէր-Օվանի մէջ մնացողներէն թաղգիր (ստորագրութիւն) առնելով, թէ իրենք ևս սեփականութիւն ունին նոյն տեղոյն մէջ. իսկ այն մասը, որ մնացեր է Տէր-Օվանի մէջ՝ ժամանակի զանազան հանգամանքներու ազդեցութեան տակ, զգալաբար կամ անզգալաբար իր մայրենի լեզուն կորցնելով՝ քրդացեր է. բայց մի փոքր մասը դարձեալ իր ազգային աւանդութիւններն ու լեզուն պահելով՝ մնացեր է որպէս հայ-Միրազ։ Որմէ յետոյ անցան շատ ու շատ տարիներ, և Տէրսիմի այս ու այն կողմը ցրուած Միրազեաններէն ոմանք ցանկութիւն յայտնեցին վերադառնալ իրենց նախնի ծննդավայրը և այնտեղ կանոնաւոր բնակութիւն հաստատել. բայց տեղացիները (քրդերը) մերժեցին միանգամայն նոցա բնակութեան տեղ և հող տալը, առարկելով, թէ իրենք երբէք չեն ճանչնար նախապէս տրուած թուղթ-գիրը, որ իրենց պապերն

¹⁾ Բայց Բալահովտի հայերը միշտ Միրազ կկոչեն նոցա, որոնք Միհրան անունն ունին։

ստորագրած ու կնքած էին: Եւ այս առթիւ վէճ ծագեցաւ Միրագեաններուն ու Տէր-Օվանի քրդերուն մէջ. վէճը սաստկացաւ ու խիստ սուր կերպարանք ստացաւ:

Այս դէպքերը պատմելուց յետոյ Մարտիկն աւելցուց ըսելով, որ հարկաւոր են տակաւին շատ ու շատ զէնքեր, որոնցմով կարողանան բռնի կերպով տիրել իրենց սեփականութեան: Ես հարցուցի, թէ ի՞նչ հարկ կայ զէնքի դիմելու, քանի որ կանոնաւոր կնքուած թղթեր կան, որոնցմով կհաստատուի Տէր-Օվանի դաշտագետնի ձեր սեփականութիւն լինելը. ուրեմն ինչո՞ւ կառավարութեան չէք դիմեր, որ խաղաղութեամբ վերջացնէ գործը: Նա հարցուց նախ. «Կառավարութիւնն ի՞նչ ա»:—«Հիփմաթն է», պատասխանեցի:—«Է՛, մենք ատ հիփմաթը ցինք ծանցնար, ցունքի անի անօրէն ա, դատաստան էնէլ ցի գիտա. մենք մինակ սիլահը կծանցնանք»:—«Ի՞նչ կարող էք ընել, ընդամենը քանի՞ հոգի էք, որ սիլահը կճանչնաք»:—«Սատուր ենք,—պատասխանեց.—պիթունս ըլ սիլահ կառնենք ու կերթընք անոնց մարերը կլացնենք»¹⁾:—«Թէ որ կառավարութիւնն ալ նոցա կողմն անցնելով ձեր մայրերը լացնէ, ի՞նչ կընէք այն ժամանակ»:—«Կըռլըռութին ըսածդ վո՞վ ա, Ասուադ օր սիրես, սիտակ խօսա, հաճկնանք»:—«Ձըսի՞, որ հիփմաթ ըսել է»:—«Հա, միտքս եկաւ հիմայ: Դուն տահա ցաղա (երեխայ) ես, քու խելքդ տահա

¹⁾ «Մայրերը կլացնենք» կնշանակէ՝ բոլորին կսպանենք, որով նոցա մայրերը կսկսին ողբալ իրենց զաւակներուն վրայ:

տեղ ցի ընէր...: Մեզի Միրաք օղլի կըսեն, գիտե՞ս. մենք ան հիքրիմաթին բերանը հաղար հեղ ցափեր ենք»:

Երիտասարդն այս խօսքերը այնպէս խստութեամբ կարտասանէր, որ կարծես պատրաստ էր կռուելու և կամ հոն եղած լինէր՝ ուր պէտք է արիւն թափէր իր սեփականութիւնը գրաւելու համար:

Կէս օրն անցեր էր. օրն սկսած էր դովանալ, երբ թողնելով Խոզնգեղը՝ ճանապարհը շարունակեցինք ուղիղ դէպի հարաւ ու երկարութիւն առուակի մը մարգոտ եզերքը բռնելով և նորա անուշ անուշ կլկլուկին մօտիկ ընելով՝ $3/4$ ժամէն հասանք Ղզըլճուղ հայաքնակ գիւղը: Սա բաղկացած էր 25—30 տներէ, որոնց մեծագոյն մասը Միրաքեաններն էին, իսկ 2—3 տունը—քրդեր:

Այս գիւղացիներն ևս եկեղեցի ու դպրոց չունէին:

Կէս ժամի չափ Ղզըլճուղ մնալուց յետոյ, ճանապարհը շարունակեցինք դէպի արևմուտք, և զանազան մեծ ու փոքր եկեղեցիներէ անցնելուց յետոյ, արևմտուց հասանք Մեծկերտի 2իֆթլիկը, որ քաղքէն $1/4$ ժամ հեռաւորութիւն ունի դէպի հարաւ:

Յիշան վարժապետը առաջնորդելով մեզ խրճիթի մը մէջ, միանգամայն յանձնարարելով դմեղ խըրճիթի տիրոջ, պառաւին՝ ինքն հեռացաւ գնաց քաղաք—Մեծկերտ:

Պառաւ տանտիկինն ընդունեց մեզ, և մէկ-երկու շուկի կտորներ փռելով օճախի շուրջը՝ հրամցուց մեզի նստել հանգստանալ: Նստեցանք: Խրճիթի մէկ

անկիւնը, ուր նստած էինք, խարխուլ օճախի մը մէջ քանի մը կաղնիի թաց փայտեր կմխրրտային շարունակ. օճախին վերեւի կողմը «կիսաաչատի» մը վրայ դրուած էր ձէթէ փոքրիկ ճրագ մը, որն իր աղօտ լուսով հաղիւ կլուսաւորէր խրճիթի մէկ կողմը միայն: Խրճիթը կըադկանար միայն մէկ սենեակէ մը. իր մէկ կողմը քանի մը տեղ առանձին առանձին կուտած էին կալէն բերուած ցորենն ու գարին, կոբէկն ու կըլկըլը: Սենեակի մէջ տեղը մըոտած սիւնի մ'առջև երեսն ի վար կործուած էր մեծ սաքաթ (կողով) մը, որուն տակ պահած էին իրենց թանը, մածունը, կաթը և այլ տեսակ կերակուրներ, որպէսզի կատուններն ու շները, որ յաճախ մուտք կգործէին սենեակին մէջ՝ չկարողանային գողնալ. ուստի այդ սաքաթը մառանի տեղ կծառայէր:

Տանախկինն ելաւ, այդ սաքաթի տակէն քիչ մը թթի ուռալ (պէքմէզ) և քանի մ'հատ ալ գարիէ հաց բերաւ մեզ, որպէս ընթրիք: Ընթրեցինք խեղճ պառաւի համեստ ընթրիքը և խնդրեցինք իրմէն, որ քարեհաճի մեզ համար անկողին պատրաստել, որովհետև չափազանց յոգնած էինք: Պառաւը քանի մ'անգամ տքալով ու տըքտքալով ելաւ ու երկու կտոր մաշուած ու աղտոտած սև չուլի կտորներ փռեց խրճիթին սառն ու խոնաւ յատակին վրայ, որոնց մէկն որպէս վերմակ, իսկ միւսն որպէս տօշակ պիտի գործածէինք երկու հոգու համար:

Ես ու Վարդանը գլուխնիս միմեանց հակառակ կողմը դարձնելով կամ դնելով, միանգամայն կօշիկներնիս մեզ բարձ ընելով՝ այդ սև չուլին մէջ պըլլուելով պառկեցանք և այնքան հանգիստ քնացանք,

որքան հանգիստ չէր կարող քնել իշխան մ'իր տան մէջ պատրաստուած փափուկ անկողինի մէջ:

Ք

ՄԵԾԿԵՐՏԷՆ ԹԻՐԻՉՄԷԿ

Առաւօտ էր: Ճանապարհը շարունակեցինք 2իֆթ-լիկէն ուղիղ դէպի արեւմուտք, և առանց Մեծկերտ քաղաքը մտնելու՝ կողմնակի ճանապարհով մ'անցանք գնացինք մինչև մեծ ճանապարհը, ուրկէ պիտի երթայինք Թիրիչմէկ գիւղը:

Մեծկերտէն մեզ հետ ընկերացան, որպէս հմուտ առաջնորդներ, հսկայ տղամարդ մ'ու կին մ'իր փոքրիկ կաթնակեր երեխայով. որովհետև Օհան վարժապետը Մեծկերտէն անդին չշարունակեց առաջնորդել մեզ՝ իր տասնևհինգ տարուայ մնացած վարժապետական վարձքի ապառիկներն հաւաքելու համար մեծկերտցիներէն:

Ճանապարհն անտառապատ և միանգամայն խիստ դժուարագնաց էր, ուրկէ շատ մ'ելէջներէ և ոլորապտոյտ նեղ շաւիղներէ անցնելով՝ հասանք Մեծկերտի աղահանքը, ուր ձորահովտի մը մէջ կտեսնուէր 8—10 սենեակներով երկյարկանի պանդոկ մը, որուն մէջ կրնակէին և կառավարութեան կողմէն կարգուած՝ աղահանքի թուրք պաշտօնեաները, և զանազան երթևեկող մեծ ու փոքր աղ վաճառող կարաւանները: Այս աղահանքի մասին կպատմեն, թէ տակաւին քանի մը տարիներ առաջ բացուած չէր. մի-

այն մօտակայ լեռան տակէն փոքրիկ աղի աղբիւր մը կըխէր, անխնամ երեսի վրայ թողուած, ուրկէ մեծ-կերտցիներն ու մօտակայ հայ և քուրդ գեղացիները կերթային կուժերով ու կարասներով աղի ջուր կըբ-րէին իրենց տներն՝ ամբողջ տարին դայն աղի տեղ գործածելու համար: Բայց վերջերս թուրք կառա-վարութիւնը քարբերդցի քանի մը հայերու խորհրդով ձեռնարկեց սոյն աղահանքը կանոնաւորել. փո-րել տուեց նա քանի մ'աւաղաններ, որոնց մէջ կլե-ցուի աղի ջուրը, որ քանի մ'օրուան մէջ կէս առ կէս կսառի ու ամենամաքուր ճերմակ աղ կդառնայ: Կա-ռավարութիւնն այնուհետև արգելեց տեղացի ժողո-վրդեան՝ վերցնել սոյն աղի-ջրէն՝ առանց որոշուած մաքսը վճարելու. բայց երբ տեսաւ, որ սոսկ արգե-լին անօգուտ է՝ կառույց այդ երկյարկանի պանդոկը և նորա մէջ դրաւ աղահանքին վրայ հսկող դանազան թուրք պաշտօնեաներ, որոնք ամենախիստ կիրպով սկսեցին հալածել աղի ջուր գողցողները:

Անցնելով աղահանքի մօտով՝ ամբողջ երկու ժամ սոսկալի զառիվայր մ'իջանք, մինչև որ հասանք Թիրիշմէկի դիմաց, Մնձուր գետի ձախ ափին վրայ, ուրկէ նոյնպէս կէշուտ պիտի անցնէինք: Գետը թէև չափազանց հոսուտ, բայց ջուրը խիստ վճիտ էր, որու ջինջ ալեաց մէջ բիւրաւոր կարմրախայտ ձկներ վեր ու վար կլողային: Գետափին վրայ կարգ մը քուրդ կանայք լուացք կընէին, ու կարգ մ'ալ երիտասարդ-ներ—աղջիկ, տղայ—կլոզնային սառն ջրի մէջ: Մե-սրովբը—այսպէս էր մեր նոր առաջնորդի անունը—գետին մէջ լողացող երիտասարդներէն մէկուն կան-չեց և հարցուց, թէ ջրի կէշուտն ո՞ւրկէ կանցի: Երի-

տասարդը ցոյց տուեց կէշուտը. բայց մենք ցանկութիւն յայտնեցինք, որ նա, քուրդը, անձամբ առաջնորդէ, ու մենք իր վարձքը կվճարենք՝ որչափ որ կուղէ: Քուրդն համաձայնեցաւ. բայց ես հարցուցի նախ, թէ որչափ է իր վարձքը: Նա ամենայն լրջութեամբ պահանջեց մէկ փունջ գլանիկի (սիկարայի) թուղթ: Ես զարմացայ և կարծեցի, թէ մեզ հետ կատակ կընէ. ուստի առաջարկեցի նորան՝ տալ հինգ դահեկան, եթէ կկամենայ անցընել մեզ գետէն. բայց նա կրկին յամառեցաւ իր պահանջքին վրայ՝ ըսելով. «Եթէ թուղթ մը կուտաք՝ լաւ, կառաջնորդեմ, իսկ եթէ ոչ՝ ոչ»:—«Տասը դահեկան կուտամ», աւելցուցի:—«2է, չէ, աղայ,—պատասխանեց քուրդը.—ես այդպէս բաներ չգիտեմ. դուք քաղքցի էք, սատանայ մարդ էք. դուք մարդն իր կեցած տեղը կխարէք... ինչո՞ւս պէտքն է այդ տասը դահեկան ըսածդ. թէ որ հիմայ սիկարայի թուղթ մը կուտաք՝ ձեր հետի կինն ու երեխան ալ շալկելով կանցընեմ գետէն, իսկ թէ որ չէք իտար՝ ես չեմ կրնար անցընել, ուրիշ մարդու նայեցէք»:

Հասկցայ այլևս, որ քրդու համեստ պահանջը բոլորովին անկեղծ է և միանգամայն ինքն ալ միամիտ է, ուստի հանեցի մէկի փոխարէն երկու թուղթ տուի: Եւ երբ նա երկու թուղթն առաւ՝ մէկն յետ դարձուց՝ ըսելով. «Ես մէկ հատով պաղար ըրի, դուք սխալմամբ երկու հատ տուիք. առէք մէկը»:—«Այդ ալ քեզի նուէր թող լինի», ըսի: Քուրդը զարմացաւ: Նա քրդերէն լեզուով հարցուց Մեսրոպին, թէ այս մարդը շատ հարուստ է:

Քուրդը մերկացաւ և Մարխաթունին—այսպէս

էր մեզ հետ ընկերացող կնոջ անունը—իր ուսերուն վրայ առնելով՝ միանգամայն նորա փոքրիկ երեխան ալ իր գրկին մէջ պահելով՝ ամենայն համարձակութեամբ մտաւ ջրին մէջ։ Մենք հետեցեցանք քրդուն ուղղութեանը և հինգ ըոպէի մէջ շատ հեշտ կերպով անցանք գետի միւս կողմը, թէև ջուրը մինչև կրծքերէս վեր ելաւ։

Լաթերնիս հագնելուց յետոյ, թող տուինք Մընձուր գետն այդտեղ ձորին մէջ, և ոլոր-մոլոր ճանապարհով մը բարձրացանք դէպի վեր, ուր, 180—200 ոտք բարձրութեամբ Մնձուրի մակերևոյթէն, փոքրիկ լեռնադաշտի մը վրայ հաստատուած էր 25 տուններէ բաղկացեալ Թիրիշմէկ գիւղը, ուր որ պիտի օթեանէինք այդ գիշեր։ Գիւղի արեւելեան կողմը, ճիշտ Մնձուրի աջ ափի բարձրութեան վրայ, կտեսնուէր քար ու կիրով շինուած հսկայ շինութեան մը կիսակործան աւերակը, որի մասին առաջնորդներս դանազան կարծիքներ յայտնեցին, բայց ինչպէս լսեցի գիւղացիներէն՝ դա հին ժամանակները բազանիք է եղեր, թէև ոմանք ըսին, թէ հայոց թագաւորութեան օրերէն մնացած բերդ մ'է, որ հետզհետէ աւերակ է դարձեր։

Երեկոյ էր, երբ մտանք գիւղը։ Փողոցներն աղտոտ, տունները՝ միայարկ և խրճիթներու ձև ունէին։ Ծխախոտի մշակութեան պատճառով գիւղացիները դատապարտուած էին նաև մեղու շունենալ. ունեցողներուն ալ մեղրը խիստ դառն ու կծու էր, որովհետև մեղուները շատ հեռու տեղեր չգնալով՝ ստիպուած էին ծխախոտի հիւթով պատրաստել իրենց մեղրահացերը։

Մարխաթունն առաջնորդեց մեզ իր քրոջ տունը, որովհետև նա այնտեղ ամուսնացած քոյր մ'ունէր: Մտանք տունը. մութ ու ցած կրակտուն մ'էր այն, որու մէկ կողմը, թոնրեղերը, ամբողջ տնեցիները միմեանց մօտ շարուած՝ ձէթէ ճրագի մ'աղօտ լուսովը ծխախոտի դեղնած տերևները երկայն թելերու վրայ կշարէին՝ չորցնելու համար: Թոնիրին մէկ կողմը կմխրտար մրոտած օճախ մը, որուն մէկ կողմը բազմած էր տանտէր Մինաս քէյեան: Նա տեսնելով մեզ՝ առանձին յարգանք մ'ընդունեց և օճախին շուրջը տօշակներ ձգել տալով՝ հրաւիրեց նստել հանգստանալ: Նստեցանք: Տան բոլոր անդամները, տանտիկինէն սկսեալ մինչև ամենափոքրիկ մանուկը, մէկիկ-մէկիկ եկան կարգով և ըստ տեղական սովորութեան բարեկեցին մեզ:

Սորա ևս, ամբողջ գիւղը, Միրազեան ցեղին կը պատկանէին: Ո՛չ եկեղեցի ունէին, ոչ դպրոց: Գիւղին մէջ 4—5 տուն քրդեր կային միայն:

Յաւական երկար խօսակցութենէն յետոյ, երբ Մինաս քէյան իմացաւ մեր դէպի Հաւորու և դէպի Խութի-Տէրէսին երթալը՝ որպէս փորձառու մարդ խորհուրդ տուեց, որ յետ կինանք մեր ուղևորութենէն, մանաւանդ Խութի-Տէրէսի երթալու դիտաւորութենէն, ուրկէ խիստ դժուար էր ուղևորի մ'ապահով վերադարձը: Եւ երբ ես յայտնեցի, թէ վճռած եմ եթէ ոչ Խութի-Տէրէսին, գէթ մինչև Հաւորու Ս. Կարապետ վանքն հասնել՝ նա խորհուրդ տուեց, որ իրենց գիւղէն սէյիտ առաջնորդ մը վարձեմ հետեւեալ օրուայ ճանապարհին համար, որովհետև այդ ճանապարհը կարծուածէն աւելի վտանգաւոր էր: Հա-

մաճայնեցայ, և սէյիտ մ'ընտրելու և նրան վարձելու գործն իրեն թողուցի, որպէսզի կարողանայ աւելի փորձառու և տեղւոյն ու դիրքին ծանօթ մէկը գրտնել: Նա յանձն առաւ այդ, և անմիջապէս կանչեց մեզ մօտ 30—35 տարեկան, լեցուն, միջահասակ և ուժեղ երիտասարդ մը, Սէյիտ-Խալօ անունով, որ սիրով յանձն առաւ առաջնորդել մեզի մինչև Ապասանցիներու կամ Տուժիքի սահմանը՝ գլխու սև լաշակ մը միայն իրեն վարձք առնելով:

Պ

ԹԻՐԻՉՄԷԿԷՆ ՀԱԻԼՈՐՈՒ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԸ

Առաւօտեան կանուխ, դեռ անկողնէն վեր չելած՝ մեզ առաջնորդող Սէյիդ-Խալօն իր ղէնքերովն օճախին առջև կըկգած՝ մեզ կսպասէր: Նա զինուած էր պատերազմական ձևով, որովհետև ճանապարհին, այսինքն իրենց ցեղային—Շուսուֆանի—սահմանն անցնելուց յետոյ, իր դրութիւնը շատ աւելի վատ կլինէր, թէև նա խոստացած չէր սահմանէն անդին անցնել:

Դեռ արևը չի ծագած՝ ճանապարհը շարունակեցինք Թիրիշմէկէն ուղիղ դէպի հիւսիս-արևմուտք: Ճանապարհին զանազան և անհատնում ելեէջները վերջին ծայր չարչարանք ու յոգնութիւն կպատճառէին մեզի: Վտակներն ու առուները, սարերն ու ձորերը, ժայռերն ու խիտ անտառը միշտ մեր անբաժան ըն-

կերն էին: Իւրաքանչիւր քայլափոխին մեզ կհանդիպէին լեռներու սուր-սուր գագաթներ՝ միմեանց վրայ կուտակուած: Սաղարթախիտ կաղնիներու մթին կամարները կարծես մինչև երկինք էին բարձրացեր, որոնց շատերը դարերու ընթացքով աճեր բազմացեր և անտէր ու անխնամ մնալով՝ իրենք իրենց փտտեր, այրեր ու մոխիր էին դարձեր:

Քանի յառաջ կերթայինք՝ այնքան կնեղանար ու անորոշ կդառնար ճանապարհը, որ մերթ իբրև նեղ շաւիղ կերևէր մեզի և մերթ բոլորովին կանյայտանար, այնպէս որ մեր առջև պատնէշի պէս կպարփակէր կաղնիներու անթափանցելի ցանցը, ուրկէ հազիւ-հազ կարող կլինէինք յառաջանալ: Ինչպէս որ Ափրիկէի ամենամեծ անապատի մէջէն կարելի չէ առանց կողմնացոյցի ճանապարհորդել՝ այնպէս և անկարելի է Տէրսիմի սոսկավիթխար լեռներու վրայէն, անդնդախոր ձորերու և սաղարթախիտ անտառներու մէջէն ճանապարհորդել առանց տեղւոյն քաջածանօթ բնիկ քրդու մ'առաջնորդութեան: Տէրսիմի մէջ կողմնացոյցն այնչափ մեծ նշանակութիւն չունի ճանապարհի համար՝ որչափ որ նա կունենայ անապատի մէջ ճանապարհորդութեան համար, որովհետև Տէրսիմի անտառներուն մէջ եթէ մարդ ուղիղ ճանապարհէն անգամ մը շեղի ու եթէ երբէք իր ցանկացած կողմն ալ գնացած լինի՝ դարձեալ չէ կարող շարունակել ու իր նպատակին հասնել, որովհետև այդ շեղակի ճանապարհներուն մէջ ուղևորին միշտ կհանդիպին լեռներու այնպիսի սոսկալի բարձր գահավէժներ, վիհեր և անմազլցելի ժայռեր և դառիվայր ու վերեր, որպիսիք աշխարհիս մէջ հազուադիւտ են և

գրոհնց դիմագրաւելն մարդկային կարողութենէն չատ
վեր է:

Սէյիտ-Խալօն, որ Տէրսիմի հարադատ զաւակը
և նորա տեղոյն դիրքին քաջածանօթ մէկն էր, իր
վարժ աչքերէն երբէք չէր վրիպէր ճանապարհի ուղ-
ղութիւնը. իւրաքանչիւր լեռ ձոր, քար, ժայռ, ծառ
և ամենափոքր մացառի թուին իսկ նորան ծանօթ
էին: Նա գիտէր, թէ որ կողմէն կամ որ քարի և ծա-
ռի մօտէն անցնելով կարելի էր ճանապարհի ուղղու-
թիւնը պահպանել: Նա այս ամենն այնչափ լաւ սեր-
տած էր ու կհասկնար, որչափ որ մէկն իր տունը
կամ թաղի անկիւնները: Նա մեղմէ առաջ անցած և
երկու ձեռքերը ծալապատիկ իր յետևի կողմը բռնած՝
աշխոյժ եղանակով երգ մ'երգելով անընդհատ յառաջ
կերթար անտառի խիտ առ խիտ ցանցերը ճեղքելով:

— Ես Խալօն եմ Կուրէշացի,

Ես զաւակն եմ բուն Տէրսիմի.

Ձոր ու հովիտ, լեռ ու անտառ.

Կողջունեն դիս՝ որպէս կայտառ

Ու քաջ զաւակը լեռներու

Եւ բնակիչն հովիտներու...

Անտառի մէջ ես եմ միայն,

Ես եմ նաև տէր և իշխան...¹⁾

Նա իր երգն ընդհատելով՝ հաստատուն ընկու-
ղենու մը տակ կանգ առաւ ըսելով. «Ահա այս վիթ-
խարի ընկուղենին է մեր և Ապասանցիներու սահ-
մանը, ուրկէ անդին չեմ կարող անցնիլ. ուրեմն նըս-

¹⁾ Այս երգը Վարդանի միջոցով թարգմանեցի Սէյիդ-
Խալօն, որ իբր թէ ինքն հեղինակած էր:

տինք այստեղ՝ քիչ մը հանդստանալու, որովհետեւ
ասկէ յետ պիտի դառնամ»:

Յոգնած ու թմրած էինք: Սէյիդ-Խալօն հրա-
ցանն իր գիրկն առնելով՝ նստեցաւ. իսկ մենք կար-
գով շարունցանք նրա շուրջը՝ ընկուզենու զովարար
ու հոտաւէտ ստուերին տակ և հանդստացանք, ուր,
բացի Մարխաթունէն, որ իր երեխան ծծցնելու հա-
մար մեզմէն հեռացեր էր՝ միւսներն յոգնածութենէ
ննջեցին գեղեցիկ հովանոյն տակ: Ես նստած միայն
ու միայն կգիտէի բնութեան գեղեցկութիւններն ու
նորա հրաշալիքները, որ կտեսնուէին ամենուրեք լեռ-
ներու մէջ: Լեռնական հովիւներու խրոխտ երգերու
աշխոյժ եղանակները խիստ կոգեկորէին զիս ու տա-
րօրինակ տպաւորութիւն մը կթողնէին վրաս, որով
ես զիս անհունութեան մէջ կկարծէի:

Կէսօր էր: Հարկաւոր էր ձանապարհը շարու-
նակել, որովհետեւ դեռ 4—5 ժամուայ ձանապարհ ու-
նէինք երթալիք: Ընկերներս զարթեցան: Սէյիդ-Խա-
լօն ողջերթ մաղթելով՝ վերադարձաւ դէպի Թիրիշ-
մէկ, իսկ մենք ձանապարհը շարունակեցինք, որը փո-
խանակ երթալով դիւրամատչելի ու դիւրագնաց լի-
նելու՝ ընդհակառակը աւելի դժուարամատչելի ու
դժուարագնաց կդառնար: Անտառն աւելի կխտանար
ու գրեթէ անթափանցելի կդառնար: Մարդ մ'իր
ոտնաձայնէն իսկ կզարհուրէր. երբ ամենափոքր շշուկն
իսկ խոր արձագանգ կուտար այդ լեռներու մէջ՝ կը
զարհուրէր մարդ, որովհետեւ սոսկալի էր այդ մռայլ
անտառը: Սոսկալի նախադգացում մը զիս պաշարեր
էր, որ անփորձանք չպիտի կարողանանք տեղ հաս-
նել: Եւ այս առթիւ Վարդանն ինձ յիշեցուց, որ մօտս

գտնուած դրամ կամ կարևոր թուղթ եթէ կան՝ յան-
ձնեմ Մարխաթունին, որովհետեւ տէրսիմցի աւագակ-
ները կնոջ երբէք չեն մօտենար, եթէ նոյն-իսկ նա
ամբողջովին սսկի ու ագամանդ ալ լինի: ¹⁾ Մտիկ
ընելով Վարդանի խորհրդին՝ մօտս ինչ որ կարևոր
ու արժէքաւոր բաներ կային՝ յանձնեցի Մարխաթու-
նին. ըէվովէրս անգամ, որ անձնապաշտպանութեան
համար միայն ինձ հետ առած էի՝ նոյնպէս յանձնե-
ցի Մարխաթունին, որովհետեւ վրաս պահելու հարկ
չկար. պարզապէս յիմարութիւն կլինէր մեր կողմէն՝
եթէ ըէվովէրով դիմադրութիւն ցոյց տայինք տեղա-
ցի աւագակներուն. կարող էինք գործածել զայն մի-
այն վայրենի գազաններէն պաշտպանուելու ժամա-
նակ. ուրիշ ոչինչ:

Այսպէս նախապատրաստուած, բայց սրտերնիս
դող ի դող, յառաջ կերթայինք մութ անտառի մէջէն:
Դեռ հազիւ $\frac{3}{4}$ ժամուայ ճանապարհ յառաջացեր էինք

¹⁾ Երջանկայիշատակ Գ. եպ. Սրուանձտեանցն երբ իր
ուղեկորութեան ժամանակ հաւորու Ս. Գարապետ վանքը կայ-
ցելէր քանի մի կին և տղամարդ ուխտաւորներու հետ՝ ճա-
նապարհին քուրդ աւագակներ, կարծելով թէ սա բողոքական
միսիօնար է, որովհետեւ չգիտեմ ինչ բանէ թելադրուած՝ տէր-
սիմցիները սառտիկ կատեն միսիօնարներուն—կյարձակուին
նոցա վրայ, կթալին և կուղեն սպաննել սրբազանին. բայց
ուղեկից կանանց մէկն իր գլխու լաշակն անմիջապէս կձգէ
սրբազանի գլխուն վրայ և կքօղարկէ, որով աւագակները միան-
գամայն մեղք համարելով կխնայեն նորա կեանքին: Եւ երբ
սրբազանը կհասնի Ս. Գարապետ վանքը՝ տեղոյն վանահօր
կպատմէ միառմի սոյն պատահարը, որ և այս վերջինն ան-
ձամբ պատմեց ինձ: Բայց կասկածելի է, թէ ինչպէս է որ
Գ. եպ. Սրուանձտեանց սոյն պատահարն իր «Թորոս Աղբօր»
մէջ չէ նկարագրած:

Սէյիտ-Խալօէն բաժանուելուց յետոյ՝ յանկարծ անտառի խորերէն դուրս պօռթկացին 7—8 զինեալ արիւնարբու աւազակներ, որոնք ոչ միայն լեռնային արիւնուշտ աւազակներու յատուկ պատկառանքն ունէին, այլ և սաղայէլի մը և կամ նորա արբանեակներու զարհուրելի կերպարանքն ունէին։ Փախչելու փորձեր ըրինք, բայց ի դուր. որովհետև նոքա կայծակի արագութեամբ փակելով ճանապարհի երկու նեղ անցքերը, որ անթափանցելի հինամեայ կաղնիներով պատուած էր՝ շրջապատեցին մեզ, հրացաններն ուղղելով մեր կրծքերուն։ Միջոց չկար։ Ի՞նչ պիտի ընէինք, կամ ի՞նչ կարող էինք ընել. միթէ կարո՞ղ էինք կատաղի գաղաններու հետ կռուել իրենց զարհուրելի որջին մէջ, և յաղթել.— անկարելի էր այդ։

— Դիմադրենք, ի՞նչպէս կուգես որ ընենք, հարցուց Վարդանն ինձմէն։

— Բոլորովին դուր է դիմադրել, պատասխանեցի. եթէ մենք նոցա երկու կամ երեքն սպաննենք՝ անտարակոյս նոքա մեզ բոլորիս ալ կխողխողեն. և միթէ կարժէ՞ մեր մէկի կեանքը փոխել վայրենի քրդու մը հետ, կամ ի՞նչ շահած կլինինք, եթէ փոխենք. աւելի լաւ է առանց դիմադրելու կողոստուել, որով թերևս կարողանանք գէթ մեր չոր կեանքն ազատել։

Հազիւ վերջին խօսքս դուրս էր եկեր բերնէս՝ նոքա մեր ընկեր կնոջ՝ Մարխաթունին բաժնեցին մեզմէն, որ չլինի թէ նա յանկարծ իրենց գործը խանգարէ, ու իրենք ալ սխալմամբ վնաս մը հասցնեն նորան, որ ինքնին մահացու մեղք մ'է կնոջ վրայ ձեռք բարձրացնելը. ապա բոլորուեցան շուրջս և բռնեցին զիս, միանգամայն բաց թողնելով Վարդանին

ու Մեսրոպին, որովհետև նոցա ցնցոտի հագուստներն իսկ մատնանիչ կընէին զիրենք, որ կողոպտուելու ոչինչ չունէին: Հանդարտ, արձանի մը նման կանգնեցայ աւազակներու մէջ և ձեռքով նշան ըրի նոցա, որ երբէք նեղութիւն չքաշեն հագուստներս քաշքշելու, այլ ամեն ինչ որ ունիմ՝ կամովին կուտամ իրենց: Եւ սկսեցի վրայէս մէկիկ-մէկիկ հանել հագուստներս և տալ իրենց: Բոլորը տուի: Նոքա ապշեցան, որ իրենց հետ այսպէս կ'վարուիմ: Կարգն եկաւ փանթալօնիս, որ պատրաստուեցայ այն ալ հանել. բայց ես ևս զարմացայ ու ապշեցայ, երբ նոքա նշան ըրին, որ չհանեմ այդ միակ փանթալօնս, որովհետև ամօթ է, ըսին, կարծելով թէ տակէն հագած վարտիք չունիմ. եթէ գիտնային՝ անշուշտ չէին խնայեր: 2հանեցի, և շատ ուրախացայ, որ նոքա հասկանալով ամօթը՝ գէթ խնայեցին փանթալօնիս:

Երբէք չէի հոգար, որ կողոպտուեցայ, այլ կը հոգայի, որ մերկ մնալով՝ կարող էի հիւանդանալ տեղւոյն անսովոր կլիմային: Իսկապէս ես շատ գոհ կլինէի՝ եթէ իմինիս փոխարէն նոքա իրենց ցնցոտի չուլերէն մէկ-երկու կտորտանք տային ինձ հագնելու համար: Բայց արդեօք նոքա կ'խղճային վրաս.— քաւ լիցի. եթէ խիղճ ունենային՝ անշուշտ զիս չէին կողոպտեր, այսինքն չէին մերկացներ զիս հագուստներէս: Ուրեմն ինչ պիտի ըսէի. ինչ միջոց կար նոցա սիրտը շահելու, որով կարողանայի յետ պահանջել եթէ ոչ հագուստներս, գէթ իրենց հագած չուլերէն մէկ-երկու կտորտանք, որոնցմով պատսպարուէի ցըրտէն: Այս միջոցին յանկարծ միտս եկաւ փորձառութեանու մը հետեւեալ խրատը, որ քանի մը տարի-

ներ առաջ աւանդեր էր ինձ. «Եթէ կուզես թշնամուդ յաղթել կամ գոնէ չյաղթուիլ՝ առ երեսս դու գրեզ բարեկամ ձեռացուր իրեն, եթէ սակայն նա լուսաւորուած է. իսկ եթէ վայրենի է՝ մի յապաղիր նորա ախորժակը գրգռել ուրիշ աւելի մեծ-մեծ բաներով, որով դու ազատուած ու միանգամայն յաղթած կը լինիս նորան»:

Ճիշտ ժամանակն էր, որ ես օգտուէի ծերունու խրատէն:

— Գնացէք, — ըսի ընկերներուս. — յետոյ կուգամ ձեզ կգտնեմ:

— Կխողխողեն գրեզ. քալէ որ երթանք, — պահանջեցին ընկերներս. — մեր հագուստներէն կուտանք քեզի, հագիր:

— Գնացէք, կրկնեցի. — ես կուզեմ մնալ սոցա մօտ: Եթէ առ առաւելն երկու օրէն կրկին ձեզ գտայ՝ լաւ, իսկ եթէ ոչ՝ երկու օրէն յետոյ եկէք այս տեղերն որոնեցէք դիակս, եթէ սակայն գաղանները վաղուց կերած չլինին զայն:

Ընկերներս գնացին ու անհետացան անտառի մէջ, իսկ ես մնացի միս-մինակ այդ աւազակներու շրջանակին մէջ, որ տակաւին զիս շրջապատած՝ ապուշ-ապուշ կդիտէին զիս: Նոքա երբ տեսան վարմունքս՝ սկսեցին առանձին-առանձին նկատողութիւններ ընել վրաս: Նոցա մէկն ըսաւ. «խենթ է սա». միւսն ըսաւ. «սատանայ է». երրորդն ըսաւ. «խելք կմտածէ». չորրորդն ըսաւ. «կերեի թէ կպատրաստուի մեզ հետ կռուիլ, բայց մենք զինքը կսպանենք, եթէ այդպէս ախմախութիւն ընէ»: Վերջապէս իւրաքանչիւրը բան մ'ըսելէն վերջ՝ ճամբայ տուին ինձ հեռանալու: Բայց

ես չհեռացայ, այլ ընդհակառակը, աւելի ևս հաստատ
կացայ տեղս: Նոցա մէկն հարցուց ինձմէն տաճկե-
րէն լեզուով, թէ «Ինչո՞ւ չես երթար, ի՞նչ կպահան-
ջես»:—«Ոչինչ ունիմ պահանջելու, պատասխանեցի.—
այլ կզարմանամ միայն ձեր վրայ:—«Ինչո՞ւ»:—«Նստե-
ցէք այստեղ, որ ըսեմ, թէ ինչո՞ւ», ըսի:

Ու նստեցայ: Նորա շարուեցան շուրջս, իւրաքան-
չիւրը տեղ մը նստելով: Ծխախոտ պահանջեցի: Մէկն
իր չպուխը լեցուց ծխախոտով և վառած խաւն ալ
վրան դնելով՝ տուեց ինձ ու ես սկսեցի ծխել: Ամենքն
ալ անհամբեր կսպասէին, թէ ի՞նչ պիտի ընեմ:

— Ինչո՞ւ զարմացար, հարցուց տաճկերէն գիտցողը:

— Զարմացայ նորա համար, որ դուք լինելով մէկ-
մէկ հսկայ կտրիճներ՝ ձեր արժանիքը կստորացնէք
այսպիսի չնչին գործերով: Արդարեւ, ես քիչ թէ շատ
աւազակներու հանդիպեր էի, բայց տակաւին ձեզի
պէս չինկեանէ աւազակներու չէի հանդիպեր, որ եր-
կու կտոր լաթի համար խեղճ ճանապարհորդի մը
մերկացնէին: Ի՞նչ շահեցիք զիս մերկացնելով, կհար-
ցնեմ ձեզի. այդ ձեր ի՞նչ տեղը կլեցնէ, կամ իւրա-
քանչիւրիդ սրչափ բաժին կընկնի: Ընկած բաժինը
չնչին է, և դուք իդուր կողոպտեցիք զիս:

— Հապա ի՞նչ ընէինք:

— Կարող էիք մեծ-մեծ կտրաւաններ և... կողոպ-
տել, որոնցմով վաստկած կլինէիք հազարաւոր ոսկի-
ներ, լաւ-լաւ ձիեր և ընտիր-ընտիր զէնքեր: Օրինակի
համար, դուք կարող էիք երթալ, Խօջաթէն Քարերդ
տանող ճանապարհին վրայ դարանամուտ լինել, ուր-
կէ անց ու դարձ ընող ամեն մէկ... կարող էիք կո-
ղոպտել և այլն:

Աւազակներն սկսեցին միմեանց հետ խօսել բոլորովին անկանոն կերպով: Դեռ մէկն իր խօսքը չի վերջացուցած՝ միւսն արդէն կսկսէր ահագին գոռում գոչումով խօսել: Տաճկերէն գիտցողն հարցուց ինձմէն.

— Մեզի կառաջնորդե՞ս մինչև այդ ըսած տեղդ:

— Եթէ զիս որպէս ընկեր ընդունէք ձեզ հետ՝ կառաջնորդեմ:

Դարձեալ սկսեցին խօսել ու վիճել: Նոքա բաւական վիճելուց յետոյ՝ ինձմէ յափշտակած լաթերը քաշքշեցին միմեանց ձեռքերէ և վերադարձուցին ինձ՝ ըսելով. «Հագիր որ չի մըսիս»: Նոցա մէկն հարցուց ինձ, թէ նշան դարնել գիտե՞ս:— «Փորձենք», ըսի: Մէկն իր հրացանը լեցնելով՝ տուեց ինձ, որ բաւական հեռու տեղ մը նշան դարնեմ: Նոքա ցոյց տուին նշանը, ու ես հրացանս արձակեցի: Գնդակը դիպաւ ուսածով մ'իր նպատակին դպաւ: Աւազակները տեսնելով զայդ՝ բոլորը մէկէն սկսեցին փաղաքշել զիս՝ ըսելով. «Վա՛ւա՛ւ, ճամէր ա՛ւ». (Հաստուած վկայ, կտրիճ է):

Հագայ լաթերս և հետեւեցայ նոցա, որ անտառի մէջէն կողմնակի ճանապարհով մ'առաջնորդեցին դէպի իրենց գիւղը: $\frac{1}{4}$ ժամ յետոյ հասանք աւազակներու գիւղը, որ Փախ կկոչուէր: Գիւղը բաղկացած էր 8—10 տուներէ և ընկած էր խոր ձորի մը մէջ, որուն շորս կողմերը բարձրացած էին անտառապատ բարձր լեռներ:

Մտանք գիւղը: Գիւղացիները տեսնելով զիս իրենց երիտասարդներուն մէջ՝ ապշած ու զարմացած դիմաւորեցին: Նոքա հարցուցին աւազակներու գլխաւորէն. «Հասո՞, ընէ քա՛մօ» (ո՞վ է այդ): Հասօն

ծիծաղելով պատասխանեց. «Անտառէն բռնեցինք»։ Այլ հազիւ այս խօսքերն արտասանեց հասօն՝ ամբողջ գիւղացիները— ծեր, երիտասարդ, երեխայ— թափուեցան վրաս և սկսեցին ապուշ-ապուշ դիտել։ Կղարմանային։ Նոցա շատերն սկսեցին մատներով շօշափել զիս։ Մէկն ատամներս կնայէր, միւսն աչքերուս կնայէր բոլորովին զարմացած, ուրիշ մ'ալ ձեռքերուս, ոտքերուս կնայէր. ալ ո՞վ գիտէ։ Ամեն մէկ կողմս դիտեցին ու զննեցին. կարծես լեռան մէջէն վայրենի մը բռնած էին։ Անկարելի էր, որ այլևս կարողանայի ծիծաղս զսպել։ Հասօն ևս ծիծաղեցաւ ու ըսաւ. «Այ մարդեր, նա ոչ թէ լեռնէն բռնուած անասուն է, որ այդպէս կղարմանաք, այլ մեզի պէս մարդ է։ Մարդը ճանապարհորդ էր, մեզի հանդիպեցաւ. հիւր բերինք այստեղ։ Մարդ է՝ և հայ է։— «Հայ է,— բացազանչեց խրոխտ երիտասարդ մ'անդիէն.— դուն հայ ես, աղբար»,— հարցուց ինձ մօտենալով։— «Այո, հայ եմ», պատասխանեցի։— «Ես ինչպէս աս սուներու ձեռքն ընկար։

Երիտասարդը Միրազեան ցեղին պատկանող հայ մ'էր, որ այդ գիւղին մէջ ինքը մինակ իր ընտանիքով քրդերուն հետ կրնակէր։ Եւ երբ պատմեցի նորան, թէ ինչպէս նոքա ճանապարհին եկան մեզ կողոպտելու, ինչպէս կողոպտուեցայ ու ինչ միջոցով լաթերս կրկին յետ առնելով ընկերացայ նոցա՝— յայնժամ սա կատաղի բարկութեամբ մը դիմեց հասօյին և ըսաւ. «Թո՛ղ տուէք այս տղան. սա հայ է. դուք ինչ իրաւունքով հայ ուխտաւորներուն կկողոպտէք, անիրաւներ... Թո՛ղ տուէք, եթէ ոչ՝ հաւատացէք, մայրս թող իմ կինս եղած լինի՝ եթէ ես հիմայ այս գիւ-

դին մէջ արիւն չի հոտեցնեմ»։— «Մենք չենք բռներ, — կարճ պատասխանեց Հասօն, — և ոչ ալ կողոպտեր, որ դու այդպէս կը արկանաս. հիւր ենք բերեր մեր գիւղը։ Նա մեր աղան է։ Նա մեզի պիտի առաջնորդէ լաւ-լաւ տեղեր, որ ձի, զէնք և ոսկի պիտի բերենք։ Կարօն երբ լսեց ձիու, զէնքի և ոսկու անունները՝ անմիջապէս մեղմացաւ, մանաւանդ երբ հասկցաւ, որ ես համաձայն եղած եմ նախապէս նոցա առաջնորդելու մինչև աւարի տեղը։ Նա հաշտուեցաւ Հասօնի հետ և ինքն ևս մեղ հետ ընկերանալու ցանկութիւնն յայտնեց։ Գիւղի ամբողջ երիտասարդները, որ 25—30 հոգի կլինէին՝ բոլորը մէկէն խոնուեցան շուրջս և իբրեւ իրենց պետը՝ սկսեցին խնդրել ինձմէն, որ իրենց ևս ընկերացնեմ մեղ հետ։ Նոքա իրենց բոլոր զէնքերը բերին, ցոյց տուին ինձ, որ տեսնեմ և համոզուիմ, թէ լաւ են, որոնցմով կարող կլինին կռուել։ Բացի զէնքերէն նոքա սկսեցին իրենց անհատական ուժերն ալ ցոյց տալ ինձ, որ հաստատ համոզուիմ և, եթէ ոչ բոլորին տանիմ՝ գէթ նոցա մէջէն ընտրութիւն ընեմ։

— Բոլորդ ալ լաւ էք, բոլորդ ալ կարիճներ էք ու ձեր զէնքերը կատարեալ են, — ըսի. — Բայց ես չեմ կարող ձեզ առաջնորդել, մինչև չգտնեմ առաջնորդ ընկերներս, որոնք ինձմէն առաջ գնացին։ Թող տուէք ինձ երթամ Հաւորու գիւղը, ուր անտարակոյս կը գտնեմ ընկերներս, որմէ յետոյ կկարգադրեմ այնտեղի գործերս ու ընկերներով միասին կվերադառնամ կուգամ այստեղ, որ յարմար ժամանակին երթանք՝ ուր որ հարկաւոր է երթալ։ Պատրաստուեցէք դուք մինչև վերադարձս։

Նոքա ոչ միայն կհամաձայնէին առաջարկիս, այլ և մինչև իսկ սիրով կընդունէին՝ եթէ ըսէի, թէ եկէք ջրին մէջ թափուինք, միայն թէ պահ մ'առաջ չռայլօրէն խոստացածս աւարը ձեռք ձգէին: Նոքա ինձ աղայ կոչեցին, իրենց պետը, որու ամենախիստ հրամանն ու պահանջքն իսկ կատարելու համար իրենց թրերուն ու հրացաններուն վրայ երգում կընէին: Նոքա սիրով ընդունեցին առաջարկս: Բերին խաթ մը լաւ ղէնք կապեցին վրաս և նոյն ոճով զինուած 8—9 երիտասարդներ ալ տուին ինձ, որպէս ընկեր կամ որպէս ծառայ. բայց ես մերժեցի այդ ամենը՝ միայնակ երթալու ցանկութիւն յայտնելով: Նոքա նախ դժգոհութիւն յայտնեցին, երբ տեսան որ ես կմերժեմ, բայց յետոյ, երբ համոզեցի նոցա, որ անյարմար է նախ քան որոշ գործ մ'ընելը յայտնուիլ ուրիշներուն առջև որպէս իրենց առաջնորդող մէկը՝ լռեցին և բոլորովին թողուցին իմ կամքիս: Ես միմիայն Կարօին ինձ հետ առայ, որ մինչև Հաւլորու գիւղն առաջնորդէ ինձ և առանց գիւղը մտնելու յետ դառնայ: Խոստացայ նաև, որ մէկ շաբաթէն յետ դառնամ և կրկին իրենց գիւղը գամ և գտնեմ զիրենք:

Հաւատացին խօսքերուս և թող տուին ինձ:

Կէս օրն անցեր էր՝ երբ հասանք Հաւլորի:

Հաւլորին Մնձուր գետի աջ ափին վրայ փոքրիկ հովտի մը մէջ հաստատուած 55—60 տուններէ բաղկացեալ հայ-քրդախառն գիւղ մ'էր, շրջապատուած անտառապատ բարձր լեռներով և ընկուզի ու զանազան պտղատու ծառերով: Գիւղի արևելեան կողմը

փոքրիկ, բայց գեղեցիկ մշակուած դաշտագետին մը կար, որու մէջ գեռ նոր սկսած էր ցորենն աճել ու կանոնաւոր հասկեր տալ, մինչդեռ դաշտային կողմերը վաղուց հնձած էին ցանքերը: Գիւղի տներն ու փողոցները, համեմատելով տեղւոյն կիսավայրենի ժողովրդեան հետ՝ բաւական մաքուր ու ճաշակաւոր էին, և բոլոր բնակիչներն ալ—այր և կին—գործունեայ և աշխատասէր մարդեր կերէին, որ լեռնական ժողովրդի մէջ կպակսի այդ:

Կարօն, առանց գիւղը մտնելու՝ յետ դարձաւ, միանգամայն ստիպելով ինձ, որ վերադարձիս ուղղակի իրենց տունն իջնեմ, հիւր լինիմ. իսկ ես մտայ գիւղը, ուր առաջնորդ ընկերներս քանի մը հայ Միրաբեան երիտասարդներով պատրաստուած էին ինձ օգնութեան հասնել: Բայց երբ նոքա անակնկալ կերպով զիս տեսան առանց կողոպտուած լինելու՝ դարմացան: Նոքա անմիջապէս հարցուցին ինձ, թէ ի՞նչպէս կարողացայ յետ ստանալ աւարուած լաթերս: Եւ երբ բոլոր եղելութիւնը մի առ մի պատմեցի նոցա՝ զարմանալէ աւելի ապշեցան յաջողութեանս վրայ:

Ուրախ զուարթ շարունակեցինք ճանապարհը դէպի Հաւորու Ս. Կարապետ վանքը, մեզ առաջնորդ առնելով միանգամայն վանքի համբարձում անունով հաւատարիմ ծառաներէն մէկը, որ պտղի հաւաքելու համար այցելած էր շրջակայ հայ և քուրդ գիւղերը: Գիւղէն $\frac{1}{4}$ ժամ ճանապարհորդեցինք դէպի հիւսիս և հասանք Մնձուր գետի եզերքը, ուրկէ կսկսէր ահռելի ձոր մը և կշարունակուէր մինչև վանքը ամբողջ 3—3 $\frac{1}{2}$ ժամ: Ձորի մէջէն սոսկալի կատաղութեամբ կհոսէր Մնձուրը, որու երկու կողմերը կբարձրանային

կուսական անտառներով (մեծագոյն մասն ընկուզենի) պատած՝ երկու բարձրաբերձ լեռնագօտիններ, որոնք շարունակութիւններ էին Տուփք-Պապայ և Ղունի-Պապայ սոսկավիթխար լեռներուն։ Չորի բերանը, ուր այլևս գրեթէ կվերջանային այն լեռները՝ երկու մեծ աղբիւրներ, ճիշտ դիմաց դէմ, միապաղաղ ժայռերու լայն ծերպերէն ուժգնապէս դուրս դէպի վեր կպօռթկային և կամարածև միմեանց խոնարհելով և միմեանց պատառ-պատառ ընելով՝ որոնց մէջէն կարծես ելեկտրական բուռ-բուռ կայծեր դուրս կցայտէին՝ կթափէին Մնձուրին մէջ, այս վերջինն իր կատաղութիւնը մեղմացնելով այդ կատաղի աղբիւրներուն առջև, հեզիկ ու հանդարտիկ ոլոր-մոլոր յորձանք տալով յառաջ՝ դէպի վար կհոսէր։

Տեսարանն յոյժ գեղեցիկ էր։ Նա աւելի դիւթական հրապոյր մ'ունէր, քան թէ զմայլեցուցիչ երևոյթ մը։ Երբ Համբարձումէն հարցուցի սոյն ակի անունն ու նշանակութիւնը՝ նա պատասխանեց. «Խուռ-պլան ըլլիմ ես անոնց զօրքին զօրացը. ցաղա (երեխայ) ցունեցող մարդն օր խըմա ասկուց, կուզովնայ ու կխըլավնայ (կուժովնայ ու կգիրանայ), ու տղայ ցաղայ կբերա... Ացղիկ ու տղայ (էգ ու արու) սրբանոցներ են ասոնք...»։

Թող տալով այդ ջրակերն ու գետը ձորի մէջ՝ մենք բարձրացանք 450—500 ոտք դէպի լեռան դառիվերը, ուր, գետի աջ կողմը, դէպի վանք տանող յատուկ շինուած ճանապարհն հազիւ մէկ թիզ լայնութեամբ աստիճան առ աստիճան շինուած էր մինչև վանքն, ահագին քարեր ու ժայռեր կտրտելով, որու անունն էր, ըստ Համբարձումի, «ածալ պէսիկի»

(էճէլ-պէշիկի — մահուան օրօրոց), ուրկէ քարերն ու ծառերը խարխափելով՝ քայլ առ քայլ կ'առաջանայինք: Ճանապարհը գէշ և միանգամայն խիստ դժուարագնաց էր: Անկարելի էր որ մարդ մ'իր աչքերը շեղէր ճանապարհի վրայէն, որովհետև ամեն մէկ քայլափոխին՝ վար, գետին մէջ գլորուելու դարհուրելի վտանգ կսպառնար նորան: Աստուած մի արասցէ, եթէ մարդ մը գլորուէր, ալ փշուր-փշուր լինելով՝ ամենամեծ կտորը ականջը կմնար: Վեր բարձրանալու արդէն ճար ու ճամբայ չկար:

Դա՛ չաւորու Ս. Կարապետ տանող միակ ճանապարհն էր որ կար:

Երեկոյ էր՝ երբ հասանք վանքը: Վանքը, որ շըրջապատուած էր 25—30 հայ քրդախառն տներով՝ հաստատուած էր Մնձուրի աջ ափէն բաւական բարձրը, փոքրիկ, բայց գեղեցիկ մշակուած լեռնալանջի մը վրայ, ուր այլևս կվերջանար մութ ու մռայլ ձորը՝ իր առջև ունենալով Տուժիք-պապան: Վանքի տեսարանը խիստ գեղեցիկ ու դմայլելի էր: Նորա չորս կողմերը կբարձրանային բարձրաբերձ կանաչադարդ լեռներ, որոնց ծաղկաւետ հովիտներուն ու լանջերուն վրայ հաստատուած էին զանազան փոքրիկ գիւղեր ու հիւղեր: Ամենուրեք լեռներէն վար կհոսէին փոքրիկ առուներ, որոնք երբեմն հանդիպելով բարձր գահավէժ ժայռերու՝ կկաղմէին նոյնպէս փոքրիկ ջրվէժներ, որոնց բիւրեղեայ լեզուակներու անուշ-անուշ կլկլուկներն ու խոխոջիւնները կղիւթէին և կգերէին նայողի սիրտն ու հոգին: Եւ այս հրաշալի տեսարաններուն մէջ վանքն իր ճարտարապետական գեղարուեստական կաթողիկէով կեցած էր սիգապանծ

վեհուխեամբ մը և լռելեայն մտիկ կընէր թուշուններու գեղգեղանքին ու անուշ մըմունջքին, որ երբեմն իր կամարներուն տակ որոտացող հոգևորականներու հոգերու շարականներու փոխարէն՝ հեռո՛ւ-հեռո՛ւ դրսերէն ճըլվըլուկներ կհասցնէին իրեն, ու ինքն ալ խուլ արձագանգ միայն կուտար նոցա ճըլվըլոցին:

Մտանք վանքը շրջապատող գիւղը—*Թորոուտը*, որն յաճախ վանքի անունով կճանչցուի, և նախ քանի մը նեղ փողոցներով անցնելով՝ հասանք վանքի դրսի դռան առջև: Մտանք վանքի հոյակապ կամարաձև դռնէն ներս, որ կըացուէր դէպի հարաւ, ուրկէ քանի մը քայլ հեռաւորութեան վրայ կեցած էր անտառապատ բարձր լեռ մը՝ *Խօջաթի* և վանքին մէջտեղ, որու ստորոտը, ճիշտ վանքին դիմաց, կտեսնուէր հռչակաւոր ոսկու հանքը:—Անցանք ծածկ-գաւիթը, աջ կողմը թողնելով վանքի գոմ ու մարազը, և փայտէ սանդուխներէն վեր բարձրանալով՝ հասանք վանքի խուցերը—վանահօր սենեակը, միանգամայն եկեղեցւոյ միջնադուռը թողնելով սանդուխներու ներքևի կողմը:

Խուցը, որու մէջ կրնակէր վանահայր Տէր Պօղոս քահանան՝ մեծկակ սենեակ մ'էր, երեք-չորս խոշոր լուսամուտներով, որոնք բացուած էին Մնձուրի և դէպի վանք բերող ճանապարհին վրայ: Սենեակը կահաւորուած էր արևելեան ճաշակով և զարդարուած էր գեղեցիկ գորգերով ու նշխուն քէշէներով: Սենեակի վերևի կողմը շինուած էր գեղեցիկ քանդակուած քարեղէն օճախ մը, որու մէջ բոցափայլ կճարճատէին կաղնու սէգ կոճղերը: Նորա երկու կողմերը կային երկու խոշոր դարակներ, որոնց մէջ խառն ի խառն բարդուած կերևէին զանազան հին և նոր կող-

քերով գրքեր: Իսկ պատերէն կախուած էին ամենա-
ընտիր զէնքեր, որոնց ոսկիէ և արծաթէ զարդերն
օճախի մէջ վառուող բոցերուն առջև կշողշողային ու
կշողացնէին նայողներու աչքերը:

Սենեակին մէջ մտադրադ կճեմէր միջահասակ,
գիրուկ, սևադէմ և միջին տարիքով պատկառելի մէ-
կը, որուն սև մետաքսի նման երկար գիսակներն իր
փառահեղ մօրուքին հետ եկած էին մինչև գօտետեղը:
Նա հագած էր լեռնականի տարազ և զինուած էր
բէվովվերով մ'ու արծաթապատ փոքրիկ դաշոյնով մը,
և առանց շուրջը նայելու՝ երբեմն պէխերն ոլորելով
և երբեմն ալ մօրուքը շոյելով՝ հանդարտ քայլերով
կճեմէր:

Դա՛ Տէր-Պօղոս քահանան էր, վանահայրը, ինչ-
պէս յետոյ հասկցանք:

Չարաթ երեկոյ էր: Եկեղեցի պիտի երթայինք:
Վանահօր առաջնորդութեամբ իջանք վանքին բակը,
ուրկէ—փայտէ սանդուխներու տակէն քանի մը նեղ
ու մութ անցքերէ անցնելով՝ հասանք վերջապէս եկե-
ղոյ ներսի դուռը: Վանահօր վեց եղբայրներէն աւա-
զը (ինքն աւագագոյնն էր), որ ժամակոչի պաշտօն
կվարէր՝ երկաթեայ հաստ բանալիով մը բացաւ դու-
ռը, ու մենք մտանք ներս: Եկեղեցին ունէր մեծ նա-
խասենեակ մը, ուր ժամերգութիւն կլինէր միայն լուր
օրերը և հասարակ կիրակիները. իսկ տօն օրերը պա-
տարագի արարողութիւնը կկատարուէր մայր տաճա-
րին մէջ, որն այդ նախասենեակի յետևի կողմը կմնար՝
փոքրիկ քարաշէն դուռ մ'ունենալով նախասենեակի

ճիշտ դիմաց: Սոյն դռնէն ներս մտանք. փոքրիկ եկեղեցի մ'էր այն, գեղեցիկ զարդարուած սեղանով մը, որ այս վերջինը եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմն էր շինուած (թերևս արևելք կարծելով այն): Տաճարին մէջ խառն ի խառն շարած էին զանազան արծաթէ և արծաթ-ոսկեղօծ խաչեր, սկիհներ, սշտանակներ, սրբութեան տուփեր, մասունքներ¹⁾ և այլն և այլն: Սեղանին մէկ կողմը կրացուէր միջակ պահարան մը, ուր նոյնպէս անկարգ կերպով թափթփած էին զանազան ձեռագրեր՝ մագաղաթի ու թղթի վրայ գրուած: Վերջապէս, վանքը կարծուածէն աւելի հարուստ էր հին ձեռագրերով և ոսկի ու արծաթ իրեղէններով:

Ժամակոչը, որ միանգամայն տիրացուի պաշտօն ալ կկատարէր, թէ և գիր-կապ ընելով հազիւ կկարողանար քերական մը կարդալ՝ սկսեց անգիր երգել «Լոյս զուարթ»ը: Ականջ պէտք էր այլևս, որ համբերութեամբ կարողանար լսել լեռնական տիրացուի ահուելի ձայնն ու անճոռնի եղանակը, որ բոլորովին յարմարացած էր տէրսիմցու «Լաւուկ»ի եղանակին: Նա նոյնպէս անգիր երգեց մէկ-երկու շարական, որոնց բառերէն շատերը յարմարցուած էր տեղական բարբառին, ու եղանակը նոյնպէս լեռնականի ճաշակին: Տէրտէրն սկսեց կարդալ Աւետարան. բայց նա ևս շատ տեղեր ամբողջ նախադասութիւններ բաց կթողնէր

¹⁾ Ուղեւորութեան յուշատետրիս մէկ կարևոր մասը կորսուած լինելուն համար, չեմ կարող յիշել, թէ որոնց մասունքներն էին այնտեղ շարած: Նոյն առթիւ ստիպուած եմ նաև լռել կարգ մ'արձանագրութիւններու մասին:

ու յաճախ կանգ կառնէր երկար բառերու վրայ, մինչև որ գիր-կապ ընէր նոցա և ապա թէ արտասանէր:

Ժամերգութիւնը վերջացաւ տասը ըռպէի մէջ: Աղօթքնիս ըրինք ու դուրս ելանք: Եւ երբ վերադարձանք վանահօր սենեակը՝ հարցուցի նորան, թէ ո՞րտեղ ուսեր է և ո՞րմէ քահանայ ձեռնադրուեր է: Նա պատասխանեց. «Երբ ես փոքրիկ տղայ մ'էի՝ այս վանքն ունէր հարուստ միաբանութիւն: Այստեղ կը նստէր արքեպիսկոպոս (?), որ իր ձեռքին տակ ունէր երեք-չորս եպիսկոպոս, տասը-տասներկու վարդապետ և վեց-եօթը սարկաւազ ու տիրացու: Ես կարդալ գրել սորվեցայ նոցա մօտ: Բայց երբ ժամանակի ընթացքով այդ միաբանութիւնը վերացաւ, այսինքն ոմանք մեռան, ոմանք հեռացան, առանց նորերն յաջորդելու՝ վանքը մնաց անտէր ու անխնամ: Նոցա մնացորդներէն վարդապետ մը միայն կար, որ կկառավարէր վանքն ու ժողովուրդը. բայց նա ալ ասկէ 14—15 տարի առաջ մեռաւ, ու վանքը մնաց ըռլորովին թափուր: Սոյն վարդապետին եղբայր մը կար, որուն օրէնքով կվիճակուէր վանահայրութիւնը, բայց նա ալ քիչ մ'ապուշ լինելուն համար անյարմար էր և չէր կարող վարդապետ կամ քահանայ լինել¹⁾: Մեր ժողովուրդը տեսաւ, որ այդպէս չլինիր՝ ընտրեց զիս և ուղարկեց Քարբերդ, որ այնտեղ Յակոբոս եպիսկոպոսէն (ձգնաւորեան) քահանայ ձեռնադրուիմ —որովհետեւ ասկէ առաջ ամուսնացած էի ու տակաւին ամուսինս ալ կենդանի էր—և դամ կառավար-

1) Դա մեզի հաւորուէն վանք առաջնորդող թոթովախօս համբարձումն էր:

րեմ վանքն ու հովուեմ ժողովուրդը: Երբոր ես մեռ-
նիմ՝ վանահայրութիւնն օրէնքով(?) կվիճակուի ինձ-
մէն փոքր եղբօրս, որ այժմ ժամկոչ և արագու է
այստեղ, մանաւանդ որ անկէ աւելի ուսեալ մէկը
չունինք, որ կարողանայ ինձ յաջորդել»:

Վանքը, ինչպէս նախորդ էջերուն մէջ յայտնե-
ցինք՝ մեծ նշանակութիւն ունի տէրսիմցի հայերուն
և զըզըլբաշներուն առջև: Չնայելով որ վանքն իր
նախկին շքեղութիւնն ու հարուստ միաբանութիւնը
կորսնցուցեր է, որ անտարակոյս մեծ ազդեցութիւն
կընէր լեռնականներուն վրայ, զօրացնելով նոցա հա-
ւատքն առ Աստուած և ամրապնդելով նոցա սիրտն
ու հոգին դէպի հայոց սրբատեղին, որ միակ կեն-
դանի վանքն է Տէրսիմի մէջ՝ դարձեալ իր բարոյա-
կան ազդեցութիւնը խիստ մեծ է ամենուրեք Տէրսի-
մի մէջ: Նա, հաւորու Ս. Կարապետ, ամենու համար
է, իսկ ամենը՝ նորա համար: Ամենքն ալ—հայ և
քուրդ—հաւասարապէս կպաշտեն նրան և տարին մէկ-
երկու անգամ մեծագին նուէրներով ու զոհերով ուխտ
կուգան Տէրսիմի ամեն կողմերէն: Ամեն ոք երդում
կընէ վանքին վրայ, և այդ ըրած երդումն աւելի
մեծ նշանակութիւն ունի՝ քան եթէ մէկն յանուն
Աստուծոյ կերդուի, որովհետև նոքա երբեմն տեսեր
են նորա հրաշայիքները, որ դէպի զինք թերահա-
ւատողներուն անմիջապէս պատժեր է—կուրացուցեր,
համրացուցեր, խլացուցեր և կամ բոլորովին անդա-
մալոյժ դարձուցեր է:

Երբ ես վանքի նկատմամբ զանազան հարցերով

կհետաքրքրուէի՝ վանահայրն այս առթիւ պատմեց.
«Անգամ մ'երբ դեռ նորընծայ էի՝ առաւօտուն կա-
նուխ, դեռ մթնշաղ՝ եկեղեցի գնացի աղօթելու, և
ի՛նչ տեսնեմ, Աստուած իմ. եկեղեցին ամբողջ կո-
ղոպտուած, լուսամուտներու վանդակները խորտա-
կուած և ամեն բան ցիր ու ցան եղած էին: Սար-
սափահար ճիշ մ'արձակելով՝ վաղեցի դուրս, որ օ-
գնութեան կանչեմ եղբայրներուս՝ գողերը բռնելու
համար. բայց դեռ եկեղեցւոյ դռնէն դուրս չելած՝
յանկարծ քթիս ու բերնիս վրայ ընկայ գետին: Ու-
ղեցի ելլել, բայց տեսայ ոտքերուս տակ բան մը կը
գալարուէր: Ըօշափեցի դայն և տեսայ, որ շալակա-
ւորուած մարդ մ'էր—տաճարին կողոպտողը: «Ո՞վ
ես», հարցուցի. բայց պատասխան չկար: «Ոտքի կան-
գնիր», ըսի. բայց նա անկարող էր, որովհետեւ կա-
տարեալ անդամաւոյծ մ'եղած էր այն, համը լինելով
հանդերձ: Եղբայրներս եկան, ճրագ բերին ու լուսա-
ւորեցին: Լուս աչքով դիտեցինք եկեղեցւոյ մութ ան-
կիւնները և տեսանք, որ չորս-հինգ քրդեր ևս, նոյն-
պէս շալակաւորուած՝ ընկած էին այս ու այն կողմը,
առանց շարժուել կարողանալու: Եղբայրներս վաղեցին
դուրս և տեսան այնտեղ, եկեղեցւոյ խորտակուած
լուսամուտներուն առջև, փրփրած բերաններով ու բո-
լորովին անդամաւոյծ եղած քրդեր, որ կարծես կատ-
ղած ու զիւահարուած՝ ընկած էին այս ու այն կողմ,
եկեղեցւոյ պատերուն տակ: Բռնեցինք բոլորին ու
ներս բերինք: Վար առինք դոցա շալակները, որ լե-
ցուցած էին եկեղեցւոյ ամբողջ ոսկի արծաթ դար-
դերով: Բան չըրինք գողերուն, այլ թող տուինք
իրենց նոյն գրութեան մէջ և շուտով կանչեցինք դո-

ցա ընդհանուր կրօնապետ սէյիտը, որ վանքէն ոչ շատ հեռուն տուն ունէր: Եկաւ կրօնապետը, եկան նաև անհամար քրդեր և ականատես եղան մեր Ս. Կարապետի հրաշալի զօրութեանը: Եւ երբ բոլորը մէկէն տեսան այդ գողերուն պատժուիլը՝ ծունր դրին տաճարին առջև ու ամենաջերմեռանդաբար աղօթեցին, որ Ս. Կարապետը դոցա—գողերուն—պատճառով իրենց ալ վրէժխնդիր չըլլի: Կրօնապետն ի վերջոյ համբուրեց ձեռքերս, ոտքերս, խոստովանելով միանգամայն մեր սրբի ճշմարտութիւնը, խնդրեց որ բարեհաճիմ աղօթել գողերուն վրայ և բարեխօս լինիմ Ս. Կարապետին, որ գթայ տէրսիմցիներուն ու աղասէ գողերն իրենց կապանքներէն: Նոքա բոլորը մէկէն երաշխաւորեցին գողերու կողմէն, որ ուրիշ անգամ այդպէս չեն թերահաւատիր. խոստացան նաև, որ աղատուելուց յետոյ շատ մատաղներ մորթեն վանքի շեմքին վրայ՝ գողերու մեղքերուն (որ իրենց կպատկանի) քաւութիւն և թողութիւն լինելու համար:

«Խուռպան ըլլիմ ես Ս. Կարապետի զօրաց զօրքին,—չարունակեց վանահայրը.—վերջապէս աղօթեցի ու մէկ-երկու գլուխ ալ Ս. Աւետարան կարդացի գողերուն վրայ, որմէ յետոյ նոքա, Աստուծոյ կարող զօրութեամբ, բժշկուեցան. միայն աջ ձեռքերու մատներէն մէկ-երկուքը մնացին թմրած, որպէսզի, թերեւ, երթան և ցոյց տան բոլոր թերահաւատներուն մեր վանքի անսուտ զօրութիւնը: Նոքա բժշկուելուց յետոյ բոլորիս պատմեցին, թէ ինչպէս պող-ձիաւոր Ս. Կարապետը, երբ իրենք ամբողջ ոսկիներն ու արծաթները շալկած դուրս ելլալու կպատրաստուէին՝ սպառազինուած ներս մտաւ և իրենց բոլորին այն-

տեղ կապեց, կաշկանդեց ու ձգեց այս ու այն կողմ: Նոքա ուխտ ըրին, որ տարին մէկ-երկու հեղ վանքը գան և մէկ-երկու կով ու ոչխար մատաղ ընեն Ս. Կարապետին: Երգուեցան նաև, որ այնուհետև ոչ միայն հայոց սրբերուն, այլ և ամենայեալին հայու մ'իսկ չի դաշին: Դոցա կրօնապետը լսելով այն ամեն հրաշագործութիւնները, որ պատմեցին ենթակաները, և տեսնելով նոցա կրկին բժշկուելը մեր Ս. Աւետարանի զօրութեամբը, թէև հայ չղարձաւ, բայց հաւատաց հայու հաւատին ու անմիջապէս մէկ-երկու կով մատաղ ըրաւ Ս. Կարապետին, նաև զանազան նուէրներ տուեց եկեղեցւոյն: Քրդերն այնքան հաւատք ունին մեր սրբերու վրայ, որքան չունին բուն իսկ հայերը»:

Եւ ահա սա ցոյց կուտայ, թէ տէրսիմցիներու հաւատքն որ աստիճանի հասեր է: Նոքա ոչ միայն կհաւատան վանքին ու հայոց մէն-մի սրբերուն, այլ կպաշտեն վանահօրը, որովհետև նա «գիր կարդալ գիտէ», կարող է, հակառակ պարագային, մէկ-երկու տող մը գրելով՝ ամբողջ քրդերուն կամ գոնէ վանքին հակառակողներուն «անքան կենդանիներու դարձնել» և կամ նոցա բոլորովին «քար ու հող շինել»: Նա Աստուծոյ մարդն է, կըսեն, ամեն անգամ Աստուծոյ հետ կխօսի և կարող է ամեն բան ընել: Եւ այսպէս, երբ ազդեցիկ ցեղապետ մը, որն ունի 15—20 հազար հոգուց բաղկացեալ բանակ մ'ամբողջ, հաւորու վանքն ուխտ կուգայ՝ բոլոր ծիսակատարութիւններն ընելուց յետոյ՝ հարկադրուած է, որպէս սուրբ մարդու՝ համբուրել վանահօր նախ փէշերը և ապա նորա ուսերը, մնալով կանգնած ոտքի վրայ՝ մինչև որ նա բարեհաճի տեղ մը ցոյց տալ իրեն նստելու:

Հաւլորու վանքն այսպէս է տէրսիմցիներուն մէջ:
Վանահայրը պատմեց ուրիշ դէպք մ'ալ, որ
տեղի ունեցեր է 4—5 տարի առաջ:

«Խօզաթի թուրք կառավարութեան պաշտօն-
եաներուն մէջ լուր կպտըտի եղեր, թէ այստեղ, Հաւ-
լորու վանքին մէջ, կարգ մ'սպառազինուած ապրս-
տամբներ կան եղեր, որոնք որպէս թէ շահագործե-
լով վանքին ոսկու հանքն, որով անհամար ղէնք ու
այլ ռազմամթերք հայթայթելով՝ կպատրաստուին
եղեր արշաւել Տէրսիմի շրջակայ թրքական գաւառ-
ները: Տեղւոյն միւթասարըֆ փաշան անմիջապէս հրա-
ման կարձակէ զինուորական հազարապետի մը, որ
վաշտ մ'ամբողջ զօրք հետն առած գայ և խուզարկէ
վանքը և այլն: Հազարապետը կհամաձայնի. բայց որով-
հետև ինքն անտեղեակ է տեղւոյն զիրքին ու ճանա-
պարհներուն՝ Զէյնօյի տղայ անունով քուրդ ցեղա-
պետ մը, որ Խօզաթի մէջ կրնակէր, առաջնորդ կըն-
տրէ իրեն: Դոքա առաւօտեան ճանապարհ կելլեն Խօ-
զաթէն՝ Հաւլորու վանքը գալու համար, և շնայելով,
որ ընդ ամենը վեց ժամուայ ճանապարհ է՝ դարձեալ
կորսնցնելով ճանապարհի ուղղութիւնը՝ կխրուին ան-
թափանցելի անտառի ցանցերուն մէջ, որմէ յետոյ
մինչև իրիկուն ու գիշեր ամբողջ կթափառին այս ու
այն կողմ այդ անտառին մէջ, մինչև որ առաւօտուն
արեւծագին կհասնին այս գիմացի լեռան վրայ, որուն
առջևն է մեր վանքը: Նոքա անակնկալ կերպով ինք-
զինքնին գտնելով վանքի մօտերը՝ սկսեցին արագ-
արագ իջնել այդ զառիվայրը: Եւ ես տեսնելով դոցա
բազմութիւնը՝ նախ չի կրցի ստոյգ գիտնալ, թէ ինչ
են: Կանչեցի եղբայրս և ըսի, որ դուրս գայ վանքէն

և տեսնէ, թէ ուրքեր են դռքա, օր լեռնէն վար կիջնեն: Եղբայրս դեռ վանքէն դուրս չելած՝ այս տեղաց քրդերն յանկարծ գէն ի ձեռին դուրս եկան իրենց տներէն և սկսեցին դիմաւորել լեռնէն վար գալող զինուորներուն: Քրդերը կարծելով, թէ Օսմանեան կառավարութիւնը դարձեալ անակնկալ կերպով պաշարեց Տէրսիմը, որպէս միշտ սովոր է նա՝ սկսեցին «Հաւա՛ր, հա՛ հաւա՛ր» պօռալ, որոնց ձայներն արդէն արձագանգ գտան օդին մէջ, և հեռաւոր քրդերը ըսպէապէս լսելով՝ հետզհետէ իրենց ցեղապետներով միասին, բոլորովին սպառազինուած, գունդ առ գունդ սկսեցին հաւաքուել այստեղ: Չատերն ալ շատ հեռու լինելով մեզմէ և չկարողանալով ժամ առաջ տեղ հասնել՝ իրենց տեղերէն կամ կիտաճամբէն սկսեցին հրացաններ արձակել, հասկցնելու համար, թէ պատրաստ են շուտով օգնութեան հասնել:

Վերջապէս զօրքերն իջան վար. բայց քրդերը կտրեցին նոցա առջևն և հարցուցին.— «Ո՞վ էք, ինչո՞ւ եկեր էք և ի՞նչ կուզէք»: Հաղարապետը տեսնելով, որ գործն ուրիշ կերպարանք ստացաւ՝ ամենայն մեղմութեամբ պատասխանեց՝ պատճառաբանելով.— «Հիւանդ էի, ուխտ ըրի հաւլորու Ս. Կարապետին ոտքը գալու. բայց երկար ժամանակ ուխտս չի կատարեցի, ոչ թէ թերահաւատելով, այլ գործեր ունենալուս համար: Այնուհետեւ գիշերներն հանգիստ չէի, միշտ կտանջուէի քնուս մէջ զանազան երազներու ազդեցութեան տակ, և այլն... Վերջապէս այսօր անարժանաբար բախտ ունեցայ գալ և համբուրել Ս. Կարապետի շեմքը»:

«Քրդերը երբ լսեցին հազարապետին այս խօսքերը, որոնց շինծու լինելն ինքնին կմատնուէր՝ իսպառ մերժեցին թող տալ նրան՝ առարկելով. «Մենք երբէք չենք կարող թոյլ տալ քեզ, որ ոտք դնելով մեր վանքին մէջ՝ պղծած լինիս նրան»։—«Ո՛հ, չենք թողա՛ր, սրբապղծութիւն կըլլի»,—պօռացին ամբողջ քրդերը, որ դէն ի ձեռին շրջապատեր էին ամբողջ զօրքերը։ Հազարապետը դիմեց ինձ և աղաչեց, որ թոյլ տամ իր ուխտը կատարելու։—«Իբրեւ ուխտաւոր՝ իրաւունք ունէք մտնել եկեղեցւոյ մէջ»,—ըսի։ Բայց քրդերը դարձեալ շընդունեցին, թէ «Փափաղ էֆէնաի, չենք թողուր մենք օսմանցուն, որ աս մեր վանքը պղծէ»։ Ի՞նչ գլուխդ ցաւցնեմ. վերջապէս, երկար-բարակ խօսելուց յետոյ՝ հազիւ հազ կարողացայ քրդերուն համոզել, որ մեր եկեղեցին ամենու համար բաց է. թող մտնեն ու իրենց ուխտը կատարեն։ Նոքա, որ մինչև այդ բռայէին 10,000 հոգիէն աւելի հաւաքուած էին զանազան կողմերէ և տակաւին գունդ-գունդ ալ կուգային մէկ ու միւս կողմէն՝ պահանջեցին, որ նախ քան եկեղեցի մտնելը, բոլոր զօրքերը և կամ նոքա, որոնք միայն կցանկան ուխտ ընել՝ երթան Մնձուրի մէջ լոգնան, մաքրուին ու յետոյ գան ուխտ ընեն։ Այդ պահանջն ևս ջրեցի, որ աւելորդ է բոլորովին. թող սրտերը միայն մաքուր ըլլի։—«Ուրեմն թող նախ համբուրեն վանքի դրսի դռան շեմքը և ապա ծնկաչոյք երթան ներսն ու աղօթեն»—խստիւ պահանջեցին քրդերը, և աւելցուցին, որ եթէ այս ևս մերժուի՝ ստիպուած են յանուն հաւորու Ս. Կարապետին մեռնիլ կամ մեռցնել բոլոր զօրքերուն, որ պիտի յանդգնին սրբապղծութիւն գործել «Տէրսիմի» վանքին մէջ։

«Հաղարապետը կամաց-կամաց ընդունեց քրդերու առաջարկած պայմանը, և բոլորովին զինաթափ լինելով՝ նախ համբուրեց դռան շեմքը և ապա ծընկաչոգ սկսեց իր բոլոր զօրքերով յառաջանալ դէպի ներս, եկեղեցւոյ մէջ: Եւ երբ նոքա հասան մայր տաճարին առջև՝ սկսեցին ջերմեռանդաբար աղօթել ու աղի-արցունք թափել (թէև կեղծ): Քառորդ ժամ ամբողջ աղօթեցին ու լացին, և հինգ-հինգ դուրուշ ալ, որպէս խաչհամբոյր, ձգեցին եկեղեցւոյ գանձանակին մէջ ու դուրս եկան:

«Սեղան պատրաստել տուի և ամբողջ զօրքերուն հրաւիրեցի նախաճաշի: Նախաճաշն ըրին: Քըրդերը շրջապատեցին բոլոր զօրքերուն և սկսեցին դիտամբ քաղաքավարի կերպով կողոպտել նոցա՝ ուղելով «Այս բէվուլէրն ինձ միայն կյարմարի. տո՛ւր ինձ — Այս դաշոյնը խիստ լաւ է. տո՛ւր ինձ. — Այս գըլ-խարկը շատ գեղեցիկ է. տո՛ւր ինձ. — Ո՛րչափ շատ փամփուշտներ ունիս, իմս լմնցեր է. կէսը (կամ բոլորը) տուր ինձ», ևայլն: Զօրքերէն ոմանք նախատինք մը սեպելով այդ՝ վիրաւորուեցան և սկսեցին ընդդիմութիւն ցոյց տալու փորձեր ընել, որու անմիջական հետեանքն անշուշտ արիւնհեղութիւն կլինէր. բայց հաղարապետը նկատելով այդ խլրտումը՝ հանդարտեցուց զօրքերը՝ ըսելով. «Տուէք ինչ որ կը պահանջեն և գրեցէք զայն իմ հաշույս. երբոր կըրկին խօղաթ հասնինք ողջ-առողջ՝ կվճարեմ բոլորիդ»: Վերջապէս զօրքերը կիսով չափ կողոպտուելուց յետոյ, հաղարապետի ու Զէյնօյի տղու առաջնորդութեամբ ճանապարհ ընկան յետ, դէպի խօղաթ: Ամբողջ քրդերն սկսեցին պօռալ. «Հէյ վախկոտ Օսման-

ցիներ, նայեցէք, թէ ինչպէս անամօթ կերպով կը փախչին, հէյ, հէյ...»: Հաղարաւոր հրացաններ կրակեցին օդին մէջ և կրկնեցին ու կրկնեցին իրենց ծաղրանքը դէպի զօրքերը, որոնք, սակայն, առանց յետ նայելու՝ բարձրացան լեռան վրայ և անհետացան անտառին մէջ:

«Անհամար սպառազինուած քրդեր, որ երեք-չորս ժամուայ ընթացքին մէջ հաւաքուած էին այս տեղ՝ զօրքերը ճանապարհ դնելուց յետոյ մորթեցին տաս-քսաններով ոչխարներ, խորովեցին, կերան, խմեցին ու սկսեցին ձիարշաւ մը, հրացանաձգութիւն մը... և ամբողջ ութը-տասը օր շարունակ մնացին այստեղ, կարծելով թէ զօրքերը խօզաթէն, նոր ոյժ ստանալով՝ կրկին յետ կդառնան Տէրսիմի վրայ կռիւ մղելու համար. բայց երբ տեսան, որ այլևս գալող ու գացող չկայ՝ թող տուին վանքն ու հեռացան գնացին իրենց տեղերը»:

Երրորդ օրինակ մ'ես, ցոյց տալու համար տէր-սիմցի քրդերուն հաւատքն առ հայոց սրբերը:

«Անգամ մը,—սկսեց պատմել վանահայրը,— Երզնկայի առաջնորդարանէն նամակ մ'առի, որով կ'այայտնէին... «Տէր հայր, կարգ մը քուրդ աւազակներ գիշեր ժամանակ յարձակեր են մեր Ս. Լուսաւորչայ վանքին վրայ և կողոպտել են անոր բոլոր արգն ու զարդը, որոնց մէջն էր նաև Ս. Ներսէսի(?) նուիրական մասունքը: Լսելով որ աւազակները ձեր կողմերը բերած են յիշեալ մասունքը՝ կ'սնդրեմք, որ եթէ կա-րելի ըլլայ՝ ունէ գումար մը խոստանալով անոնց՝ յետ առնես մասունքն ու զրկես մեզի: Որչափ որ ծախք կ'ըլլայ՝ մենք պատրաստ ենք վճարել ըստ ձեր հրա-

մանին: Պարտաւորացուցած կըլլաս մեզի և ազգին»: Կարգալով նամակն՝ անմիջապէս, բաւական ծախսեր ընելով՝ լրտեսներ ուղարկեցի ամենուրեք Տէրսիմի քրդաբնակ տեղերը, որ եթէ իմանան ս. մասունքի տեղն՝ շուտով լուր տան ինձ: Վերջապէս այդ լրտեսներէն մէկը լուր բերաւ, որ մասունքն այս-ինչ տեղն է և այս-ինչ մարդու տան մէջն է, ուր գիշեր-ցորեկ մօմ վառելով մասունքին առջև՝ ամբողջ քրդերն երկրպագութիւն կ'ընեն նորան, ըսելով թէ սա մեր սուրբն է, որ ժամանակով հայերը գողցեր էին մեզմէ... այժմ նրան դարձեալ բերինք մեզ մօտ, որ պիտի պաշտպանէ բոլորիս»: Ես անմիջապէս քանի մը էքիձորցի քրդեր և քանի մը հատ ալ կտրիճ հայեր ուղարկեցի այն քրդու տունը, ուր պահուած էր մասունքը, որ երթան ինձ մօտ բերեն աւաղակն ալ, մասունքն ալ: Արկած մարդերս գնացին, ու երեք-չորս օր յետոյ մասունքն ալ, աւաղակն ալ բերին այստեղ: Աւաղակը լաւ մը ծեծել տալէ յետոյ՝ երեք օր երեք գիշեր անօթի ծարաւ բանտարկել տուի, ու յետոյ, քանի մը տեղացիներու ներկայութեամբ, մահուան վճիռ արձակեցի՝ սրբապղծութիւն գործելուն համար: Ցեղապետներն իրաւունք տուին: Բայց երբ հասաւ այն օրն, ուր այլևս մահապարտն իր պատիժը պիտ' ստանար՝ մէկ ալ տեսայ, որ կարգ մը պառաւ ու երիտասարդ կանայք, իրենց փոքրիկ-փոքրիկ երեխաներով միասին, լալով ու ողբալով եկան մօտս և թանկագին նուէրներ տալով մեր ս. Կարապետին՝ աղաչեցին ինձմէ, որ խնայեմ իրենց մէկ ու ճար դաւկին, որու պատժուելէն յետոյ բազմաթիւ որբեր անտէր ու անխնամ պիտի մնային: Ես նախապէս չի հա-

մաճայնեցայ այդպէս պարապ խօսքերով ազատ արձակել աւազակին, թէև պատժելու երբէք միտք չունէի. բայց երբ քանի մը ցեղապետներ մէջ մտնելով՝ երաշխաւորեցին աւազակի կողմէ, որ այլևս չի համարձակի այդպէս սրբապղծութիւններ ընել՝ կանչեցի աւազակը և ցեղապետներու ներկայութեամբ ըսի. «Նայէ, Ալիշան—այսպէս էր աւազակի անունը,—այս անգամ գթալով թշուառ զաւակներուդ աղի-արտասունքին՝ կներեմ յանցանքդ և այս լարի պէկերու երաշխաւորութեամբ կազատեմ քեզ այն պայմանով, որ այսուհետև ուխտելով յետ կենաս աւազակութենէ և միշտ հաւատարիմ մնաս դէպի հայոց սրբութիւնները. իսկ հակառակ պարագային, եթէ օձու ծակն ալ մտած ըլլիս՝ դարձեալ ազատում չունիս ձեռքէս. կհասկընաս: Այժմ պիտի ազատուիս, ուրեմն համաձայն ես ուխտելով ընդունել առաջարկած պայմաններս»: Աւազակը մինչև գետին խոնարհելով՝ ուխտեց, որ այլևս ոչ միայն հայու սրբութիւններուն չի դպչի, այլև եթէ ամենայետին հայու մ'ալ հանդպի՝ չհամարձակի նորա երեսն իսկ նայիլ և «աչքիդ վրայ յօնք կայ» ըսել՝ գէշ նպատակով: Աւազակն յարեց, որ ինքն այդ բանն ընելով՝ երբէք նպատակ չէ ունեցել հայոց վնասներ հասցնել, այլ ինքն իր մեծ մօրմէն լսելով, որ «Իրենց սուրբը» Լուսաւորչայ վանքին մէջ կգրտնուի՝ դորա համար ալ գնացեր բերեր է զայն:—Այդ աւազակն հիմայ ամեն տարի ուխտ կուգայ և մէկ-երկու ոչխար ալ մատաղ կընէ մեր վանքին»:

—Վերջն ինչպէս ըրիր,—հարցուցի իրմէն.— վերադարձուցիր մասունքը, թէ ոչ:

—Ո՛չ, չի վերադարձուցի, որովհետև կարգ մ'ա-

նախորժութիւններ առաջ եկան իմ և Երզնկայի առաջ-
նորդարանին միջև: Նոքա աւազակ անուանեցին ինձ,
որպէս թէ ես եղած լինիմ այդ աւազակութեան առիթ-
տուողը, այսինքն նոցա թելադրողը, որ երթան վան-
քը կողոպտեն: Վերջապէս տեսայ, որ անկարելի է դո-
ցա հետ ունէ կերպով յարմարուիլ՝ գրեցի որ չեմ իտար
ս. Ներսէսի մասունքը. եթէ այդ հայու սրբութիւն է՝
մենք ալ հայ ենք, եթէ այդ հայու վանք է, այս ալ
հայու վանք է. հետևաբար աւելի լաւ է, որ այդ մա-
սունքը մեր վանքին մէջ մնայ, քան թէ այնտեղ, ուր
միշտ երկիւղալի է գողերու պատճառով: Եւ այդպէս
ալ մնաց մինչև այսօր»:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՏԵՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՏԻՐՍԻՄԻ

Տ Է Ր Ս Ի Մ

ԲՆԱԿԱՆ ԴԻՐՔ

Տէրսիմը Բարձր-Հայոց արևմտեան ծայրը՝ Կարնոյ, Տիգրանակերտի և Քարբերդի միջավայրը կմնայ, որ ծովու մակերևոյթէն 9—10 հազար ոտք բարձրութեան վրայ կգտնուի:

Տէրսիմի լեռնաշղթան արևելքէն Պինկեօլ (Բիւրակն) լեռներէն սկսելով՝ կհասնի մինչև Խաղաջուր լեռներն և կվերջանայ Ակնայ մօտերը՝ Նփրատն իրեն սահման ընդունելով, միանգամայն իր ընդարձակ տարածութեան մէջ թողնելով Չէյթան, Քէշմէր, Ղըզըլ-Քիլիսէ, Սիլպուլ, Պագուր, Մէրճան, Սէլ, Մալ, Տու-ժիկ-պապա, Ղուրու-պապա և Մնձուր բարձրաբերձ լեռները, որոնք առանձին-առանձին լեռնագօտիններ կը կազմեն Տէրսիմի մէջ:

Տէրսիմի հիւսիսային և հարաւային ստորոտներէն դէպի արևմուտք կհոսեն Նփրատի երկու մեծ ճիւղերը և այն երկրի վերջաւորութեան վրայ, 2մշկա-

ծագի և Կապան-Մատենի միջավայրը, իրար կխառնուին: Այս երկու ճիւղերէն մէկը—Արածանին, որ Մշոյ դաշտէն անցնելուց յետոյ կխառնուի Ճապաղ-ջրին՝ Տէրսիմի հարաւային ստորոտը քերելով՝ Բալուայ ջուր անունով կհոսէ Բալահովտի, Փերնայ, Բերդակի և Չմշկածագի սահմաններէն և նրանց իր աջ կողմը թողնելով կխառնուի Սև-ջրին կամ Ակնայ-ջրին հետ, այս ընթացքի մէջ նաև իր ձախ կողմը կթողու Քարբերդի արգաւանդ դաշտը: Իսկ միւսը—Սև-ջուրը, Տէրսիմի հիւսիսային կողմէն կանցնի, նախ՝ իր աջ եզերքին վրայ թողնելով Մամախաթուն (Դերջան) և Երդնկա, և ապա խոնարհուելով դէպի հարաւ, իր ձախ կողմը թողնելով Փինկեան և Չմշկածագ, իսկ աջին վրայ՝ Ակն:

Եփրատի այս երկու մեծ ճիւղերու մէջ՝ բարձր և կղզիացած դիրք մը բռնած է Տէրսիմը, որ ունի ընդարձակ տարածութիւն, որ կերկարի արեւելքէն դէպի արեւմուտք 5—6 օրուայ ճանապարհ, 3—4 օրուայ ճանապարհ լայնութիւն ունենալով—զրեթէ բոլորը լեռնային և մասամբ անտառապատ:

Տէրսիմի մէջէն երկու մեծ ջրեր (Լըշըզ և Մընձուր) դէպի հարաւ հոսելով՝ նախ Փերնայ մօտ միմեանց կխառնուին և ապա Փերնայ-ջուրը կազմելով՝ Ուռիկ գիւղի մօտ կխառնուին Արածանուն մէջ: Լըշըզ-չայը Պինկեօլ լեռներու արեւմտեան հիւսիսային կողերէն կըղխի, նախ դէպի արեւմուտք հոսելով կը մտնէ Տէրսիմ, և ապա Տէրսիմի արեւելեան կողերը քերելով՝ դէպի հարաւ-արեւմուտք կհոսէ, մինչև Մընձուր կամ Մուղար-չային խառնուիլը: Իսկ Մնձուրն, որ Տէրսիմի արեւմտեան ծայրերէն սկիզբ կառնէ՝ նախ

դէպի հարաւային արեւելք կհոսէ և ապա վերջն հարաւ իջնելով՝ Փերնայ-ջրին հետ կխառնուի: Այս ջուրը թէև մեծութիւն և երկարութիւն չունի, բայց բուն Տէրսիմի մէջէն կպլտըտի:

ՕԴՆ ՈՒ ԿԼԻՄԱՆ

Տէրսիմի օդը զով ու խիստ առողջարար է, միանգամայն մաքուր ու պայծառ է. բայց ամառը շատ շոր է, որովհետև ամռան շատ քիչ անձրևային օրեր կլինին, և երբեմն ալ՝ ամառնային արեւադարձէն մինչև հոկտեմբերի վերջերը հազիւ բաւականացուցիչ անձրևներ կտեղան:

Տէրսիմն արդարև բարեխառն գօտիի մէջ կգլտնուի, բայց իր տարօրինակ բարձրութեան պատճառով սաստիկ ցուրտ կընէ, մանաւանդ ձմեռները չափէն աւելի ձիւն կտեղայ նորա բարձրաւանդակներուն վրայ, այնպէս որ ձմեռները շարունակ երկուերեք արշըն ձիւն նստելը սովորական է այնտեղ, իսկ երբեմն ալ կպատահի, որ ձմեռը սաստիկ և երկար լինելուն պատճառով՝ 4—5 արշըն ձիւն կնստի Տէրսիմի մէջ, մանաւանդ հիւսիսային կողմը:

Տէրսիմի բարձրաւանդակներուն վրայ և հիւսիսային կողմը ձմեռը երկար և աւելի սաստիկ ցուրտ կլինի, քան հարաւային կողմը. սորա պատճառը պարզ է: Տէրսիմի բարձունքներուն վրայ ամառները սովորաբար մէկ կամ աւելի արշըն ձիւն կլինի, մանաւանդ ծմակները, ուր երբէք ձիւնը չի հալիր, նորը հինին

վրայ կրարդուի շարունակ, և այդպիսի տեղումնքն արդէն ձիւնը փոքր ինչ կարմրած ու որդնատած կլինի:

Տէրսիմի լեռնաշղթային մէջ տարուան չորս եղանակները միմեանց կ'յաջորդեն այսպէս.— գարունը կսկսի ապրիլի 15-էն կամ մայիսի սկիզբներէն, միշտ տեղատարափ անձրևներով ու կարկուտներով. այդ ժամանակ յորդ հեղեղներու պատճառով Տէրսիմի ամենափոքր վտակներէն իսկ մարդիկ կ'դժուարանան անցնել, առանց այլեայլ միջոցներու դիմելու կամ հնարելու: Ամառը կսկսի յունիսի 15-էն կամ յուլիսի սկիզբներէն, իր հետ բերելով զովիկ հովեր ու անուշ-անուշ զեփիւռներ: Աշունը կսկսի օգոստոսի 15-էն, քիչ պակաս կամ երբեմն աւելի, և շուտով կը վերջանայ, որուն կ'յաջորդէ սաստկարուք ձմեռը, որ ընդհանրապէս հոկտեմբերէն կսկսի իր մառախլապատ սաստկասառոյց թևերով տարածուել ամենուրեք Տէրսիմի լեռնազօտուն մէջ, և հետզհետէ սաստկանալով մինչև յունվարի վերջը կամ փետրվարի կէսերը և աստիճանաբար մեղմանալով կ'վերջանայ ապրիլի վերջը: Այդ միջոցին, երբ ձիւնը արշըններով կրարդուի միմեանց վրայ՝ տէրսիմցիները կհանեն իրենց սովորական շարուխները և նորա տեղ կհագնին տեսակ մը լայն-լայն—դաւուկի նման—կօշիկներ, որոնք իրենց այլանդակ լայնութեամբ ու երկարութեամբ երբէք չեն խրուիր փոքր ինչ կարծրացած ձիւնին մէջ. սորան կըսեն «Հէտիկ»:

Ուրեմն Տէրսիմի ձմեռը կտևէ ուղիղ $5\frac{1}{2}$ —6 ամիս, գարունը՝ 2 ամիս, ամառը՝ $2\frac{1}{2}$ ամիս, իսկ աշունը՝ $1\frac{1}{2}$ —2 ամիս: Երբեմն կպատահի, որ ձմռան և գարնան եղանակները վերը գրուածէն 15

օրերու չափ յետ կամ առաջ կլինին: Տեղացիները փորձած են այս, որ եթէ ձմեռը վաղ կամ ուշ սկսի՝ գարունն ալ նոյն չափով, վաղ կամ ուշ կուգայ իր սովորական ժամանակէն:

Տէրսիմի գարունը թէև կարճատև, բայց խիստ գեղեցիկ, դալարագեղ և զուարճալի է. մանաւանդ յուլիսի սկիզբներն ամբողջ բնութիւնը կխայտայ. մանաւանդ խիստ հրապուրիչ տեսարան մը կներկայացնեն լեռները, ծաղկաւէտ հովիտներն և կարկաջահոս աղբիւրներն ու վտակները, որոնք մամռոտած ժայռերու ծերպերէն դուրս կցայտեն ջինջ յստակութեամբ: Օդը ջինջ, զով ու պայծառ է, լեռներու և հովիտներու ծաղկազարդ և գունագեղ վայելչութիւնն սքանչելի է, նոյնպէս և նորափթիթ ծառերու և ծաղիկներու մէջ երգող անթիւ թռչուններու քաղցրահնչիւն ճռռողիւնն ու դայլայլիկը: Գիշերուան աստղալից կապոյտ երկնակամարին ջինջ պայծառութիւնն և ցորեկուայ կանաչազարդ լեռներու և հովիտներու երփներանգ գեղեցկութիւնը մարդուս սիրտն ու հոգին միանգամայն կսլարարեն և կսքանչացնեն:

Ջ Ր Ե Ր Ը

Տէրսիմը ձիւնապատ լեռնային երկիր մը լինելով՝ բնական է որ ջրերու կողմանէ ևս առատ պէտք է լինի: Բացի Եփրատի երկու մեծ ճիւղերէն—Եփրատ և Արածանի—որոցմով երեք կողմերէն չըջապատուած է նա և որոնց մէջ կթափին բազմաթիւ վտակներ,

բուն Տէրսիմի մէջէն ծնունդ առած՝—ունի նաև երկու անկախ գետակներ, Մ'նձուր և Լըշըգ, որոնք նոյնպէս շրջապատեր են զինքը՝ որպէս անխորտակելի պարիսպներ: Այս ջրերն ոչ սակաւ ձկնեղէններ կը մատակարարեն տէրսիմցիներուն՝ քան ինչ որ Արածանին Քալուայ և Քարբերդի, և Եփրատն՝ Երզնկայի և Ակնայ. հետևաբար տէրսիմցին զրկուած չէ նաև ձկնեղէն կերակուրներէ:

Ակերու և աղբիւրներու մէջ նշանաւոր են Սօվուգ-Փունար, որ Խուղուշանի և Քեղուայ միջավայրը կմնայ. Զիարէթ (Մ'նձուրի բուն աղը), որ Օվաճուղի Զիարէթ (սրբանոց) գիւղի մօտերէն կրղխի և հինգ վեց ջրաղաց դարձնելու չափ առատ է. Մնտամոսը ¹⁾, որ համանուն ժայռի գագաթէն կրղխի: Եւ անհամար, անհաշիւ աղեր ու աղբիւրներ, որոնք եթէ քաղաքներու մէջ եղած լինէին՝ անշուշտ իրենց որոշ նշանակութիւնը կունենային, բայց Տէրսիմի համար դոքա սովորական բաներ են, այնպէս որ տեղացիներն հազիւ թէ անուն կամ կարեւորութիւն տուած լինին նոցա:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Տէրսիմը բուսականութեան կողմանէ Հայաստանի ամենահարուստ մասերէն մէկն է: Նորա ճոխ և

¹⁾ Մնտամոսը միապաղաղ ապառաժէ մեծ լեռ մ'է՝ Մեծկերտէն դէպի արևելք, որու բարձր գագաթէն առատ ու վճիտ աղբիւր մը կրղխի, որուն որպէս սուրբ կաշատեն տէրսիմցիները, կխմեն ու կլոգնան նորա սառն ջրովը, որով բուժուած կլինին զանազան ախտերէ:

հարուստ անտառներն արդէն ամեն բանով և ամեն տեղի համար յատուկ են: Տէրսիմի լեռնային մասերը գրեթէ բոլորովին անտառապատ են. կան և այնպիսի կողմեր, որտեղ գտնուած անտառներուն կարելի է ըսել *կուսական անտառ*. օրինակի համար՝ Խութի-Տէրէսիին, Հալւորիկի կամ Հալւորու, Ղըղըլ-Քիլիսէի և Խուզուշանի կողմերը, որոնց մէջ հազիւ թէ մարդկային ոտքը կոխած լինի մինչև ցայսօր: Չէյթանտաղիի անտառը նոյնպէս հսկայ և միանգամայն յատուկ է:

Անտառները մեծ մասամբ *կաղնիի* ծառեր են, որոնք, ո՞վ գիտէ, քանի՜ հարիւր տարուայ հսկայ տունկեր են, որոնք ինքն իրենց աճեր ու բազմացեր և վերջապէս փտելով՝ տապալուեր են գետնի վրայ, իրենց խոր արմատներէն նոր ծիլեր արձակելով: Այս անտառներու մէջ կաղնիէն անմիջապէս յետոյ ուշադրութիւն կգրաւեն նաև *ընկուզենիները*, որոնք տեղ-տեղ վիթխարի հասակով մեծ կամ փոքր անտառներ կկազմեն: Կան նաև այնպիսի տեղեր, ուր անտառներուն մեծ մասն պտղատու ծառեր են, որոնց պտուղները միմիայն վայրենի գաղանները կվայելեն, մանաւանդ արջերը, որ ամառ ձմեռ ընկոյզ ու տանձ ուտելով կապրին այդ խիտ անտառներու անթափանցելի ցանցերուն մէջ:

Այժմ այստեղ թուենք պտղատու ծառերուն տեսակները, որքան որ կարող ենք յիշել.—*ընկոյզ*, *կաղին*, *նուշ*, *խնկենի-ալուճ*, *կարմիր-ալուճ*, *ցըռ-ալուճ*, *պօղ-փալուտ*, *լող-փալուտ*, *լէպ-փալուտ*, *ճերմակ-փալուտ*, *կարմիր-փալուտ*, *սև-փալուտ*, *զղթոր* (որ կաղնիի պտուղներ են). *պոռուխի*, *հաւկուտի*, *տօխուզ-*

տօնի, մայլամի, որ կարծր փայտ ունի և որուն վրայ կեռաս կպատուաստեն: Սորա հոտէն օձերը կփախչին, իսկ պտուղը, որ սիսեռի չափ խոշոր և սև է՝ ժողովուրդը կգործածէ որպէս փորացաւի դեղ:—Ալաճա, որու կեղեք եօթը տեսակ գոյն ունի. սորա մանր պտուղներէն թանաք կպատրաստեն: Չատանայ (չէդէնէ, բեկնու ծառ, որու խիժէն խնկի բուրմունք կուգայ, որը երբ դանակի կամ սրի վէրքերու վրայ կդնեն՝ կլաւանայ), մասրենի, փշահատի, մուրտար, դէմուրճուգ, զըզըլճուղ (հոնի), յունապ, բալ, կեռաս, դժնկի, դարանայ, չքոքի (տեսակ մը վայրենի տանձ), սալոր՝ իր տեսակներով, տանձ, խնձոր, թթի, արտուճ (ցրդի), փաթաթուկի (չեշտի), մորմենի, բոնշի և այլն: Իսկ անպտուղները.—խարա-ղաւաղ (թեղի), բարտի, ուռի, թարղի (որուն փայտը տօսախի նման կարծր է), պոծեղի, մայրի (չամ), սորխուն, վայրի կաղնի և այլն, և այլն: Եթէ վայրի կաղնիներն անպտուղ են՝ նոքա ալ կարտադրեն մանանայ (գաղպէ), որ ամուան շոգերուն կիջնէ նոցա լայն տերկներուն վրայ: Ամբողջ տէրսիմցիներն անխտիր կվայելեն այս ի վերուստ արուած մեղրի նման քաղցր և միանգամայն կաթնահամ բարիքը, որով լեռնականները կարող են նոյն-իսկ իրենց համար հարստութիւն դիզել՝ եթէ զիջանին իրենց մերձաւոր քաղաքները տանելով վաճառել վաճառականներուն. այս վերջիները զայն կփոխադրեն դէպի Եւրոպա:

Ամբողջ հովիտները, ձորերն ու լեռներու բարձունքները խոտաւէտ ու ծաղկաւէտ են: Տեղ-տեղ (նայելով այլևս տեղւոյն) խոտերը կաճին ու կբարձրանան աւելի քան մէկ մարդապոյ. իսկ առնուադն,

ուր որ անջրդի է՝ կէս կամ մէկ արշըն բարձրութեամբ կաճին և շատ առատ: Մէկն իր նստած տեղէն, առանց սակայն այս ու այն կողմ շարժուելու, կարող է 35—40 տեսակ զանազան գոյներով ծաղիկներ հաւաքել—այնքան բազմազան են ծաղկի և խոտի տեսակները: Ուր որ բնակիչներ կան՝ նոքա իրենց գիւղի կամ խրճիթներու շուրջը կհնձեն այս խոտերը տարեկան երկու անգամ, ու երկու անգամն ալ միևնոյն առատութեամբ կաճին. նոյն տեղերը կարած են նաև իրենց տաւարներու բազմաթիւ հօտերը:

Այս խոտերու և ծաղիկներու մէջ կան նաև բանճարեղէններու բոլոր տեսակները, բայց բոլորն ալ վայրենի, որովհետև մշակող ու սերմանող չկայ: Տէրսիմցիներէն շատ քչերը բանճարեղէն կսերմանեն, ու այն ալ՝ շատ քիչ տեսակներ. իսկ միւս մնացած մեծ մասը կապրին բոլորովին վայրենի բանճարեղէններով, այնպէս և վայրենի պտուղներով զոհ կլինին լիովին:

Տէրսիմի մէջ, ի միջի այլոց, կգտնուի նաև քիմիա-օթի, որու տերեւները ձմերուկի տերեւներու նման են: Ոչխարները այս խոտէն երբ կուտեն՝ բոլոր ատամներն ոսկու պէս կսկսին փայլել, որ կտեէ ամիսներով: Կըսեն որ այս քիմիայի հետ՝ պղինձն ոսկի կդառնայ, որ ամենափորձառու ոսկերիչն իսկ հաղիւ թէ կարողանայ զանազանել ճշմարիտ ոսկիէն, որովհետև փորձաքարը քիմիա-պղինձ ու իսկական ոսկին իրարմէ որոշել չէ կարող:

Հայ գիւղերէն մէկուն մէջ տեսայ ձեռագիր փոքրիկ տետրակ մը «Հէքիմարան» վերնագրով, որուն մէջ ի միջի այլոց գրուած էր քիմիայի մասին հե-

տեւայլը. «եթէ 70 տրամ քիմիա-օթին, 20 տրամ միսկը և 10 տրամ խալիս (դուտ) ոսկին խառնես 300 տրամ խալիս պախըրին (պղինձ) հետ՝ 400 տրամ (=1 օխայ) խալիս ոսկի կունենաս»։ Այս խոտը բացի Տէրսիմի լեռներէն՝ Հայաստանի միւս մասերուն մէջ հազուագիւտ է։

Տէրսիմի մէջ կանոնաւոր մշակուած ցանքերն առհասարակ գոհացուցիչ են այնպէս, ինչպէս Քարբերդի, Տիգրանակերտի, Մշոյ և Սեբաստիոյ արգաւանդ դաշտերուն մէջ։ Այստեղ կանոնաւոր մշակութեան համար շատ հոգ չեն տանիր, որովհետեւ իրենց տարուայ ուտելիքովը միայն կրաւականանան, որու պատճառով որոշ չափով մը միայն կսերմանեն։ Սոքա չեն երեւակայեր անգամ, թէ երկրի հողերը մշակելով և մէջէն զանազան բերքեր վաստակելով՝ կարող են հարստանալ։ Ճիշտ այս պատճառով ալ ցարդ անկանոն, կամ լաւ է ըսել՝ նախնական վիճակի մէջ է թէ իրենց երկրագործութիւնը և թէ միանգամայն իրենց կեանքը։ Տէրսիմի մէջ, մանաւանդ դաշտային կողմը, բացի բամբակի մշակութենէն, կարելի է ամեն տեսակ սերմ ցանել և մէկի փոխարէն ութը—տասը ստանալ։

Տէրսիմցիներու սովորական ցանքերն են ցորեն, գարի, կորեկ, կըլկըլ, եգիպտացորեն, կտաւատ, շուշմայ, սիսեռ, սե-սիսեռ, կարմիր ու ճերմակ լոպի, ոսպ, քուշնայ, ճուլպանտ և նմանօրինակ թեթեւ սերմեր, որոնք կարող են աճել ցուրտ երկրներու մէջ։

ՎԱՅՐԵՆԻ ԴԱԶԱՆՆԵՐ, ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ ԵՒ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐ

Ի հարկէ, երբ երկիր մը ամբողջ պատուած լինի այնպիսի խիտ անտառներով, ինչպէս է Տէրսի-մը՝ նա զրկուած չի լինիր և՛ վայրենի գազաններէ և՛ կենդանիներէ և՛ թռչուններէ, որոնց որսալով՝ տէր-սիմցիները կապրին նոցա մտովն ու մորթովը, շատ անգամ բաւականութիւն զգալով անտառի մէկ խոր-շին մէջ քաշուած ապրել:

Այս անտառներուն մէջ լիքն են—արջ՝ կարմիր, սև, ճերմակ (բայց վերջինս հազուադիւտ է), խոզ, գայլ, շնագայլ, աղուէս, նապաստակ, ճագար, սան-սար, սամուր, եղնիկ, եղջերու, այծեամ, փորսուղ և այլն, և այլն... Թէև ոմանք կովկայեն, թէ առիւծ իսկ տեսնուած է Տէրսիմի խիտ անտառներուն մէջ՝ բայց մինչև այսօր տակաւին չէ եղած մէկը, որ ըսէր թէ տէրսիմցիներն առիւծ մ'որսացած են:—Իսկ թռչունները նոյնպէս լիքն են ամեն կողմ: Մեր յի-շածներէն կարող ենք թռել այստեղ.— կաքաւ, վայ-րենի աղաւնի, քար-աղաւնի, տատրակ, լորամարդի, ճնճղուկ, սոխակ, դեղձանիկ, սարեակ, ծիծեռնակ, ճայեկ, բադ, բազէ, արծիւ, արօս, կաշաղակ, ագ-ռաւ, ուրուր, սալօն-գող, բու, բուբու, խուզի-խալ-տըրան ¹⁾ և ուրիշ շատ տեսակները, որոնց անուն-ներն իսկ անծանօթ են ինձ:

¹⁾ Խուզի-խալտըրանը արծիւին մէկ տեսակն է՝ բոլո-րովին ճերմակ փետուրներով, որ շատ անգամ օդի մէջէն սու-րալով դէպի վար ոչխարներու հօտին վրայ՝ ամբողջ գառ մ'իւր սուր-սուր ճանկերով կ'յափշտակէ. այս պատճառով *խուզի-*

Էլ չենք ուզեր յիշել թունաւոր սողուններն ու միջատները, որոնք առհասարակ կվիտան ամեն կողմ. բայց այսչափ միայն ըսենք, որ Տէրսիմի օձերը նշանաւոր են. սոցա զանազան տեսակները կան, օրինակի համար, սև-օձ, կարմիր-օձ, քարկապոյտ-օձ, որոնց շատերն ոչխարի նման երկար ու ոլորուն եղջիւրներ ունին ու ոչխարի նման ալ ձայն ու աղաղակ կարձակեն:

ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Տէրսիմցիներու խնամած ընտանի կենդանիներն են—կով, եղ, ոչխար (մաքի), այծ, գամէշ, (այս վերջինէն միայն Չարսանճագի մէջ կգտնուի). խըվըրճըգ (այծի մէկ տեսակն է, որու բուրդը մետաքսի նման փայլուն ու փափուկ է), ձի, ջորի, էշ և այլն: Տէրսիմի եզներն առհասարակ յատուկ և անուանի են իրենց դիմացկուն և ուժեղ լինելնուն համար:

Հ Ա Ն Ք Ե Ր

Տէրսիմը լինելով ամբողջապէս լեռնային շեղակոյտ մը՝ հանքերու կողմանէ ևս հարուստ է հայաւտանի մէջ: Նորա բոլոր կողմերու թէ՛ քարերը, թէ՛

խալտըրան (գառ վերցնող) կկոշուի: Այս թռչուններէն տեսնուած է երկու և նոյն-խակ երեք լիար ($=2\frac{1}{2}$ փութ) ծանրութեամբ. սոցա միւր շատ իւղալի և միանգամայն ոչխարի մէջն ակ աւելի համեղ է:

հողերը, բոլորն ալ գունաւոր են և միանգամայն ապա-
կու նման կփայլին արեգակի ճառագայթներուն առ-
ջև: Մինչև այժմ գիտցուած նշանաւոր հանքերն են.—
ոսկի, բորակ, աղ և քարիւղ (նաւթ կամ գազ-եաղի):

1. *Ոսկու հանք.*—Այս հանքը կգտնուի Տուժիկ-
պապա լեռան մօտերը, հաւորու Ս. Կարապետ վան-
քէն հաղիւ 40—50 քայլ հեռաւորութեամբ դէպի հա-
րաւ: Հանքը շատ մեծ և նշանաւոր է նորա համար,
որ կըսեն թէ հողին $\frac{1}{10}$ -ըղը մաքուր և աղնիւ ոսկի
գուրս կուգայ: Այս հանքին համար կխօսուի նաև, թէ
Հռովմայեցւոց տիրապետութեան ժամանակ կշահա-
գործուի եղեր, և այն ժամանակէն մնացած ոսկու
քաֆերը գեռ կմնան հանքի այրին մօտ: Իսկ ոմանք
ալ կպնդեն, թէ այս հանքը, Հռովմայեցւոց տիրապե-
տութենէն անմիջապէս կամ քիչ յետոյ, Միրաբեան-
ները շահագործեր են, որմէ գուրս եկած ոսկիով
գրամներ տալած են իրենց անունով: Կըսեն որ այս
ոսկէ գրամներէն տեսնուած է Տէրսիմի մէջ, որու
կշիռքը թէև յայտնի չէ, բայց մեծութիւնը իշու պայ-
տի մը չափ կայ եղեր: Կըսեն նաև, որ այն գրամնե-
րէն, գեռ ոչ-շատ առաջ, ահագին քանակութեամբ
գտնուած է Խուղուշանի Սօվուզ-փունարի ճանապար-
հին վրայ, որը սակայն թուրք կառավարութիւնը
գրաւած է յետոյ, վասնզի գանձի գտնուած տեղը
Քեղուայ վիճակէն շատ հեռու չէ: Կխօսուի թէ Տէր-
սիմի այլ և այլ կողմերն ալ կգտնուին ոսկու, ար-
ծաթի, պղնձի, կապարի և նման հանքեր, որոնք սա-
կայն գեռ հասարակութեան մէջ յայտնուած չեն,
որովհետև տեղացիները թոյլ չեն տար գիտնալու:

2. *Բորակի հանք.*—Բորակը ընդհանրապէս

Տէրսիմի մէջ առատ է: Իղօլի կամ Խռանի կողմերը լեռ մ'ամբողջ բորակ է: Բարեկամներէս մէկը, Վարդան անունով, որ յետոյ առաջնորդ եղաւ ինձ ուղևորութեան ժամանակ՝ անգամ մ'ահագին տոպրակով սոյն բորակախառն հողէն բերաւ մեզ մեր պահանջմամբ: Լուծեցինք զայն և աշխատեցանք ըստ կարելւոյն գտել հողէն. գտեցինք և մէկ-չորրորդ մասը մաքուր բորակ դուրս եկաւ: Բացի այս լեռնէն՝ Տէրսիմի այլ և այլ կողմերը զանազան այրերու և քարանձաւներու մէջ գտուած ու ինքնիրեն պատրաստուած գունտ-գունտ շատ բորակ կայ, որոնցմով տէրսիմցիներն իրենց համար կ'պատրաստեն շատ լաւ վառօդ:

3. *Քարիւղի հանք.*—Բարձրաբերձ Տէրսիմն իր ծոցոյն մէջ անհամար հարստութիւններ պահելուց յետոյ, ունի նաեւ քարիւղի հանք, որը կարող է ապագային իր միակ հարստութիւնը և միւսներուն նսեմացնողը լինել և որը սակայն այսօր բոլորովին աննշան և միանգամայն անգործածելի կ'մնայ. ո՞վ գի գիտէ, որո՞ւ համար: Այս հանքը, որ բարակ աղբիւր մ'է ջրախառն՝ կրդխի Դէրջանի մէջէն, Մամախաղունէն երկու ժամ հեռու դէպի Նրդնկայի կողմը: Վաղուց գիտցուած է այս, որու համար կարնեցի վաճառական մը թուրք կառավարութենէն թոյլտուութիւն խնդրեց, սակայն չարաչար մերժուեցաւ իր խնդիրքը:

4. *Աղի հանք.*—Տէրսիմն աղի կողմանէ ևս շատ հարուստ է: Նա ունի վեց գլխաւոր աղահանքեր, որոնք են Քէմիր-տուզլասի, Աղա-տուզլասի, Փլիմուր-տուզլասի, Վարդենիկ-տուզլասի, Մեծկերտ-տուզլասի և Տուզլա-տէրէսի:

1. *Քէմիր-տուզլասին*, որ իր մէջ կապարունակէ շատ առատ կարմիր-աղ՝ կմնայ Քամաղի մօտերը, որու աղը մեծ քանակութեամբ փոխադրուելով հայաստանի դանազան գաւառները, կվաճառուի որպէս փորձուած ու ճանչցուած պատուական աղ:

2. *Աղա-տուզլասին*, որ առանձնապէս խուրուչանի իշխան Ջահ-հիւսէյնի պէկի սեփականութիւնն է՝ Ջահ-հիւսէյնի գիւղէն (Աղայի-Չէնլիք) մէկ ու կէս կամ երկու ժամ հեռուն դէպի Երզնկայի կողմը կմնայ. ունի պատուականագոյն ճերմակ աղ:

3. *Փլիմուր-տուզլասին* կմնայ Փլիմուրի (խուրուչանի գիւղաքաղաքը) մօտ. սա ևս ունի ճերմակ տեսակէն պատուական աղ:

4. *Վարդենիկ-տուզլասին* կմնայ Դերջանի և Քղուայ միջավայրը, որ ունի ճերմակ աղ:

5. *Մեծկերտ-տուզլասին* կմնայ Մեծկերտէն երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ դէպի արեւմուտք, որու ճերմակ աղը կտարածուի ամբողջ Չար-Սանճաղի և մերձակայ գաւառները:

6. *Տուզլա-տէրէսին*, որ Քղիէն դէպի Դերջան տանող ճանապարհին վրայ կմնայ շորս հինգ ժամուայ տարածութեամբ՝ խոր ձոր մ'է, որն իր մէջ ունի հինգ նշանաւոր աղահանքեր, որոնք են—Վենետիկ-տուզլա, Պարմաղսըզ-տուզլա, Մուխլուս կամ Կեկվերէն-տուզլա, Քէօռ-տուզլա և Խըզըր-տուզլա: Բացի սոյն հինգ աղահանքերէն, որ ձորի մէջ կճանչցուին որպէս նշանաւոր ձորն ամբողջ արդէն աղահանք մ'է, և ուր որ փորուի՝ այնտեղէն դուրս կուգայ բաւական առատութեամբ աղի-ջուր, որը լճացնելով՝ մէջի աղը կգտուի ջրէն և ինքն իրեն կտոր-կտոր լինելով՝ կիջնայ ջրին

յատակը, որ յետոյ փոսին մէջէն պարպելով լճացած ջուրը՝ մաքուր աղը դուրս կհանեն:

Այս Տուղլա-տէրէսին նշանաւոր է արդէն, բայց որովհետեւ աղահանքի տեղը թուրք կառավարութեան իրաւասութեան ներքոյ է՝ գրեթէ բոլորովին արգելած է ժողովրդին՝ սոյն ձորէն աղ հանելը, մինչդեռ առաջ ձորն ամբողջ տեղացի ժողովրդին կալատեանէր: Սորա պատճառն եղած են տեղւոյն և մերձակայ գաւառներու աղի վաճառականները, որոնք տեսնելով որ ժողովուրդն ու մասնաւոր անհատներ սոյն աղահանքը շահագործելով, աղի արժէքը տասէն մինչև իննը վար կձգեն՝ թուրք կառավարութեան կաշառելով՝ աղահանքը խափանել տուած են, որով իրենց աղի արժէքը վար չընկնելէն զատ, աւելի ևս կը արձրանայ:

Տէրսիմն ունի անշուշտ և ուրիշ հանքեր, որոնք մինչև այսօր անտեսանելի մնալով մասնագէտ մարդերու աչքերէն՝ թաղուած և միանգամայն բոլորովին անյայտ կմնան լեռներու մէջ, որովհետեւ Տէրսիմի մէջ մուտք գործելու և մանաւանդ զայն ուսումնասիրելու համար՝ կարծուածէն աւելի դժուարութիւններ կան՝ թէ՛ թուրք կառավարութեան կողմէն և թէ՛ տեղւոյն անսանձ ու կիսավայրենի ժողովրդեան կողմէն. այս վերջինները մանաւանդ խիստ կասկածաբով կվերաբերուին դէպի օտարականները, կամ լաւ է ըսել՝ դէպի իրենց համար նորելուկ մարդիկ, և նոյն-իսկ յաճախ կալատահի, քր նոցա կեանքերուն վերջ կգնեն, իբրև իրենց երկրի շահերուն վնասակար մարդ նկատելով:

Ջ Ե Ր Մ Ո Ի Կ Ն Ե Ր

Տէրսիմի մէջ ցայտմ ճանչցուած ջերմուկներէն ամենանշանաւորն է Խուղուշանի Փերկինի-շայի մօտ Սօվուգ-սու ըսուած հանքային ջուրը, որ համարուելով ուխտատեղի և ամեն տեսակ ցաւերու ու տկարութիւններու բուժիչ սուրբ ակ՝ Տէրսիմի ամեն կողմերէն ուխտ կերթան յիշեալ հանքային ջուրը և այնտեղ կրժչկուին առհասարակ ամեն տեսակ քոսերէ և նմանօրինակ ախտերէ և միանգամայն քամի (rhumatisme) հիւանդութենէն:

Տէրսիմի այլ և այլ կողմերը կան նաև զանազան տաք ու պաղ ջրեր, այսինքն հանքային ջրեր ու ջերմուկներ, որոնք մնացեր են նոյնպէս անյայտ կամ բոլորովին աննշան՝ ինչպէս որ անյայտ կմնան շատ ուրիշ հանքեր, որոնց գիտնալ, ճանչնալ և ստուգելը մեզ պէս անճար, այսինքն միջոցներէ դուրկ ճանապարհորդներու կարողութենէն շատ վեր է. որովհետև տէրսիմցիները դոցա իսկական նշանակութիւնն ու արժէքը չի հասկանալով՝ գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար կթագցնեն օտարականներու առջև, կասկածելով որ նոքա տեղեկանալով և ուսումնասիրելով իրենց երկրի ամեն մէկ նիւթը՝ պիտի մատնեն զայն իրենց թշնամոյն—թուրք կառավարութեան: Եւ ճիշտ այս պատճառով ալ ուղևորը չէ կարող երբէք իր մօտ թուղթ ու գրիչ պահել, նշանակելու համար գէթ լսածերն ու տեսածները, և նոյնիսկ չէ կարող հետաքրքրուիլ նոցանով՝ տեղացիներու աչքին կասկածելի մէկը չի նկատուելու համար:

Ինչպէս ըսինք արդէն՝ անհամար հարուստ հանքեր պարունակող Տէրսիմը ունի իր մէջ և՛ հանքային ջրեր ու ջերմուկներ, որոնց ճշմարիտ նշանակութիւնն ու արժէքը լեռնական ժողովուրդը այնչափ չի հասկընար: Տէրսիմցիներու հասկացողութիւնն այս հանքային ջրերու մասին ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ սոսկ հաւատալիք և պաշտամունք, որոնց մասին դեռ երկիւղածութեամբ կ'իսօսի լեռնային և նահապետական սովորութեամբ ապրող ժողովուրդը: Եթէ մէկն յանդգնի բացատրել հանքային ջրի դառնութեան, թրթուութեան կամ տաքութեան իսկական պատճառը՝ անտարակոյս նոքա կատարեալ հերետիկոս կճանչնան զայն և ոչինչ հաւատք չեն ընծայեր նորա խօսածներուն:

ՏԵՐՍԻՄԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Տէրսիմն երկու մասի կրաժնուի—դաշտային և լեռնային: Դաշտային Տէրսիմն է ամբողջ 2ար-Սանճազը (չորս վիճակք) ու Դերջանը. այս վերջինը Տէրսիմի հիւսիս-արեւելեան կողմի ստորոտները կրունէ, իսկ առաջինը, 2ար-Սանճազը, գրեթէ Տէրսիմի ամբողջ հարաւային մասը: Իսկ լեռնային Տէրսիմն կը բռնէ այս երկու մասերու միջավայրը և կը կազմէ Տէրսիմի իսկական լեռնաշղթան:

Այս երկու գլխաւոր մասերն ունին երեք գլխաւոր բաժանումներ կառավարական տեսակէտով. այն է՝ հպատակ, կէս-հպատակ և անկախ կամ անսանձ:

Հպատակները կապրին Տէրսիմի դաշտային մասերուն մէջ, կէս-հպատակները կապրին Տէրսիմի շուրջը՝ գեղեցիկ լեռնալանջերուն վրայ, իսկ անկախները, այն կիսավայրենի անսանձ ցեղերը, կապրին Տէրսիմի ձիւնապատ բարձունքները, այն մութ ու մռայլ անտառներուն խորերը և այն անմատչելի, անառիկ սոսկավիթխար լեռներուն ու միապաղաղ ժայռերուն գագաթները, որոնց մասին ըստ կարելոյն պիտի պատմենք հետզհետէ:

Ա. Հպատակներն են.

1. Փերին	} Խարաշոր կամ 2ար-Սանճագ:
2. Բերդակ	
3. 2մշկածագ	
4. Դերջան	

Մենք ամենէն առաջ պիտի խօսինք 2ար-Սանճագի գլխաւոր գիւղաքաղաքին, Փերնայ մասին, որ ունի բաւական ընդարձակ տարածութիւն և բաւական ալ հայ-քրդախառն գիւղեր, որոնց մէջ հայերը մեծամասնութիւն կկազմեն և ընդհանրապէս բոլորն ալ երկրագործներ են, բայց ոչ հողատէրեր:

Չ Ա Ր - Ս Ա Ն Ճ Ա Գ Ի Գ Ի Ի Ղ Ե Ր Ը Ե Ի

Թիվ	Գիւղերու անունները ¹⁾	Հ Ա Յ		Ք Ո Ւ Ր Դ		Դ ՈՒՄԱՐ	
		Տուն	Չունչ	Տուն	Չունչ	Տուն	Չունչ
1	Փերին	653	5224	100	500	753	5724
2	Հոշէ	10	80	—	—	10	80
3	Բաղնիք	15	120	4	20	19	140
4	Խուշին	20	160	3	15	23	175
5	Խուլաղսրդ-Թիւ	16	128	3	15	19	143
6	Հայվալի	15	120	—	—	15	120
7	Քիւրէքէն	20	160	—	—	20	160
8	Ճանիկ	12	96	20	100	32	196
9	Մաստան	—	—	60	300	60	300
10	Պաղին	8	64	—	—	8	64
11	Դարնձոր	8	64	—	—	8	64
12	Լամբք	16	128	3	15	19	143
13	Չորակ	17	136	10	50	27	186
14	Ղայաշին	26	208	5	25	31	233
15	Մրգեն	5	40	—	—	5	40
16	Ուրձ	18	144	10	50	28	194
17	Կողառիձ	22	176	10	50	32	226
18	Բասուն	21	168	—	—	21	168
19	Խոմայիլցիք	40	320	8	40	48	360
20	Կէկ-Թէփէ	60	480	30	150	90	630
21	Բաշաղակ	100	800	16	80	116	880
22	Վերի Խաճար	10	80	1	5	11	85
23	Վարի Խաճար	25	200	1	5	26	205
24	Ուռեկ	16	128	2	10	18	138
25	Չոռտան	10	80	15	75	25	155
26	Տանա-պուռուն	15	120	—	—	15	120
27	Դամբաղ	15	120	6	30	21	150
28	Դիւան-օղլի	4	32	—	—	4	32
29	Հաղվան	15	120	3	15	18	135
30	Մրգան	3	24	8	40	11	64

Ժանսօթ. 1. Կազմուած է 1893—1894 թուականներուն:

Ժանսօթ. 2. Գիւղերու անունները և նոցա մէջ քանի տուն և իւրաքանչիւր տան մէջ քանի հոգի լինելը՝ մասամբ մենք անձամբ զիտենք, իսկ մասամբ ալ լսած ենք բնիկ Չար-Սանճաղի զիւղացիներէն և նոցա մէջ զիշեր-ցերեկ շրջող հայ փերեղակներէն (չարշի). և այդ լսածնիս հաստատել ենք

ՆՈՑԱ ԹՈՒԱՀԱՄԱՐՆԵՐԸ ¹⁾

Թիւ	Գիւղերու անուն- ները	Հ Ա Յ		Ք ՈՒՐ Դ		ԳՈՒՄԱՐ	
		Տուն	Ընունչ	Տուն	Ընունչ	Տուն	Ընունչ
31	Կորճան	15	120	3	15	18	135
32	Ղըզըլճուղ	20	160	1	5	21	165
33	Խողնզեղ	25	200	7	35	32	235
34	Էսիբիք	4	32	10	50	14	82
35	Թիբիշմէկ	25	200	10	50	35	250
36	Սորբիան	20	160	10	50	30	210
37	Սվճող	30	240	10	50	40	290
38	Վերի Հաւսիկ	18	144	8	40	26	184
39	Վարի Հաւսիկ	15	120	6	30	21	150
40	Ղարափուղար	8	64	3	15	11	79
41	Խոնեկ	20	160	5	25	25	185
42	Չամցիք	10	80	1	5	11	85
43	Կոտոսան	15	120	16	80	31	200
44	Վասկերտ	50	400	10	50	60	450
45	Սմախ	10	80	3	15	13	95
46	Հուսատառիճ	20	160	4	20	24	180
47	Լալ-Մրգեն	7	56	1	5	8	61
48	Պալաշէր	15	120	2	10	17	130
49	Մէրճիմէք	32	256	8	40	40	296
50	Թանց	14	112	2	10	16	122
51	Նոր զեղ	15	120	2	10	17	130
52	Մզրան	20	160	8	40	28	200
53	Խարեսիկ	25	200	10	50	35	250
54	Բերդակ	30	240	700	3500	730	3,740
55	Թիլ (Թորդան)	25	200	—	—	25	200
56	Երկան	3	24	16	80	19	104
57	Վերի Զմբղ	10	80	5	25	15	105
58	Վարի «	15	120	4	20	19	140
59	Ցաղման	20	160	14	70	34	230
60	Վայնա	18	144	7	35	25	179
		1,769	14,152	1,204	6,020	2,973	20,172

քանիցս անգամ: Իսկ ինչ կվերաբերի սոյն գիւղերի մարդա-
համարին՝ այդ գետ մինչև այսօր ոչ ոք չգիտէ, որովհետեւ կա-
նոնաւոր աշխարհազորութիւն կազմուած չէ տակաւին, ու չի
ալ կարող կազմուիլ նոյն զրութեան մէջ՝ ինչ զրութեան մէջ
որ տեսանք մենք: Այժմ յենուելով միմիայն տեսածներուս
ու լսածներուս վրայ, թէ հայերը Զար-Սանճագի մէջ մեծա-

1. ՓԵՐՆԱՅ.— Փերնայ քաղաքը շինուած է Լըշըզային աջ եզերքին վրայ: Նա, որպէս Չար-Սանճագի առևտրական կենդրոնատեղի, ունի իր մէջ 55—60 խանութ, որոնց մէջ կմնան զանազան արհեստաւորներ—երկրագործ, թիթեղնագործ, պղնձագործ, կլայագործ (խալէյշի), մսագործ, ատաղձագործ, պայտառ (նալպանտ), դերձակ, կօշկակար, չարուխշի, քէշէճի (թաղիք կամ քէշէ պատրաստող), բրուտ, սէմէրշի (թամբ պատրաստող), սափրիչ, օսկերիչ և ի միջի այլոց նպարավաճառներ կամ մրգավաճառներ, վաճառականներ (չիթ-չէմպէր, մանուսայ ծախողներ) և մանրավաճառներ (աթտէր): Փերնայ ամբողջ արհեստը, գեղարուեստը, վաճառականութիւնը և նմանօրինակ բոլոր գործերն առանց բացառութեան հայերու ձեռքն են. եթէ երբէք գտնուին թուրք կամ քուրդ (այս վերջինը հրաշք պէտք է սեպուի)

մասնութիւն կկազմեն, որովհետեւ հայ տուները բազմամեծ են 3—17 (Գրգըլճուզ գիւղի մէջ հայ տուն մը 100 անդամներէ բաղկացած էր), հետեալաբար մենք դոցա միջին թիւն հանեցինք միայն ութը հոգի, որն հայ տան համար քիչ է ու շատ չէ: Իսկ քրդերը քանի որ ընդհանրապէս բազմամեծ են, ու դեռ լսուած ալ չէ, որ ըսեն թէ քրդու մը տուն 20 հոգուց բաղկացած է՝ ուրեմն դոցա միջին թիւն ալ հաշուեցինք միայն 5 հոգի, որովհետեւ քրդու բազմամեծամութիւնն է 2—8 կամ 9, իսկ աւելին՝ ոչ:

Մենք երբէք նկատի չառինք, այսինքն չբաժնեցինք, թուրքը, քուրդը և զրգըլ-բաշը, որոնք ազգութեամբ բոլորովին տարբեր են միմեանցմէ, մանաւանդ վերջինը, զրգըլ-բաշը, կրօնով իսկ տարբեր է առաջիններէն. հետեալաբար եթէ դոցա ազգաբնակչութեան թուահամարը բաժնէինք միմեանցմէ՝ տարակոյս չկայ որ այլազգիներէն իւրաքանչիւրը հայերի մէկ ութերորդը հազիւ կազմէին:

սոյն գործերու մէջ, այսինքն առևտրական ասպարէզին վրայ՝ ընդհանրապէս բոլորն ալ սոխ ու սխտոր ծախողներ են. սոցա մէջ կլինին նաև հալվածիներ և փաշաճիներ: Իսկ ինչ կվերաբերի զարգացողութեան ու կրթութեան՝ դարձեալ հայերն առաջին տեղը կը բռնեն: Հայերն առհասարակ, տեղւոյն զարգացմանը համեմատ, գիտուն, խելացի, ճարպիկ և հնարագէտ մարդեր են. այնպէս որ եթէ մէկը (թուրք կամ քուրդ) որևէ աղերսագրի կամ նամակի մը գրութեան պէտքն ունենայ և կամ կնճռոտ դատի մը բռնուած անճարացեր է՝ իսկոյն ևեթ կղիմէ դրացի հայուն, որ նա բարեհաճի (վարձով կամ բարեկամաբար) պէտք եղածը գրել կամ խորհուրդ տալ:

Փերնայ մէջ հողատէր հայեր ևս պակաս չեն. նոցա թիւն հետզհետէ կաւելանայ՝ եթէ սակայն տեղւոյն կառավարութիւնը նպաստաւոր լինի հպատակներու շահերուն և երկրի խաղաղութեան:

Փերնայ մէջ աւելի քան 600 տուն հայեր կան: Նոքա բաժնուած են երկու դաւանութեանց—հայ-լուսաւորչական և հայ-բողոքական. հայ-կաթոլիկներ հազիւ թէ գտնուին: Հայ-լուսաւորչականներն ունին եկեղեցի մը և նորան կից վարժարան մը՝ հայոց Միացեալ Ընկերութեան իրաւասութեան ներքոյ: Հայ-բողոքականները նոյնպէս ունին իրենց համար առանձին ժողովարան մը՝ նոր շինուած, և նախակրթարան մը՝ Քարբերդի Ամերիկեան միսիօնարներու իրաւասութեան ներքոյ: Թուրքերն ևս ունին իրենց համար մզկիթ (ճամի) մը և նորա մէջ մէտրէսէ (դպրանոց) մը:

Փերին, որպէս գայմազամանիստ քաղաք՝ ունի

իր մէջ պիտայէթ-տայրէսի (դատարան) մը, ուր շաբաթը երկու-երեք անգամ ժողով գումարելով՝ կվճռեն թէ հասարակական խնդիրներ և թէ ոճրագործներու դատեր: Ժողովին ներկայ կգտնուին, ըստ սահմանադրութեան, երկու քրիստոնեայ (հայ), մէկը աշխարհական և միւսը հոգևորական—տեղւոյն քահանան կամ վարդապետը:

Քաղաքն ունի նաև իր զինուորականութիւնն ու ոստիկանութիւնը, որոնց կառավարողն է թուրք կամ քուրդ հաղարապետ մը: Զինուորականութիւնը բաղկացած է մէկ վաշտ զինուորներէ, իսկ ոստիկանութիւնը՝ կէս վաշտ ժանտարմներէ:

Փերնայ կառավարութեան և զինուորականութեան առևտրական գործերը (հազուստի և ուտեստի կապալառութիւնը) բոլորովին հայերու ձեռքն է, որովհետև Փերնայ մէջ կպակսին ուրիշ ազգէ ձեռնհաս և ընդունակ մարդեր:

Աւելորդ չլինիր կարծեմ՝ եթէ այստեղ հարեանցի ակնարկ մը ձգենք Զար-Սանճագի գիւղերուն վրայ, որոնց անուան ցուցակը տուինք արդէն:

Զար-Սանճագի 60 գիւղերը, որոնց մէջ հայ և քուրդ ազգաբնակութիւնը խառն կրնակին՝ ընդհանրապէս բոլորն ալ մարապա (կիսնորդ) հողագործներ են, որ կվարեն ու կցանեն աղաներու և պէկերու հողային կալուածները: Սոցա աշխատութեան արդիւնքին հինգէն մէկը կառավարութիւնը կառնէ որպէս տասանորդ, իսկ մնացածի կէսն ալ կառնէ հողատէրը՝ որպէս արդար իրաւունք:

Ամեն գիւղ, ուր որ հայ կայ՝ այնտեղ կայ նաև եկեղեցի և դպրոց և քահանայ: Եկեղեցիներու շատերուն մասին կըսեն, թէ ս. Թադէոս առաքելոյ ժամանակէն մնացած ունորա ձեռամբն ալ շինուած են: Փոքր և անկարող գիւղերու եկեղեցին ու դպրոցը փակ է. մեծ գիւղերու քահանաները կայցելեն տարին մէկերկու անգամ, Ջատկին և Ծնունդին. իսկ ննջեցեալ, կնունք կամ պսակ եղած ժամանակ՝ գիւղացիներն իրենք կհրաւիրեն մօտակայ գիւղերու քահանաները: Չար-Սանճագի հայ գիւղացիներն առհասարակ խեղճ և անուս մարդեր են, և սորա բուն պատճառն իրենց անտեսական չափազանց անձկութիւնն է:

Չար-Սանճագի մէջ երկու նշանաւոր պէկեր կան. — Օսման պէկ և Իսախ պէկ, որոնք բացարձակապէս կիշխեն բոլոր բնակիչներու վրայ և ինք գիրենքնին տէր կհամարեն երկրին. իսկ մնացած պէկերն ու աղաները, որոնք թէև քիչ թէ շատ հողային կալուածներ և նոյն-իսկ ամբողջ գիւղեր ունին որպէս իրենց սեփականութիւն՝ բայց դարձեալ երկրորդական և երրորդական տեղ կբռնեն Օսման և Իսախ պէկերու մօտ:

Օսման պէկը, որ մեծ ազդեցութիւն ունի Քարբերդի և Չար-Սանճագի մէջ՝ գլխաւորապէս կբնակի երբեմն Փերնայ և երբեմն ալ Քարբերդի մէջ, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ ունի մէկ-մէկ խօնախ (տուն), և իւրաքանչիւր խօնախին մէջ երկ-երկու կին, որոնց մօտ կարգով կապրի ինքն, Օսման պէկը: Սորա ծառաներուն (ոչ-հայ) թիւը կհասնի 75-80, որոնք խումբ-խումբ կամ առանձին-առանձին կշրջին իրենց տիրոջ հողային կալուածներուն վրայ և մասնաւորապէս կհսկեն հայ-

երուն (ի հարկէ՝ իրենց մարապաններուն) գործերուն վրայ, որ չլինի թէ նորա զեղծում մ'ընեն: Եւ այդ ծառաները կապրին հայ գիւղացու հաշուով: Իսկ Իսախ պէկը, որ վերջին տարիներս փաշայութեան տիտղոս ստացաւ սուլթանէն և իր կուրծքը զարգարեց նորա խոշոր շքանշաններով իր գէպի թուրք կառավարութիւնը ցոյց տուած եռանդուն գործունէութեան համար՝ կրնակի 2ար-Սանճագի զանազան գիւղերուն մէջ, ունենալով ամեն կողմ տուն և ամեն տան մէջ կին, որոց իւրաքանչիւրին համար յատկացուցած է ծառաներ ու աղախիններ և որոնց մօտ կապրի կարգով: Սա վաղուց հետէ թշնամութիւն ունենալով Օսման պէկին հետ՝ վերջապէս 1893 թուականին դատի բռնուելով իր հակառակորդին հետ՝ յաջորդ տարին, 1894 թուականին, Քարբերդի բանտին մէջ մեռաւ:

Իսկ մնացած երկրորդական պէկերն ու աղաները, որոնք նոյնպէս առաջիններու տոհմէն սերուած կհամարուին՝ կրնակին Մնճուր գետի աջ և ձախ կողմի գիւղերուն մէջ: Աջին վրայ—Մէրճիմէք, Խարեսիկ, Վասկերտ, Բաջաղակ, Պալաշէր, Քալուքուր, Միզան, Խունիկ, Ուլնող և այլն, իսկ ձախ կողմը—Տանապուռուն, Իսմայիլցիք, Կէկ-Թէփէ, Կորճն, Զիրին, Փերին, Բաղնիք, Ղուլին, Զորակ, Ուրձ և Ղայաշին և այլն: Այս գիւղերու մէջ կրնակին հողատէր պէկեր, որոնք իրենց բազմաթիւ կիներով, աղախիններով ու ծառաներով կապրին միմիայն հայ գիւղացու ճակտին քրտինքով:

2. ԲԵՐԴԱԿ.—Բերդակը, որ 2ար-Սանճագի գիւղերէն ամենամեծն է՝ երկուքի կրաժնուի,—Հին Բեր-

դակ և Նոր Բերդակ: Հին Բերդակը Քարբերդէն չորս ժամ հեռուն՝ ուղիղ դէպի հիւսիս՝ Եփրատ-Արածանու աջ եզերքին վրայ կմնայ. բոլորովին աւերակ և անմարդաբնակ է. իսկ Նոր Բերդակը, որ գրեթէ Չար-Սանճագի արեւմտեան մասը կրունէ՝ Հին Բերդակէն դէպի հիւսիս երկու-երեք ժամուայ հեռաւորութեամբ՝ լեռներու ստորոտը ծառազարդ հովտի մը մէջն է, որու բնակիչները Հին Բերդակի նախկին բնակիչներն են մասամբ, որոնք զանազան անախորժութիւններու, կամ լաւ է ըսել՝ սոսկալի հալածանքներու ազդեցութեան տակ ընկճուելով՝ քօչեր—հեռացեր են դէպի լեռներու ստորոտները և այնտեղ հիմներ են իրենց բնակութեան տեղը, որ դարձեալ հին տեղւոյն անունով ճանչցուած է—Բերդակ:

Բերդակը, ուր այժմ կմնան բնակիչները՝ քաղաքի մը չափ կարեւորութիւն ունի տէրսիմցիներուն համար: Այստեղ քրդերն ու թուրքերը մեծամասնութիւն կկազմեն: Իսկ հայերը, որ մեծ մասամբ Քարբերդի գիւղերէն գաղթած են, թէև փոքրամասնութիւն կկազմեն, բայց այսու ամենայնիւ տեղւոյն հրապարակի գործերն ու արհեստն իրենց ձեռքն են: Առանց հայու՝ Բերդակը կարող է կորսնցնել իր նշանակութիւնը, որով շրջակայ բնակիչները, մանաւանդ տէրսիմցի քրդերը, հարկադրուած կլինին դիմել հեռաւոր անոց՝ իրենց պիտոյքներն հոգալու համար, որ շատ ալ ձեռնաու չէ իրենց համար:

Բերդակի հայերն աւելի կըթուած ու հարուստ են, քան իրենց գրացիներն ու շրջակայ հայ և քուրդ գիւղացիները: Սոքա ունին վանքի նշանակութիւն ունեցող եկեղեցի մը, Սր. Տիկին անունով, ուր ամեն

կողմերէ կդիմեն ուխտի: Ունին նաև դպրոց մը՝ իրենց սեփական միջոցներով բացուած. իսկ թուրքերն ունին մզկիթ մը միայն: Տեղացի թուրքերն առ հասարակ պարտիզականներ են, և ոմանք ալ, հայերուն օրինակին հետեւելով՝ հողագործութիւն կընեն:

Իսկ չին Բերդակը, որ ինչպէս ըսինք արդէն, Եփրատ-Արածանու աջ ափին վրայ կմնայ՝ բոլորովին անմարդաբնակ է: Այցելուն պահ մը խորին տխրութեամբ կհամակուի, երբ առաջին անգամ կտեսնէ Բերդակի կիսակործան աւերակները, որոնց մէջ միայն բուեր կթառին, այն-ինչ բնակութեան համար ամենահիանալի տեղ մ'է: Նա թէև ամբողջապէս աւերակներու կոյտ մ'է, կիսակործան փոքրիկ բերդով մը, (որու անունով թերևս ճանչցուած է առաջները), բայց դարձեալ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի Տէրսիմի համար, քան ուրիշ մօտ կամ հեռաւոր տեղեր: Տէրսիմի հեռաւոր վայրերէն այստեղ կհաւաքուին ամեն ուրբաթ օրեր, ուր կլինի մեծ քանակութեամբ իրերու փոխանակութիւն, որ տեսակ մը տօնավաճառի կերպարանք կստանայ: չինգչարթի օրուանէ սկսեալ քարբերդցի արհեստաւորներու և մանրավաճառ չարչիներու ահագին բազմութիւն մը կսկսի խոնուիլ Բերդակի աւերակներուն մէջ, իրենց հետ բերելով կօշիկ, կտաւ, լաշակ, չիթ-շէմպէր, գլխարկ, կոճակ, ասեղ, թել, մանած, պատրաստի հագուստներ քրդական ճաշակով, զանազան տեսակ զէնքեր ևայլն ևայլն: Իսկ քրդերն իրենց հետ կբերեն իրենց ունեցածները—ընկոյզ, մանանայ (գազպէ), պանիր, իւղ, չորթան, բուրդ, կովու և ոչխարի մորթ, վայրենի կենդանիներու մորթ, կապերտ, քիլիմ, գորգ, գուլ-

պայ, ոչխար, գառ, ջորի, մատակ ձի ևայլն ևայլն: Առևտուրն ուրբաթ առաւօտէն կսկսի: Քաղաքացին ամեն կերպով կաշխատի իր ունեցած իրեղէնները սուղ-սուղ ծախել, այսինքն փոխել քրդու ունեցածի հետ, մէկի փոխարէն երեք-չորս և նոյն-իսկ տասնապատիկ առնելով: Իսկ լեռնական քուրդը, որ երբէք գաղափար չունի ո՛չ առևտրի և ո՛չ ալ դրամի և կամ իր ունեցածներու արժէքի մասին, և մանաւանդ որ քաղքցու ունեցած փայլուն-փայլուն իրեղէնները կշլացնեն ու միանգամայն խիստ կհրապուրեն զինքը, պահ մը կարծել տալով, որ նոքա աշխարհիս ամենաթանկագին իրերն են՝—կաշխատի և ամեն ջանք ու ճիգ ի գործ կդնէ և նոյն-իսկ կաղաչէ ու կպաղատի քաղքցուն, որ նա բարեհաճի իր հետ առևտուր ընել, այսինքն փոխել իրը իրի հետ: Եւ այս այսպէս լինելուն պատճառն ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ—բացառութիւնն յարգելով—տէրսիմցուն քաղաք երթալու արգելքը, և քաղքցուն ալ Տէրսիմ երթալը: Սորա պատճառները պարզ են և պիտի պարզուին հետզհետէ, —կառավարութեան մօտ պիտի փնտռել:

Բերդակը, որպէս առևտրական կենդրոն քարբերդցիներու և տէրսիմցիներու համար՝ ամեն ուրբաթ օր գրեթէ անխուսափելի է պազար լինելուց: Սակայն ամեն շաբթու որ կհամախմբուին քարբերդցի հայ և տաճիկ առևտրականներ տէրսիմցիներու հետ՝ յաճախ անախորժ գէպքեր տեղի կունենան և նոյն-իսկ արիւնհեղութիւններ յառաջ կուգան քրդերու և տաճիկներու միջև, որուն առիթ տուողն անշուշտ տաճիկներն եղած կլինին իրենց անպարկեշտ, հայհոյալից և միանգամայն մոլեկրօն վարքովն ու

բարքովը, այնպէս որ քրդերը չկրնալով համբերել իրենց դէմ եղած անարգանքներուն՝ կյարձակին նոցա վրայ և կ'թալլեն բոլոր ապրանքներն ու կ'խողխողեն նոցա շատերուն: Եւ չնայելով որ գետեզերը, ճիշտ աւերակներու մօտ՝ թուրք պահակատուն մ'ալ կայ, որուն մէջ դրուած ոստիկանները պարտ են այստեղ հսկելու, այսինքն խաղաղութիւնը պահպանելու՝ շատ անգամ նոքա ևս զոր կերթան այդպիսի խառնակութեան ժամանակ: Եւ այսպիսի մանր-մունր դէպքերէն յաճախ առաջ կուգան թուրք կառավարութեան և տէրսիմցիներու մէջ արիւնահեղ խռչոյթ-խռչոյթ կռիւներ, որոնք գրեթէ ամեն տարի կ'աւատահին, մէկը միւսէն աւելի կամ պակաս ծաւալով. բայց այնու ամենայնիւ քուրդն իր ուղղութիւնը շարունակելով՝ միևնոյն պատմութիւնը կ'իրկնուի, և միշտ անյաղթ կմնայ: Իսկ եթէ թուրք կառավարութիւնն՝ այդպիսի անախորժութիւններու առջին առնելու համար, արգելէ Բերդակի առևտուրը՝ այն ժամանակ տէրսիմցին ստիպուած կ'լինի արշաւանքներ կազմակերպել՝ շրջակայ գիւղերու և քաղաքներու վրայ յարձակելու, միմիայն իր կենսական պիտոյքներն հայթայթելու համար, որ սակայն առանց այդ արգելքին ալ յաճախ կ'աւատահի Տէրսիմի ալլապլ կողմերը:

3. ՉՄՇԿԱԾԱԳ.— 2մշկածագը 2ար-Սանճագի արևմտեան կողմն առանձին խասապայ մ'է, Խօղաթի միթասարիֆութեան ներքոյ. մէջը կ'նստի գայմագամ կառավարիչ մը՝ մէկ վաշտ զինուորներով և կէս վաշտ ալ ոստիկան զինուորներով:

Քաղաքը բաղկացած է աւելի քան 1500 տուներէ, որոնց մէկ մասը հայեր են, իսկ միւս մասն

ալ՝ թուրքեր ու քրդեր: Հայերն ունին եկեղեցի մը
և երկու-երեքդասարանեայ վարժարան մը: Թուրքե-
րը նոյնպէս ունին իրենց համար մզկիթ մը և մէտ-
րէսէ մը: Ամբողջ քաղաքն ունի 40—45 խանութներ,
որոնց մէջ կմնան հայ առեւտրականներ, արհեստա-
ւորներ հայլն:

2մշկածագն ունի 25—30 գիւղեր, որոնց մէջ
հայը մեծամասնութիւն կկազմէ: Այս գիւղերու մէջ
սակայն հողագործութիւնն այնպէս զարգացած չէ,
ինչպէս 2ար-Սանճագի մէջ. որովհետեւ սորա տեղն
արդիւնաւոր չէ՝ մեծ մասամբ անջրդի լինելուն հա-
մար: Նւ այս պատճառով ալ հայ գիւղացիներէն շա-
տերը կստիպուին պանդխտել օտար երկիր, ուր ոմանք
արհեստներով կպարապին, ոմանք հասարակ ծառա-
ներ են և ոմանք ալ թուրք կառավարութեան շրջա-
նի մէջ զանազան պաշտօններ կվարեն, օրինակի հա-
մար՝ սեղանաւոր, գրագիր և նմանօրինակ համեստ
պաշտօններ. մէկ մասն ալ օտար գօնասուլներու մօտ,
ինչպէս Հալէպի և Կ. Պոլսոյ մէջ՝ թարգման, գրա-
գիր կամ նոցա ծախսարարներն են: Սոքա բոլորն հա-
րուստ և ճոխ մարդեր են. բարքով ու վարքով գովե-
լի, մաքուր և բարոյականի տէր, պարկեշտ ընտա-
նիքներ կկազմեն: Ամեն գիւղ իր առանձին եկեղեցին
և նախակրթարանն ունի, ու վերջապէս բոլորն ալ
ուսման սիրահարներ են, օրէ օր յառաջգիմելու վրայ
են. նոցա մայրենի լեզուն շատ մաքուր և գրեթէ
անխառն բարբառ մ'է, որ այժմ ընտանեկան շրջա-
նի մէջ կգործածեն:

4. ԹԵՐԶԱՆ.—Թերջանը կմնայ Տէրսիմի հիւ-
սիս արեւմտեան կողմը, լեռներու ստորոտները, Կար-

նէն Տրապիզոն տանող ճանապարհին վրայ, որու գիւղաքաղաքն է՝ Մամախաթունը, ուր գայմազամ կնստի: Այս խասապան ենթարկուում է Երզնկայի միթասարիֆութեան և ունի 650—700 տուն, որոնց մէկ մասը հայեր են, որոնք գլխաւորապէս կալարապին առևտրով և արհեստներով: Իսկ գիւղերուն մէջ, որոնց թիւը մօտաւորապէս 75—80-ի կհասնի՝ քրդերը մեծամասնութիւն կկազմեն. հայերն ևս մեծ թիւ մը կկազմեն Թերջանի գիւղերուն մէջ, որոնք մեծ մասամբ հողատէր և ընդհանրապէս երկրագործներ են. օրինակի համար, Վերին-Բազառիճ գիւղը, որ ունի 1000 տուն հայ, իսկ Վարի-Բազառիճ գիւղն ունի 200 տուն հայ:

Տէրսիմի հպատակած մասերուն վրայ մեր ունեցած տեղեկութիւնները տուինք: Այժմ բիշ մ'ալ դառնանք դէպի կէս-հպատակները, որոնք ոչ սակաւ կզբաղեցնեն կառավարութեան:

Բ. Կէս-հպատակներն են՝

1. Արզըլ-Քիլիսէ

2. Փախ

3. Մեծկերտ

4. Խօղաթ

5. Օվաճուխ

6. Խուզուչան կամ Աղքան:

1. **ԱՐԶԸԼ-ՔԻԼԻՍԷ.**—Արզըլ-Քիլիսէ կթարգմանուի Կարմիր-վանք կամ Կարմիր-եկեղեցի. առաջինն աւելի հաւանական է: Սա Տէրսիմի արեւելեան կողմը՝ հաստատուած է բարձր լեռնալանջի մը վրայ, որ ունի մօտաւորապէս 250—300 տուն, որոնց 20—25 տունը հայեր են, բայց ոչ բնիկներ, այլ Քարբեր-

դէն, Բալուէն, Քղիէն, Երզնկայէն և այլ կողմերէն եկուորներ, որ կպարապին մասնաւորապէս առևտուրով ու արհեստներով և ոմանք ալ թուրք կառավարութեան գործերով (կապալառուներ):

Խասապային մէջ կնստին քուրդ կամ թուրք գայմագամ մը և 2—3 հարիւր զինուորներ,—նայելով այլևս լեռնականներու տրամադրութեան:

Ղըզըլ-Քիլիսէի շրջակաները կան նաև 70—75 քրդական փոքրիկ գիւղեր, որոնց մէջ կգտնուին քանի մը տուն հայեր՝ Միրազեան անունով: Սոքա արեւելքէն սահմանակից են Քեղուայ վիճակին, իսկ արևմուտքէն՝ Խութի-Տէրէսիին: Այս տեղացիները թէև հպատակ են, բայց ամեն ինչ առ երեսս է: Գիւղացի քուրդն երբ կմտնէ խասապային մէջ, ուր կառավարիչ և զինուորներ կան՝ ինքզինքը կձևացնէ հլու հպատակ, բայց երբ խասապայէն դուրս կելլէ, ուր այլևս քրդական աստուածն ու անվեհերութիւնը կը թագաւորէ՝ ինք զինքը այլևս անկախ իշխան մը կը նկատէ, և, Աստուած իմ, ո՞վ կարող է նորա վրայ բռնութիւն բանեցնել:

Խասապային մէջ բնակող հայերն ոչ եկեղեցի ունին և ոչ ալ դպրոց, այլ հին ժամանակներէն մնացած խարխուլ եկեղեցի մը կայ, որուն անունով, կարծեմ, կճանչցուի խասապան Ղըզըլ-Քիլիսէ: Քանի մը տարի առաջ, երբ թուրք կառավարութիւնն ուղեց սոյն եկեղեցւոյ ընտիր սրբատաշ քարերով բաղնիք մը շինել զինուորներուն համար՝ շրջակայքի քրդերն իրենց լեռնցիներով հանդերձ յայտարարեցին կառավարութեան, որ եթէ յանդգնի հին ժամանակներէն մնացած սրբութիւնը պղծել՝ ստիպուած կլինին զի-

նու զօրութեամբ արգելել թուրքի սրբապիղծ ցանկութիւնները: Կառավարութիւնն յետ կեցաւ իր որոշումէն, նոր նոր կռիւներու առիթ չի տալու համար:

2. ՓԱԽ.—Փախը՝ 2ար-սանճագի հիւսիսային բարձրութեան վրայ՝ բաւական ընդարձակ լեռնադաշտի մը վրայ հաստատուած է, որ ունի 200—250 տուն, որոնց մէկ մասը նոյնպէս եկուոր հայեր ու թուրքեր են, որոնք կպարապին մասնաւորապէս կառավարութեան գործերով: Հայերն այստեղ ոչ եկեղեցի ունին և ոչ ալ դպրոց:

Փախի շրջակայքը տարածուած են 35—40 քրդական գիւղեր, որոնք նոյնպէս քաղաքին մէջ հպատակ են, իսկ քաղաքէն դուրսը ոչ: Այս քրդական ցեղը կկոչուի Ալան, որոնց ցեղապետն է Կիւլապի աղան: Սոցա մէջ խառնուած են նաև 60—70 տուն տեղացի ընիկ հայեր, Միրազեան ցեղին պատկանող, որոնց մասին պիտի խօսինք հետեւեալ էջերուն մէջ:

Փախի մէջ նոյնպէս գայմագամ կնստի, որ հաղարապետի մ'օգնութեամբ երբեմն մէկ և երբեմն ալ երկու վաշտ զինուոր կպահէ քաղքին մէջ: Կառավարութիւնն ունի նաև բաւական մեծ ռազմամթերանոց (դէպօ) մը, որ սակայն շատ անգամ լեռնական քրդերէն, մասնաւորապէս Խութի-տէրէցիներէն, կթալլուի ու կհրդեհուի:

3. ՄԵԾԿԵՐՏ.—Մեծկերտը հաստատուած է նոյնպէս 2ար-Սանճագի հիւսիսային կողմը, սև ապառաժ լեռներու ստորոտը: Սորա հարաւ-արեւմտեան կողմը, հինգ րոպէ հեռաւորութեան վրայ, կգտնուի Մեծկերտի հին միջնաբերդը, որ իր վաղեմի ռազմական դիրքն ու նշանակութիւնը կորսնցուցեր է այժմ

իր հիւսիսային կողմը,—ուր անսանձ քրդեր կրնակուին—իրմէն բարձր լեռներ ունենալուն համար, որոնց բարձրութենէն ոչ միայն կարելի է քաղաքը քարերով տակն ու վրայ ընել, այլ և ռմբակոծել բերդը և նոյն-իսկ կարելի է ատրճանակներով գնդակահարել բերդին վրայ գտնուողները:

Մեծկերտի խասապան բաղկացած է մօտաւորապէս 700—800 տներէ, որոնց մեծ մասը թէ տեղացի և թէ եկուոր հայեր են: Այս վերջինները կը պարապին միայն կառավարութեան գործերով և խանութպանութիւնով: Հայերն ունին օրինաւոր եկեղեցի և դպրոց:

Մեծկերտը կառավարողներն են թուրք գայմագամ մը և մէկ վաշտ զինուորներն ու կէս վաշտ ալ ոստիկան ժանտարմաներ: Քաղաքի շրջակայքը կը գտնուին 25—30 քրդական գիւղեր, որոնց մէջ կան նաև փոքր թուով հայեր:

4. **ԽՕՋԱԹ.**—Խօզաթը կգտնուի Քարբերդէն երկու օրուայ ճանապարհ ուղիղ դէպի հիւսիս, Տէրսիմի արեւմտեան կողմը, ընդարձակ ձորահովտի մէջ: Սա, որպէս Տէրսիմի ընդհանուր լիւայութիւն՝ բաւական բաղմամարդ քաղաք մ'է, որուն մէջ կնստի միթէ-սարիֆ կառավարիչ մը՝ երկու վաշտ զինուորներով և մէկ վաշտ ալ ոստիկան հեծելազօրներով: Ունի նաև Պիտայէթ-տայրէսի և Շեզա-տայրէսի (դատարան) մը, որոնց մէջ իմիջի այլոց կնստին երկու հայ անդամներ՝ կառավարութեան կողմից ընտրուած:

Խօզաթ առաջ վիլայէթ էր, ընդհանուր Տէրսիմը իր նահանգը ճանչցուելով (վիլայէթութենէն առաջ ոչինչ չունէր). իսկ վերջը զանազան հանգամանքնե-

ըու տակ սոյն վիլայէթուլթիւնը միթէսարիֆուլթեան փոխուեցաւ, միւս մնացածները չորս գաղաներու փոխուելով, այսինքն Դըղըլ-Քիլիսէն, Փախը, Մեծկերտը և Օվաճուղը, որ անմիջական իրաւասութեան տակն են Խօղաթի. այս վերջինն ալ պատասխանատու է Քարբերդու կուսակալութեան:

Խօղաթն ունի մօտաւորապէս 1500 տուն, որոնց մեծ մասը տեղացի և եկուոր հայեր են, իսկ մնացածներու մէկ մասը նոյնպէս եկուոր թուրքեր են, որ կլարեն կառավարութեան պաշտօններ, մէկ մասն ալ քրդեր են, որ սոսկ ծառայութիւն կրնեն առաջիններուն: Իսկ եկուոր հայերը, որ գլխաւորապէս կպարապին արհեստներով ու առևտուրով, (որու համար ալ եկած են)՝ մեծաւ մասամբ Քարբերդի, Արապկերի, Ակնայ և Չմշկածագի քաղաքներէն ու գիւղերէն գաղթեր են: Սոքա ունին եկեղեցի և դպրոց: Իսկ թուրքերն մզկիթ մը, որ ի հարկէ միայն եկուոր թուրքերուն (օսմանցի) համար շինուած է:

Խօղաթի զօրանոցը, որ քաղաքէն դէպի Քարբերդ տանող ճանապարհին վրայ կմնայ՝ նշանաւոր է իր մեծակառոյց շինութեամբն ու դիրքով, որուն մէջ երբեմն բանակներ կմնային: Խօղաթի շուրջը տարածուած են 30—35 քրդական փոքրիկ գիւղեր, որոնց մէջ խառն կապրին տեղացի հայեր խիստ աննշան թուով:

Խօղաթը կարտադրէ ամենապատուական ընկոյզ, որ իր աղնութեամբը յայտնի է ամբողջ շրջակայ նահանգներուն մէջ, նոյնպէս և բուրդ ու գորգեր:

5. ՕՎԱՃՈՒՂ.—Օվաճուղը Տէրսիմի ծայրագոյն արևմուտքը, Ակնայ սահմանակից, Մնճուր գետի սկըղ-

բնաւորութեան վրայ կմնայ բաւական մեծ տարածութեամբ և ամենագեղեցիկ դիրքով: Ունի 35—40 քրքրական գիւղեր, որոնց մէջի բնակիչները զուտ ղըզըլբաշներ (Տէրսիմցի, կարմիր-գլուխ) են. հայեր չկան ամենեւին: Սոքա բաժնուած են գլխաւորապէս երկու ցեղերու, այսինքն աշիրէթներու, որոնց ցեղապետներն են Տիապի-աղայ և Ահմէտ աղայ, որոնք—երբեմն անկախ և երբեմն ալ կէս-հպատակ,—բայց միշտ ապրտամբներ եղած են թուրք կառավարութեան դէմ: Այժմս իսկ յաճախ արշաւանքներ կընեն դէպի Չմշկածագի, Փինկեանի և Ակնայ շրջակայ գիւղերուն վրայ և բնակիչներուն զինու զօրութեամբ կստիպեն, որ իրենց տուրք վճարեն. չի վճարողը կսպանուի:

Այս տեղը մօտ լինելով Չմշկածագի և Ակնայ՝ ամառներն ընդհանրապէս հայ արհեստաւորներ և առևտրականներ, որ խիստ պատիւ ու յարգանք կ'աշխատեն քրդերէն՝ կուգան և կսկսին իրենց գործերն այնպէս, որպէս Բերդակի մէջ քարբերդցիները կընեն:

Օվաճուղ դաշտին արտադրութիւնները թէև առատ են, բայց տեղացիները զայն արգասաւորելու փոյթը չունենալով՝ թշնամաբար միշտ իրարու տնկածն ու մշակածն ալ ոչնչացունելու հաճոյք մ'ունին: Արդարեւ, բանձարեղէններն ու մրգեղէնները խիստ առատ և բեղմնաւոր կ'լինին, բայց այսու ամենայնիւ իրենց ծուլութեան և չարութեան պատճառով միշտ սոխի ու սխտորի կարօտը կըբաշեն:

Դաշտին արևմտեան կողմը, Ակնայ մօտերը, Մընձուր գետի սկզբնաւորութեան վրայ, կայ Չերինիկ կամ Չերինիկ գիւղը, ուր կնստի թուրք գայմագամ մը, իր տրամադրութեան տակ ունենալով փոքրա-

Թիւ զինուորներ, որոնք միայն գայմագամի գոյութիւնը կալաշտականն քրդերու դէմ: Կառավարութիւնն ամառները կստիպուի Քարբերդէն ոստիկան զինուորներ բերել տալ մէկ-երկու վաշտ, Օվաճուղի զանազան կէտերուն, այսինքն կարեւոր ճանապարհներուն վրայ պահել տալու համար, որտեղերէն որ առևտրականները կամ ճանապարհորդները յաճախ անց ու դարձ կընեն, որպէսզի օվաճուղցի աւազակները, որ ամեն կողմ խմբերով կլխտան՝ վնաս մը չտան նոցա: Բայց, հակառակ այդչափ զգուշութեան, շատ անգամ պահակատուններն իսկ աւարի կառնուին աւազակներու կողմէն և շինութիւնները կհրդեհուին ու ոստիկան զինուորներն ալ մեծ մասամբ կխողխողուին, ջարդ տալով միանգամայն իրենց վրայ յարձակող քրդերուն:

Այս ոստիկան զինուորները, որ ամառները վաշտերով կըրկուին դէպի Օվաճուղ՝ ձմեռներն ընդհակառակը բոլորը մէկէն յետ կդարձուին դէպի իրենց տեղերը. որովհետև Օվաճուղը ձմեռն այնչափ սաստիկ ցուրտ կընէ ու այնչափ շատ ձիւն կտեղայ, որ ոչ մի ճանապարհորդ չէ կարող իր տեղէն քայլ մ'իսկ շարժուիլ, և բնականաբար ոստիկան զինուորներուն սպասել տալն այլևս բոլորովին ի գուր է: Օվաճուղցիներուն անսանձ մնալու բուն պատճառներէն մէկն ալ այս է, որ միայն ամառներն ոստիկան զինուորներու հետ գործ կունենան, իսկ ձմեռը ոչ: Նոքա, քրդերը, լաւ գիտեն, որ Թշնամին իր տեղէն քայլ մ'իսկ չէ կարող առնել դէպի Օվաճուղ ձիւնին ու ցրտին սաստկութեան պատճառով. բայց իրենք, ճ, գայլերու նման կկառողին ձմեռները և կարծես այդպիսի սաստիկ

ձիւնի ու բուքի կսպասեն տնհամբեր: Սոցա հպատակութիւնն առ երեսս է, այն ալ միայն ամառները:

6. ԽՈՒՉՈՒՉԱՆ.—Խուղուչանը, որ Տէրսիմի հիւսիսային կողմը կմնայ՝ Տէրսիմի միւս բաժանումներէն ամենէն մեծն է. ունի առելի քան 300—360 քրդական գիւղեր, որոնց լիազօր իշխանն ու ցեղապետն է հռչակաւոր Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.ը (այժմ իր տղան՝ Հայտար պէկն է): Տէրսիմի այս բաժնին մէջ հայերը փոքր թիւ մը կկազմեն. ամբողջ Խուղուչանի մէջ միայն 10—15 հայ գիւղ կայ, որոնց ամենամեծն է 250 տուն ունեցող Ալթուն Հիւսէյնի գիւղը, որու մէջ կրնակուի նաև Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ի եղբայրը, Իպրահիմ պէկը: Սոյն գիւղը միայն եկեղեցի և դպրոց ունի, իսկ միւսները՝ ոչ. բայց բոլորն ալ իրենց մայրենի լեզուն կպահեն՝ քիչ մ'աղաւաղուած վիճակի մէջ:

Գ. Անկախներն են՝

1. Խութի-Տէրէսի.

2. Տուժիք կամ Ապասան:

1. ԽՈՒԹԻ-ՏԵՐԷՍԻ.—Խութի-Տէրէսին (Խութացձոր), որ կմնայ բուն Տէրսիմի՝ կենդրոնը՝ մեծ ու ահռելի ձոր մ'է՝ հիւսիսէն դէպի հարաւ ձգուած: Այս մեծ ձորի աջ և ձախ կողմերը կբարձրանան ահռելի ժայռերով վիթխարի լեռներ՝ բոլորովին անտառապատ: Չորի մէջէն կանցնի բաւական մեծ վտակ մը, որ սկիզբ կառնէ Մերձանու լեռնէն: Սոյն ջրի երկու ափերուն վրայ, ճիշտ ձորի մէջ տեղը, կգտնուի Հայտարան կոչուած մեծ գիւղը, ուր կրնակուի, 750—800 տուն ազատ քրդեր, որոնց ցեղապետն է Մամօ պէկ կոչուած քաջառողջ հսկայ երիտասարդը:

որ նոյնպէս կրնակուի հայտանի մէջ, որու իշխանութիւնը կտարածուի ամբողջ Խուժիի կողմերը, որ կը կոչուի հայտարան:

Խուժի-Տէրէսիին մէջ բացի հայտարարցիներէն, որոնք բուն տիրող տարրը կհամարուին՝ կրնակուին նաև Ալանցիք, Ճիպանցիք կամ Ճիպլանցիք և այլ կողմերէ հալածական եղած փախստական ցեղեր, որոնք չուզելով հպատակուիլ օսմանցուն՝ իրենց միակ ապահով ապաստանն ընտրած են Տէրսիմի ամենանաւիկ տեղը—Խուժի-Տէրէսիին, ուր օսմանեան հզօր թագաւորութիւնն հայաստանի տիրապետելէն մինչև այսօր դեռ չէ տեսած ու մինչև իսկ չգիտէ տակաւին, թէ Խուժի-Տէրէսի ըսուած տեղն սրպիսի դիրք ունի, որի մէջ բնակող ամբողջ ժողովուրդը կարող է իր անկախութիւնը պահպանել օսմանեան լայնաբերան մեծ-մեծ թնդանօթներուն դէմ:

Տէրսիմի այս մասին մէջ հայ բնակութիւն երբէք չկայ. բայց հայ արհեստաւորներ ու առևտրականներ միշտ կգտնուին, որոնք մեծ ընդունելութիւն կգտնեն այս լեռնականներու մէջ: Քրդերն ամենայն սիրով միշտ կյարգեն ու կպատուեն նոցա, որովհետև նոցանով կկարողանան իրենց պիտոյքները լրացնել, այսինքն հնացած զէնքերը նորոգել տալ, նորերը շինել տալ, տան կահկարասիներ պատրաստել տալ և այլն և այլն. իսկ հակառակ պարագային՝ բոլորովին զրկուած կլինին, եթէ հայ արհեստաւորները չի ցանկան կամ դիւրութիւններ չունենան մուտք գործել Խուժիի մէջ:

Խուժի-Տէրէսիին, որ ինչպէս ըսինք արդէն, Տէրսիմի ամենէն անառակ դիրքն ունի՝ արևելեան

կողմը, որ ձորի ձախը կմնայ՝ կբարձրանայ բարձրաբերձ Սէլ լեռը, որ իր գագաթին վրայ ունի բաւական ընդարձակ լեռնադաշտ մը՝ աղբիւրներով ու դալարագեղ մարգերով օժտուած։ Այս լեռը, ինչպէս Մամօ պէկն անձամբ պատմեց ինձ,—որուն զուգադիպութեամբ մը հանդիպեցայ հաւլորու Ս. Գարապետ վանքին մէջ,—ձորի մէջէն միայն ճանապարհ մ'ունի բարձրացող, ժամ ու կէս կամ երկու ժամուայ տևողութեամբ, ուրկէ վեր բարձրանալու համար հարկաւոր է այծեամենիւրու նման մագլցել։ «Ճանապարհին վրայ, լեռան բարձունքէն,—ըսաւ Մամօ պէկը,—երեք-չորս մարդ բաւական են միմիայն քարերով արգելք լինել թշնամու ամբողջ բանակին, որ չկարողանայ վեր բարձրանալ»։ Բաւական հսկայ բերդ մ'է այն, որ կուսական անտառով շրջապատուած է չորս կողմերէն, և որ զարմանալին կամ գովելին է՝ տէրսիմցիներու պահապան հրեշտակն եղած է մինչև այսօր։ Իսկ ձորի արևմտեան կողմը, որ աջը կմնայ՝ նոյնպէս սաղարթախիտ անտառով պատուած՝ Մալ լեռան շարունակութիւնն է, որ գրեթէ նոյնչափ անմատչելի է՝ որչափ որ Սէլ լեռն է։ Սէլ լեռը հայտարանցիներու եայլան է (ամարանոցը)։

2. **ՏՈՒԺԻՔ**, կամ ըստ Մ. Խորենացու **ԱՌԻԻԺ**։

Տուժիքը, որ կճանչցուի Տուժիք-Պապա լեռան անունով՝ կմնայ Խուլթի-Տէրէսիի հարաւ-արևմտեան կողմը, Օվաճուղի արևելեան սահմանի մօտ։ Սա անկախ Տէրսիմի ամենամեծ մասն է, ուր կապրին մօտաւորապէս 65—70 հազար Ղրղըլբաշ քրդեր՝ գանազան ցեղերու բաժնուած, որոնց գլխաւոր ցեղապետ և միանգամայն Տէրսիմի ընդհանուր կրօնապետն

է Սէյիա Իպրահիմ պէկը, Կուրէշանցիներու ¹⁾ ցեղէն սերած: Սորա պատրաստ ունին 35—40 հազար սպա-
ռազինուած երիտասարդներ, որոնք ի պահանջել
հարկին պատրաստ են կռուիլ թշնամու դէմ: Տէր-
սիմի այս բաժնի մէջ կայ նաև Միրազեան կոչուած
հայ ցեղը, որոնց բնակութեան գլխաւոր տեղն է
Հաւլորու և Հաւլորու Ս. Կարապետ վանքը, որոնց
մարդահամարը ընդամենը կհաշուուի 7—8 հազար:

Տուժիք-Պապան, որ սկիզբէն ի վեր տէրսիմ-
ցիներու պահապան հրեշտակն եղած է և որ տակա-
ւին կպաշտուի ամբողջ տէրսիմցիներէն որպէս Տէր-
սիմի աստուածը՝ Խութի-Տէրէսիէն 6—7 ժամ հե-
ռաւորութիւն ունի ուղիղ դէպի արևմուտք: Այս լեռն
երեք կողմէն—հիւսիս, արևմուտք և արևելք—բոլո-
րովին անմատչելի է. անհայելի ժայռերով կբարձրա-
նայ աւելի քան 9000 ոտք. միայն հարաւային կող-
մէն, որ Խալաթի կողմն ըսել է՝ ունի զժուարագնաց
նեղ-նեղ շաւիղներով ճանապարհ մ'ուղիղ դէպի հիւ-
սիս բարձրացող, ուրկէ մինչև Տուժիք-Պապայի գա-
գաթը հասնելու համար հարկաւոր է անթափանցելի
խիտ անտառի մէջէն անընդհատ ճանապարհորդել
ամբողջ ինը ժամ, եթէ սակայն ճանապարհորդողը
տեղւոյն քաջածանօթ է: Այս սոսկավիթխար լեռը,
որուն մեր նախնիքը ի հարկէ զուր չէ որ Առիժ
անուաներ են՝ տէրսիմցիներու համար պատմական
մեծ նշանակութիւն ունի, մանաւանդ տասնեկիննե-

¹⁾ Կուրէշանցիներն առանձին ազգեցիկ ցեղ մ'են Տէր-
սիմի մէջ, որոնցմէ զատ ուրիշներն իրաւունք և կարողու-
թիւն չունին կրօնական լինելու:

ըորդ դարուն մէջ, որ տակաւ առ տակաւ դարհուրելի արիւնահեղութեան բեմ եղած է օսմանցիներու և տէրսիմցիներու մէջ: Տէրսիմցիները կպատմեն, և շատերն ալ որպէս ականատեսս վկաներ կվկայեն, թէ արտաքին թշնամին, այսինքն օսմանցին, երբ բռն զօրութեամբ կպաշարէր Տէրսիմի լեռնաշղթան և մանաւանդ Տուժիք-Պապան, ուր համախմբուած կլինէին տէրսիմցի ազնուական տոհմերն և ամենակարևոր պատերազմողները, ու երբ թշնամին զօրաւոր էր, իսկ տէրսիմցիները՝ տկար, մանաւանդ ուտեստի ու ռազմամթերքի կոդմանէ՝—Տուժիք-Պապան որպէս փրկիչն տէրսիմցիներու, ինչպէս եղած էր ու է տակաւին՝ հրաշալի և աներևոյթ թնթանօթներով կռմբակոծէր թշնամուն բանակը և վայրկենապէս ցիրուցան կընէր նոցա բազմութիւնը: Սոյն հրաշալի և աներևոյթ թնդանօթներու ռումբերը միապաղաղ կլոր քարեր եղած են, որ կնետուին եղեր աւելի քան 3—4 ժամուայ հեռաւորութիւն ունեցող տեղից: Այս քարէ ռումբերէն մէկ քանիսը—եթէ ուղևորուող լինի—տէրսիմցիները ցոյց կուտան անծանօթին և ամենայն ջերմեռանդութեամբ ու երկիւղածութեամբ կպատմեն Տուժիք-Պապային (ըստ իրենց արտասանութեան՝ Տիգկին-Պապայի) անսուտ և անսխալ զօրութիւնը, և միանգամայն նորա անխուսափելի աջակցութիւնը դէպի տէրսիմցի հաւատացեալ ու արդար քրդերը, որոնք չեն խնայեր իրենց կեանքն իսկ զոհ բերել Տուժիք-Պապային, որուն վրայ կբնակուի Խըզըըը (Ս. Սարգիսը):

Տուժիք-Պապայ լեռն ունի իր վրայ բաւական ընդարձակ լեռնադաշտ մը՝ առատ աղբիւրներով ու

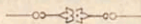
ճոխ բուսականութեամբ օժտուած, որուն վրայ կարող են բնակուիլ աւելի քան տասը հազար մարդ, առանց կարօտ լինելու ուրիշ տեղերու, այսինքն՝ կարող են իրենց ուտեստի պաշարն հայթայթել լեռնադաշտէն՝ խնամելով միանգամայն իրենց համար բաւական եղածին չափ մսացու և կաթնտու ոչխարներ և այլ կենդանիներ:

Անկախ... Այս բառն անշուշտ ընթերցողի ականջին խիստ տարօրինակ պիտի հնչէ, և միանգամայն պիտի զարմանայ նա, տարակուսելով պահմը, որ պետութեան մէջ պետութիւն չլինիր և երեւակայելն իսկ աւելորդ է: Բայց այստեղ զարմանքի կարիք չկայ: Համոզուելու համար բաւական է միայն նկատի առնել օսմանցուն, որ երկրին տիրող կառավարութիւնն է, և տէրսիմցու բնաւորութիւնները. առաջինն՝ իր գոռող բռնակալութեամբ, իսկ վերջինն՝ իր ազատ ու վեհանձն բնաւորութեամբ. սորա հետ միասին նկատի առնել պէտք է նաև Տէրսիմի անառիկ դիրքը, որ արդէն ինքը, բնութիւնը, կպատեւազմի անծանօթին—[Ժշնամոյն դէմ:

Այն անսանձ ցեղերը, որ այժմ կբնակուին Խութիի և Տուժիքի կողմերը բոլորովին ազատ՝ բոլորն ալ բնիկներ են: Նոքա առաջուց, երբ տակաւին Տէրսիմի ստորին մասերը հպատակուած չէին, կբնակէին իրենց նախկին բնավայրերուն մէջ, որոնք մինչև այսօր ալ դեռ կճանչցուին նախորդ բնակիչ ցեղի անուններով. օրինակի համար՝ Խռան, Իգօլ, Պուլա-

նուղ ¹⁾ և այլն: Բայց յետոյ, երբ օսմանցին տիրելով
այդ ստորին մասերուն, սկսեց անարդարութեամբ վե-
րաբերուել դէպի զըզըլբաշ քրդերը, և քրդերը տե-
սան, որ իրենց անարատ պատիւն իսկ ոտնակոխ կը
լինի՝ Թողուցին ամեն-ինչ—տուն, տեղ, կալուած,
հարստութիւն, և զիմեցին դէպի Խութի-տէրէսին ու
դէպի Տուժիքը, ուր օսմանցին տակաւին չէր կարո-
ղացեր մուտք գործել: Եւ այսպէս հալածական զը-
զըլբաշներն համախմբուելով Խութիի և Տուժիքի
շրջակայքը՝ տեղական ազգակից ցեղերու հետ միա-
ցան և կազմեցին քաջաց աշխարհ մը և կամ կատա-
րեալ Արշակաւան մը:

Տէրսիմցիներու, մանաւանդ անկախներու մէջ
աշխարհագրութիւն կազմել և տալ նորա որոշ և
ստոյգ մարդահամարը պարզապէս անկարելի է ոչ
միայն անճար ճանապարհորդի մը համար, որ նոցա
մէջ հազիւ իր գոյութիւնը կարող է պահպանել, այլ
անկարելի է նոյն-իսկ օսմանեան հզօր պետութեան
համար, որ մինչև այսօր ալ իրեն հպատակուած մա-
սերու (Տէրսիմի) քուրդ ազգաբնակութեան որոշ մար-
դահամարն իսկ չունի տակաւին:—Եւ ինչո՞ւ: Ով որ
չատ թէ քիչ ծանօթ է լեռնականներու կեանքին՝
նորա համար պարզ է այս հարցը. որովհետև լեռնա-
կանները, որոնց վրայ է մեր խօսքը՝ չունին որոշ
բնակութեան տեղ, այսինքն—բացառութիւնը յարգե-

¹⁾ Մշոյ Պուլանուղը չէ. սոքա բոլորովին տարբեր են
միմեանցմէ և երեք-չորս օրուայ ճանապարհ հեռու:

լով—չկայ այնպիսի հաստատուած գիւղ մը, ուր լեռնական ընտանիք մը բնակուի 5—6 տարի շարունակ: Լեռնականներն առհասարակ սովոր են այս-ինչ ամսին բնակել այս-ինչ հովտին մէջ, միւսին՝ այն-ինչ լեռնալանջին վրայ, որով չէ կարելի գիտնալ նոցա մարդահամարը: Եւ, Աստուած իմ, սով կարող է հետաքրքրուել կամ կարող է յանդգնել դոցա մէջ խօսք մը ընել մարդահամարի մասին, եթէ չուզեր ինքզինքն յօշոտել տալ.— ոչ ոք: Տէրսիմ գնացողը, լինի նա սոսկ հետաքրքիր ճանապարհորդ կամ արհեստաւոր, կամ վաճառական կամ նոյն-իսկ պաշտօնական մարդ՝ դարձեալ չէ կարող հետաքրքրուել այնպիսի հարցերով, որպիսին է մարդահամարը, որովհետեւ լեռնականները խիստ կասկածանքով կվերաբերուին ամեն անոնց, որոնք օտարականներ են, որոնք իբր թէ լրտեսելով երկիրը՝ թշնամոյն պիտի մատնեն զայն, և այլն: Նոքա կբնակին ամենուրեք Տէրսիմի լեռնաշղթայի մէջ, և պատերազմի ժամանակ մէկ «հաւաք» («օգնութիւն») մը միայն բաւական է՝ նոցա բոլորին զէն ի ձեռին համախմբելու որոշ տեղ մը: Նոքա լսելով «հաւաք»-ը՝ ուրուականներու նման դուրս կը թափին լեռներու ծերպերէն և հնամեայ կաղնիներու ու ընկուզենիներու խոռոչներէն և այնչափ, որ կարող կլինին դիմադրել քաջութեամբ թշնամու մեծ բանակին:

Խութիի և Տուժիքի մէջ կհաշուուի մօտաւորապէս 100,000 զըզըլբաշ քուրդ բնակիչ, որոնք բաժնուած են 18 և ալ աւելի զանազան ցեղերու, օրինակի համար՝ Իզօլցիք, Պուլանուղցիք, Խռանցիք, Հայտարանցիք, Աիպրանցիք կամ Աիպանցիք, Ալանցիք, Տու-

ժիքցիք, Խուժեցիք, Ապասանցիք, Հալոթեկցիք կամ
Հալոթուցիք, Չէյխ-Հասանցիք, Մամբգցիք, Միրա-
գեանք կամ Միրագցիք (հայ), Կուրէշանցիք, Խարա-
շօյցիք, Եուսուֆանցիք, Խուզուշանցիք և այլն ¹⁾։
Ինչպէս ըսինք արդէն՝ սոցա ընդհանուր կրօնապետն
է Սէյիտ Իպրահիմ պէկը, որ կրնակուի Հալոթու Ս.
Կարապետ վանքին մօտերը՝ Հառուկ գիւղին մէջ, թէև
սոյն ցեղերու իւրաքանչիւրն ունի իր առանձին ցե-
ղապետը և սէյիտն ու տէտէն։

Արտաքին թշնամին (օսմանցին) Տէրսիմի սպառ-
նացած ժամանակը՝ վերոյիշեալ ցեղերն ի մի խմբուե-
լով՝ իբր 40,000 զինուոր կհանեն, թէև ոմանք այս
թիւը մինչև 60,000-ի և ալ աւելի կհաշուեն, յենուե-
լով այս բանի վրայ, որ երբեմն օսմանեան ահագին
բանակի (100—120 հազար զինուորի) դէմ կուռած և
անյաղթ մնացեր են։

Ամբողջ Տէրսիմի մէջ կրնակին իբր 200,000, քիչ
աւելի կամ պակաս, ոչ-մահմեդական քրդեր՝ առան-
ձին-առանձին ցեղերու բաժնուած, որոնց առհասա-
րակ Ղըզըլբաշ անունը կուտան, որ կնշանակէ Կար-
մրագլուխ։ Սոցա մէջ կայ նաև մաս մ'ալ, որոնց 2ը-

¹⁾ Երկրորդական տեղ բռնող ցեղեր .

Ջամ-ուշաղի, Խոշ-ուշաղի, Տէվրիշ-ձէմալ, Կիւլապի, Կա-
լան, Կէօրշէր-ուշաղի, Թօփուղ-ուշաղի, Կեաւ-ուշաղի, Էօղ-
պէթ, Պէղկէր-ուշաղի, Ասլան-ուշաղի, Պրիմ-ուշաղի, Պէթ-ուշա-
ղի, Տիրէք-ուշաղի, Խարապալ-ուշաղի, Մունդուր-ուշաղի, Տամ-
ուշաղի, Լերթիք-ուշաղի, Խըրխան, Սըռ-օղլի, Բիւվանք,
Ախ-ուշալս։

-Ուհ-Սէօնաիւրէն (ճրագ-մարողներ) կըսեն: Դեռ մինչև այսօր հաստատուն ապացոյց մը չկայ, թէ դոքա ինչ ցեղի կամ ազգութեան կապականին, այսինքն ուրիշ, ո՞ր ցեղէն ծագում առած են, որ մինչև այսօր գրեթէ անկախ մնալով՝ տեսակ մը հասարակապետութեամբ կապրին մեր հայրենիքին մէջ: Ոմանք կըսեն և նոյն-իսկ կանգեն, թէ դոքա հին պարսիկներէն են, այսինքն արևորդիներ, կրակապաշտ ու արեւապաշտ պարսիկներ են, կամ հին մազդեզականութեան անգիտակից ժառանգներ են, որոնք ժամանակով իրենց հայրենիքէն գաղթելու եկել, բնակել են Տէրսիմի լեռներուն մէջ, ուր մինչև այսօր կղզիացած մնացել են՝ աղաւաղելով միանգամայն իրենց նախնի բարբառը¹⁾: Այսպէս ըսողները մանաւանդ կանգեն այն բանի վրայ, թէ պարսիկներուն ալ երբեմն կըսուի Ղըզըլբաշ և անոնց սովորութիւններն ու կրօնական զանազան պաշտամունքները կտեսնուին տէրսիմցիներուն մէջ և այլն²⁾: Արդարեւ տէրսիմցիներուն մէջ

¹⁾ Տէրսիմցիներու լեզուն կատարեալ խառնուրդ մ'է պարսկերէնի, քրդերէնի (զուռմանճ), թուրքերէնի, արաբերէնի, հայերէնի և մանաւանդ զաղայերէնի (տըմըլի), որ անոնց լեզուի մէջ $\frac{3}{4}$ մասը կկազմէ, և այլ ազգաց լեզուներու, որոնք ժամանակի ընթացքով հիւսիս ու գնացել են՝ հայաստանին տիրապետելով պահ մը: Իւրաքանչիւր ցեղ ունի իր առանձին բարբառը, որ սակայն հասկանալի է միմեանց, թէև երբեմն չեն ալ հասկնար: Միմեանց չհասկցած ժամանակ՝ կը խօսին քրդերէն լեզուն, որ առ հասարակ ամենուն ծանօթ է, որպէս պաշտօնական լեզու:

²⁾ «Հայկական և քրդական բարձրաւանդակների ցեղերի մէջ գտնուում են ոչ միայն մահմեդականութեան և քրիստոնէութեան բոլոր աղանդները, այլ և հին մազդեզականու-

միշտ նկատելի են հին պարսկական, կամ լաւ է ըսել՝ հեթանոսական սնոտի պաշտամունքներն ու հաւատալիքներ. բայց այստեղ նկատի առնել պէտք է և այն, որ մինչև այսօր նոյն հեթանոսական հաւատալիքներն ու սովորութիւնները դեռ ևս կտեսնուին ամեն հայ-քրիստոնեայ գիւղացու ընտանեաց մէջ: Ուրեմն դժբաժն ևս պարսկական ծագում ունեցած եղան.—նշ: Հետևաբար կսխալին անոնք, որ կըսեն, թէ տէրսիմ-ցիները պարսկական ծագում ունին, և եթէ չեն սր-խալուիր՝ գոնէ իրաւունք չունին պնդելու կամ վեր-

թեան անգիտակից ժառանգներ. Կըզըլ-բաշ կամ «կարմրա-գլուխները»—բառ որ Աղուանիստանում և Արեւելքի միւս երկիրներում գործ է ածւում պարսկական ցեղի մարդկանց համար,—մեծ մասամբ քուրդ են: 400,000 աղանդաւորներից (Տայլօրը նրանց հաշւում է 250,000-ից ոչ աւելի) 15,000-ը միայն պատկանում են թուրքմէն ցեղին և երկու երեք ցեղ էլ իրենց Աբար են անուանում: Կարմրագլուխները, որոնց գլխաւոր հասարակութիւնները բնակւում են միջին Նիքարատի աւազանում Գիրմելիի ամփերում և վերին Կըզըլ-Խրմազի հովտում՝ մուսլիմաններից համարւում են իբրև քրիստոնէական աղանդ, որովհետև նրանք խմում են գինի, չեն քօղկում իրենց կանանց, կատարում են մկրտութեան և հաղորդութեան ծէսերը: Բոլոր աղանդաւորներից աւելի Կըզըլ-բաշներն են բացարձակապէս դատապարտուած իրենց գրացիներից—իբրաւամբ թէ անիրաւացի, այդ յայտնի չէ—իբրև գիշերային տօնախմբութիւններ կատարողներ, յւր տիրում է ամենակատարեալ խառնակութիւն սեռերի, որից և առնուած է *Հըռաֆ Սէօնտիւրէն* (լոյս մարողներ) անունը, որով կոչւում են նրանք ընդհանրապէս:

Էլիզէ Ռէկլիւ, «Լազիստան, Հայաստան և Քիւրտիստան». թրգմ. «Միաբան». Վաղարշապատ, 1893:

ջնական վճիռ մ'արձակելու, որովհետև յիշեալ փաստը բաւական չէ իրենց կարծիքներն հաստատելու:

Իսկ ոմանք ալ կըսեն, թէ տէրսիմցիները Պարթեւաց ցեղին կպատկանին, որովհետև հասակով ու դիմագծով թեամբ Պարթեւաց կնմանին, այսինքն հսկաներ են: Ոմանք կաւելցնեն. տէրսիմցիները Մարաց ազգին կպատկանին, այսինքն Մարական ծագում ունին, որովհետև, չգիտեմ, պատմութեան որ էջին մէջ, ամենաթեթեւ ակնարկութիւն մը նշմարած են, թէ Մարք գործ ունեցեր են այդ կողմերը և այլն: Ուրեմն տէրսիմցիներու ծագումը կնճռոտ հարց մ'է, որուն դրական պատասխան տալը գրեթէ անկարելի է, որովհետև Տէրսիմի մէջ այժմ կգտնուին 25 և ալ աւելի զանազան ցեղեր (ոմանք անկախ, ոմանք հպատակ), որոնց ցեղային անուններէն կարող ենք հետեցնել, որ դոքա ոչ օսմանցի են, ոչ պարսիկ, ոչ քուրդ, ոչ հայ, ոչ պարթև, ոչ մար, և ոչ ալ՝ չգիտեմ ինչ, այլ ամենու խառնուրդն են, ինչպէս և իրենց լեզուն ու կրօնը, որ ինչպէս ըսինք՝ Բաբելոնի խառնակութեան նման կատարեալ խառնուրդ մ'է հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող և անհետացած ազգերէն:

Արդ ո՞վ կարող է դրականապէս վճռել, թէ նոքա այս կամ այն ցեղին կամ ազգին կվերաբերին, երբ իւրաքանչիւր ցեղի անունն առանձին եզրակացութեան մը կյանգի, այսինքն իւրաքանչիւր ցեղի անունն իր մէջ պատմական նշանակութիւն մ'ունի:

Օրինակի համար՝ կայ ցեղ մ'ալանաց, որ այժմ Ալանք կամ Ալանցիք կկոչուին: Եւ միթէ դժուար է կասկածել, որ դոքա հին Ալաններէն լինին: Բայց Տէրսիմը դոցա նախահայրենիքը չէ. հետևաբար երբ

և ի՞նչ հանգամանքներու տակ դոքա բաժնուելով իրենց մայր հայրենիքէն՝ քանի մը հարիւր մարդերով եկած ու բնակած պիտի լինին Տէրսիմի բարձունքները, քանի որ առանց պատճառի անկարելի է որ մարդ մը իր ծննդավայր հայրենիքը թողու իսպառ: Եւ որովհետեւ մեր ամբողջ հին մատենագիրները ¹⁾ գրեթէ բոլորովին կլուեն այսպիսի տարագրութեան, կամ որ նոյնն է, գաղթականութեան մասին՝ մենք ևս չենք կարող որոշակի բան մ'ըսել:

Աւելցնենք այստեղ քանի մը խօսք բուն իսկ տէրսիմցիներու կարծիքներէն՝ իրենց ծագման մասին: Տէրսիմցիներուն եթէ ոչ բոլորը, գէթ մեծ մասն այն կարծիքն ունին, որ իրենց նախահայրերը Հայեր են: Նոքա կխօսին բոլորովին համոզուած ու կաշխատին համոզել, որ իրենց կարծիքներն երբէք

¹⁾ Թովմաս Արծրունին կը յիշէ. «Յաւուրս յայսոսիկ մասն ինչ ի զօրաց Դելմկաց հասեալ ի քաղաքն Հաղամակերտ և ի գաւառն Աղբազ, գերփեալ զինչս և գերեալ զկանայս և զտղայս, որչափ և ձեռն հասանէ: Եւ գայն լուեալ արքայի՝ հրաման տայ զօրաց իւրոց հետամուտ լինել զկնի նոցա քաջի առնեալոյ. որոց առեալ զհրաման յարքունուստ՝ վաղազոյն աճապարեալ ժամանեն նոցտ, յանհոգս լինելով յաշխարհին Անձեացեաց, և ի դիմի հարեալ քաջամարտիկ նիգակախառն Դելմկացն զօրաց՝ կոխան իբրեւ զխալի գաշտաց յոտս երիվարացն Հայոց, յորոց վերայ սուր եղեալ կոտորեցին իբրեւ 2000 և առեալ զբանակս նոցա յաւարի, փրկեալ և զգերեալսն՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս մեծաւ յողթութեամբ»: Ս. Պետերը. 1887, եր 302—303: Մեզ կթուի, թէ սոքա միևնոյն Դիմիկներն են, որ այժմ Տէրսիմի և այլ կողմեր ցրուած՝ կճանչցուին որպէս Դըմըլի կամ Տըմըլի անունով, որոնց լեզուով զխաւորապէս կխօսին տէրսիմցիները:

արտառոց չեն: Ուղևորութեանս միջոցին, երբ ակա-
նաւոր սէյիտի մը մօտ հիւր էի, ուր կհետաքրքրուէի
նոցա աւանդութիւններով և մանաւանդ ցեղային
Ժազման խնդրով՝ սէյիտը պատմեց. «Մենք տարա-
կոյս շունինք, որ մեր նախնիքը հայեր եղած են:
Ապացոյց չաւ կայ: Պապս կպատմէր, որ իր մեծ պա-
պի հօրեղբայրը հաւորու ս. Կարապետ վանքին եր-
բեմն վանահայրն եղած է, որմէ մնացած քանի մը
գլխեր ունինք մինչև մեր ձեռքն հասած, որոնք որ-
պէս սրբութիւններ կամ նուիրական ժառանգութիւն-
ներ որդոց որդի կմնան»: Սէյիտը որպէս հաստատուն
ապացոյց իր խօսքերուն՝ ցոյց տուաւ ինձ քանի մը
կտոր մագաղաթեայ քրքրուած գրչագիր գրքեր, որոնց
մէջ կար, ի միջի այլոց, Աւետարան մը՝ տոհմագիր
յիշատակարանով¹⁾ հանդերձ: Ո՛րչափ աշխատեցայ
սոյն Աւետարանը գնել կամ ինչ ուր կուզէ փոխարի-
նել, բայց անօգուտ եղաւ. սէյիտը պատասխանեց-
«սուրբը ո՛չ կծախուի և ոչ ալ նուէր կտրուի»:

Կասկածեցայ, կարծելով որ, ո՛վ գիտէ, ո՛ր եկե-
ղեցին կամ վանքը թալլելով բերած են դոքա որպէս
հայոց սրբերը. որովհետեւ տէրսիմցիները միշտ կաշ-
խատին հայոց տաճարներէն մասունքներ գողնալ ու

¹⁾ Սոյն յիշատակարանն ուղեցի արտագրել, բայց սէյ-
իտը չի թողուց, կասկածելով որ գրքի մէջ եղածները կզոդ-
նամ. որովհետեւ նոքա այնպէս համոզուած են, թէ մէն մի
գիր իր մէջ *Թըլըսմայ* (զաղախիք) մ'ունի, որն արտագրուե-
լուց յետոյ կաւրուի այլևս. ուստի չի թողուց իսկ, որ կար-
գամ, առարկելով որ՝ «լաւ չէ կարգալը. աչքիդ չար և բարի
ոգիներ կերկին, որոնց հարցերուն դու անկարող կլինիս պա-
տասխանել ու կվնասուիս»:

բերել զնեւ իրենց տներուն մէջ՝ միանգամայն մոմ փռելով նոցա առջև, մանաւանդ գրքերը, որոնց մասին այնպէս կհաւատան, թէ նոցա մէջն այնպիսի գաղտնիք ու զօրութիւն կայ, որ ով ունենայ զայն՝ ազատ կլինի որևէ փորձանքէ։ Այսպիսի պարագային նոքա կպարծենան ըսելով, թէ «չայոց սրբերը մեզ մօտ են. ալ այսուհետև նոքա մեզ պիտի պաշտպանեն ու մեզ համար պիտի բարեխօսեն»։

ՏԵՐՍԻՄՅԻՆԵՐՈՒ ԿՐՕՆԸ, ԾԵՍԵՐԸ ԵՒ ԶԱՆԱԶԱՆ
ՊԱՂՏԱՄՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՒՏԱՆԻՔԸ.

Տէրսիմցիներն, առանց կրօնական որոշ գրքի մը, ունին իրենց առանձին կրօնը—հաւատալիքը, որը աւանդաբար կհաղորդեն միմեանց. բայց այդ կրօնին ի՞նչ անուն պէտք է տալ՝ չգիտենք։ Ո՛չ քրիստոնեայ են, ո՛չ մահմետական և ոչ ալ մովսիսական, այլ բոլորի խառնուրդը, խառնուրդ մը հին և նոր բոլոր կրօններու։ Ըստ երևոյթին, աւելի յարած են մովսիսականութեան, որու կրօնական ծէսերը գրեթէ մեծ մասամբ ընդունուած են իրենց մէջ, բայց Ալին կընդունին որպէս Աստուծմէն առաքուած միակ սուրբ մարդը. Քրիստոսին ևս միևնոյն յարգանքը կուտան՝ ինչ որ Ալիին. որովհետև սէյիտներն ու տէտէները կպնդեն, թէ «Աստուծմէն առաքուած միևնոյն անձն յայտնուեցաւ քրիստոնէից աչքին որպէս Իսայ (Յիսուս), իսկ մեր աչքին որպէս Ալի. հետևաբար, կըսեն, մեր և ձեր մէջ կրօնի մեծ տարբերութիւն չկայ, բայց եթէ անուան մէջ, այն է՝ Ալիի և Իսայի»։

Տէրսիմցիներու մէջ ընդունուած է [Ժլփատու-
թիւնն այնպէս՝ որպէս Մովսիսականութեան և Մահ-
մետականութեան մէջ: Բամադան¹ ամսուն օռուճ (ծով)
չեն պահեր, և ոչ ալ ուրիշ օրեր՝ պահք: Ս. Սարգի-
սի պահքը (առաջաւորաց պահք) ամենայն ջերմեռան-
դութեամբ կ'պահեն, և շատերն ալ երեք կամ հինգ
օր բոլորովին ծով կ'պահեն: Ս. Սարգիսն ու ս. Գէ-
որգը նոցա միակ պաշտելի սրբերն են, որոնց առա-
ջինին կանուանեն Խըզըր, որ է ցամաքի սուրբ զօ-
րավարը, իսկ վերջինին՝ Խըտըր, որ է ջրերու սուրբ
զօրավարը: Սոցա մասին այսպիսի աւանդութիւն մը
կայ տէրսիմցիներու մէջ, [թէ Խըզըրն ու Խըտըրը որպէս
սուրբ մարդեր՝ նախապէս կիշխէին մէկը Մուրատին
(Արածանուն), միւսը Փրատին (Շփրատ, Սե-Ջուր), և
յետոյ Ապուհայաթէն¹) խմելով անմահացան, (այսինքն
մարմիններովը միասին համբարձան երկինք), ուր Աս-
տուծոյ հրամանով սկսեցին վարել ցամաքի և ծովու
զօրավարութիւնը: Նոքա երկինք քաշուեցան Տիդկին
պապայի (Տուժիք-պապա) գազաթէն, ուր տակաւին
կտեսնուի նոցա ձիերու սմբակներուն տեղը, որ չորս
մատ խորութեամբ իջած է ապառաժ քարին մէջ²):

Տէրսիմցիներու ամենանուիրական հաւատալիք-

¹) Ապուհայաթ՝ ս. աղբիւր մ'է Տէրսիմի լեռնաշղթային
մէջ, որուն մեծ հաւատք կ'ընծայեն զըզըլբաշները և նոյն-իսկ
տեղացի և մօտակայ գիւղերու հայերը:

²) Ս. Սարգիս անունով ուխտատեղի մը կայ Քարբերգի
հարաւ-արեւելեան կողմը՝ հիւսէյնիկ գիւղի հիւսիսային բարձ-
րութեան վրայ, որ կամարած և միապաղաղ մեծ ծակ-քար մ'է,
որու մասին նոյնպէս կ'աւանդուի նմանօրինակ աւանդութիւն
մը: Ծակ-քարին վրայ կտեսնուին,—ինչպէս որ ես անձամբ տե-
սած եմ—չորս տեղ, քարին մէջ մէկ մատնաշափ խոր իջած:

ներէն մէկն ալ է նաեւ Էրքեանը (հաւատոյ հիմ կամ Մովսէսի գաւազանը): Սաստիկ կղայրանան և մինչև իսկ կսպառնան նորա կեանքին՝ ու որ յանդգնի Մովսէսի գաւազանը հայհոյել: Սէյիտներն ու տէտէներն արդէն Մովսէսին կընդունին որպէս իրենց նախապապը, և ոմանք ալ կաշխատին համոզել, որ իրենք, մանաւանդ սէյիտներն ու տէտէները, Մովսէսէն սերած ու յառաջացած են: Նոքա իրենց համար յատուկ եկեղեցի չունին և ոչ ալ սովորական կամ օրական աղօթքներ, այլ եթէ բան մ'ունենան Աստուծմէն խնդրելու՝ ուխտ կընեն զանազան սրբատեղիներ երթալու. յաճախ մեծ-մեծ նուէրներով ու զոհերով (նայելով այլևս կարողութեանը) ուխտ կերթան Հալոօրու ս. Կարապետ վանքը և վանքին կվերարեբուին այնպէս՝ որպէս չի վերաբերուի ինքը հայր: Սոյն վանքը ուխտ գնացած ժամանակ, 40—50 քայլ հեռուէն ծունր չոգած—թէ՛ կին, թէ՛ այր—կյառաջանան դէպի եկեղեցին, և եկեղեցիէն ներս մտնելու ժամանակ երեք կամ հինգ անգամ դրսի և ներսի դռներուն շեմքը պիտի համբուրեն, որպէսզի յետոյ համարձակութիւն ունենան ներսը ս. սեղանին առջև ներկայանալու: Եթէ մէկն ուզէ միւսին երդում ընել

ձիու սմբակի նշաններ, որոնց համար կըսուի, թէ ս. Սարգիս իր ձիով միասին երկինք համբարձած ժամանակ, ձիու ոտքերը խրուեցան քարին մէջ, և այդպէս անջնջելի մնաց նորա յիշատակը, որ ուր որ ուխտի գայ իր ճգնարանը՝ նա կըստանայ ս. Սարգիսէն իր մուրատը (իղձը, փափաքը): Քարերդի թէ՛ հայ, թէ՛ տաճիկ և թէ՛ քուրդ ու բոշայ տգգարնակութիւններն ուխտի կուգան սոյն ծակ-քարը. ի մի բան՝ ամենքէն ալ կպաշտուի այն, որպէս ճշմարիտ սուրբ և միանգամայն միւս սրբերու գլխաւորը:

տալ՝ անտարակոյս հաւորու ս. Կարապետ վանքին համար կառաջարկէ, և եթէ մարդն երգում ըրաւ՝ կը նշանակէ, որ ինքն անմեղ է, իսկ եթէ չըրաւ՝ իր մեղքը կ'իսոստովանի հրապարակաւ, եթէ երբէք ամենասոսկալի ոճիր ալ լինի այն, բայց միայն սուտ երգում չըներ հաւորու վանքին վրայ: Եթէ մէկն ուխտէ հաւորու վանքն երթալ, ու զանազան աննպաստ հանգամանքներու պատճառով չկարողանայ ուխտը կատարել՝ իր խիղճն հանդարտեցնելու համար մեծ քար մը կտնկէ ու 40—50 քայլ հեռուէն ծնկաչոգ կմօտենայ տնկած քարին, կերկրպագէ և ամենայն ջերմեռանդութեամբ կ'համբուրէ զայն, իբրեւ թէ վանքի սեղանն եղած լինի այն:

Սէյիտներն ու տէտէները, որպէս հոգևորականներ, պարտական են անաշառ կերպով այցելել իւրաքանչիւր քրդու տուն և յորդորել նոցա կրօնական—բարոյական խրատներով: Երբ սէյիտը կամ տէտէն կայցելեն մէկուն տունը,—որ յաճախ խմբով կամ երկուսով կ'լինի,—տնեցիները—կին, աղջիկ, տղայ, ծեր, երեխայ—բոլորը մէկէն ընդ առաջ կուգան և ամենայն խոնարհութեամբ կ'համբուրեն նախ նոցա փէշն ու դօտին, և ապա թեն ու ուսը. իսկ սէյիտներն ու տէտէները, որ մխլթարելու համար այցելած են՝ իրենց սաղը,—որ իրենց անբաժան ընկերն է այնպէս, ինչպէս քրիստոնեայ հոգևորականի համար Աւետարանը,—ձեռք առնելով կնստին տան վերեւ կողմը և կսկսին ածել ու երգել զանազան աւանդական երգեր, ողբերգութիւններ և մեծ մասամբ դիւցազներգութիւններ, որոնք եթէ սակայն հնար լինէր հաւաքելու՝ թերևս Հոմերոսի նման կարևորութիւն ու-

նեցող բաներ դուրս գային. որովհետեւ դոցա երգերը, ինչպէս որ ըսինք՝ մեծ մասամբ հիմնուած են իրենց պատմական անցեալին վրայ, որ գրեթէ բոլորովին դիւցազներգութիւններէ կրադկանայ:

Կուրէշան ցեղին պատկանող իւրաքանչիւր տղամարդ սէյիտ է: Եւ երբ սէյիտին մէկուն տէտէ ընելու համար կոչում ալիտի տան՝ հետեւեալ արարողութիւնները կկատարեն նորա գլխին:—Եօթը տէտէներ կհաւաքուին կոչում ստացող սէյիտի տան մէջ և կսկսին իրենց սազերն ածել ու միանգամայն երգել ամենաօրտառուչ երգեր: Երգելուց յետոյ, տէտէներէն մէկն—անշուշտ քաւորը—վեր կկենայ և կսկսի իր սանի, կամ աւելի լաւ է ըսել՝ իր ձեռնասուն սանի մօրուքն ու երկար գիսակները խուզել: Խուզելուց յետոյ եօթը տէտէներն ալ իրենց աջ ձեռքերը կդրեն ձեռնադրուողի գագաթին վրայ ու կրկին զանազան երգերով ու սաղի նուագածութեամբ կձեռնագրեն, կամ որ նոյնն է՝ կոչում կուտան նորան, որով նա կստանայ աստիճան Տէտէի:

Տէտէի պարտականութիւնն է միշտ հաշտ պահել ժողովուրդը միմեանց հետ: Ով որու հետ որ խռոված է՝ տէտէն է նոցա միակ հաշտարար միջնորդը. և ով որ տէտէի յորդորներուն չանսայ՝ այլեւ բանադրուած ու նզովուած կլինի, որմէ յետոյ ոչ սէյիտը և ոչ ալ տէտէն կայցիլեն նորա տունը: Բանադրուած և նզովուած կլինի նաև նա՝ ով շնութիւն ըրած է կամ ցանկութիւն ունի ընելու, որմէ ոչ միայն սէյիտն ու տէտէն, այլ և սովորական դրացիներն իսկ կխզեն իրենց յարաբերութիւնները:

Տէրսիմցիներն հաստատապէս կհաւատան հոգե-

փոխութեան: Նոցա սէյիտներէն մէկը պատմեց ինձ, թէ մարդ մը մեռնելուց յետոյ վերստին աշխարհ կուգայ անբան անասուններու կերպարանքով, և այնուհետեւ սողուններու, թռչուններու, միջատներու, թիթեռներու, ճանճերու և վերջապէս մօղակներու կերպարանք առնելով: Եւ այսպէս հոգին մէկէն միւսին փոխանցելով՝ կապրի մինչև վերջին դատաստանին օրը՝ իր մէկ մագն իսկ չկորսնցնելու պայմանով, որովհետեւ ասեղ դատաստանին առջև կանգնած՝ պիտի հաշիւ տայ աշխարհիս մէջ չար և բարի գործերուն համար: Թերեւս տէրսիմցիները ճիշտ սորա համար ալ երբ մագերը և եղունգները կտրելու լինին՝ անպատճառ պիտի պահեն կամ գետնի տակ թաղեն զայն, որ քամին չի ցրուէ աշխարհիս զանազան կողմերը, որու պատճառով ալ յետոյ, վերջին դատաստանին, դժուարութիւններու հանդիպին:—Ծերացած տէտէներէն մէկը կպատմէր, որ, իբրեւ թէ, ինքն իր իշութիւնը կյիշէ, մանաւանդ այն ժամանակը, երբ իր վրայ փայտ բեռցուցած՝ Պինկէօլէն կանցընէին, ուր, ծերացած ու տկարացած լինելով՝ Պինկէօլի թաթախուտներուն մէջ խրուելով՝ հոգին փշեր է, որմէ յետոյ կրկին մարդկային մարմնով աշխարհ եկեր է՝ իր պակասը լմնցնելու համար, որովհետեւ նախօրօք մարդ եղած ժամանակ պատերազմի մէջ անբնական մահով մեռած լինելուն համար—որմէ յետոյ էշ եղած էր— իրեն համար նախասահմանուած կեանքին մէկ մասը մնացեր էր ապառիկ:

Տէրսիմցիներն ամենայն երկիւղածութեամբ կը պաշտեն նաև արևը, լուսինը, զանազան փայլուն աստղեր (մոլորակներ), արշալոյսը, վերջալոյսը և օդի

զանազան երևոյթները, առանձին առանձին նշանակութիւն տալով նոցա: Կհաւատան ու կալաշտեն նաև երկրի վրայ գտնուածներէն՝ կրակը, ջուրը, հողը, քարը, փայտը, բոյսը, ծառը, և այլն և այլն:

Մեծ հաւատք կընծայեն երազներու, որոնց համար ունին առանձին մեկնիչներ: Եթէ մէկը գէշ երազ տեսնէ, ու մեկնիչն ալ աննպաստ կերպով մեկնաբանէ զայն՝ երազատեսը բոլոր քրդերէն ուտելիք—հաց, կորկոտ, իւղ, միս և այլն—կհաւաքէ և հարիսայ կամ քէշկէկ կղնէ, որով կսկսի կերակրել բոլոր աղքատներուն, ճանապարհորդներուն և ամեն մէկ հանդիպողի՝ Աստուծոյ բարկութիւնը մեղմացնելու համար: Եթէ մէկը—այր կամ կին—լուսնոտութիւն կամ վերնոտութիւն ունի, որով յաճախ մէկէն մինչև հինգ օր զառանցանքի կամ բոլորովին մարած վիճակի մէջ կգտնուի՝ կըսեն թէ նա արդար է, որովհետև Աստուծոյ բարի հրեշտակները նորա հոգին տարեր են երկինք՝ Աստուծոյ փառքերը ցոյց տալու համար, ուր նաև անշուշտ տեսած կլինի մահկանացուներու համար որոշուած տեղերը: Նա, հիւանդը, տեսած կլինի դրախտի հրաշալի հրեշտակները և դժոխքի զարհուրելի արհաւիրքները: Եւ երբ հիւանդն ուշքի կուգայ՝ կսկսի մէկիկ մէկիկ պատմել տեսածները, և իւրաքանչիւր ծանօթ մարդուն հաղորդել դրախտի կամ դժոխքի մէջ իրեն համար պատրաստուած յատուկ տեղը: Չատ անգամ քրդերն օրերով ճանապարհ կուգան՝ հիւանդէն իմանալու իրենց տեղերը հանդերձեալ կենաց մէջ:

Տէրսիմցիները կըսեն, ինչպէս նաև շատ գաւառացի հայեր.

Որոտմունքի ժամանակ, երբ փայլակը կկայծ-
կըտայ՝ Ազրայէլն է (Գաբրիէլ հրեշտակապետ), որ կը
հալածէ Եւայ նախամօրը խաբող սատանին, որ օձի
կերպարանք ստացեր էր: Փայլակը Ազրայէլի հրե-
դէն սուրն է, իսկ որոտմունքը՝ սատանայի սարսա-
փահար աղաղակն է: Անիրաւ սատանան այնչափ ճար-
պիկ ու ռազմագէտ է, որ ոչ կըռնուի և ոչ ալ կյաղ-
թուի, այլ միայն կփախչի ու կփախչի արտասուելով,
որուն աղի արտասուաց կայլակներն են, որ կտեղան
երկրի վրայ: Իսկ ոմանք ալ կըսեն. անձրեն Աստուծոյ
մէջն է, ձիւնը՝ աղբը, իսկ կարկուտը՝ չգիտեմ այլևս՝
ինչը... որ երբեմն երբեմն, որպէս ողորմութիւն կամ
պատուհաս՝ կտեղացնէ մեր վրայ:

—Արեն ու լուսինն երկնքի դռներն են, որոնց
մէկը կամ միւսը խաւարած պահուն՝ սատանաներու
վոհմակն ու հրեշտակներու դասը միմեանց հետ կընդ-
հարուին, և այդ ընդհարումն անշուշտ յառաջ եկած
է անմեղ հոգիի մը համար, որ սատանաները կուզեն
դժոխք տանել, իսկ հրեշտակները կարգելեն նոցա:
Ուստի ամեն անգամ որ արեւ կամ լուսինը կխաւարի՝
տէրսիմցիները հրացաններ ու ատրճանակներ կար-
ձակեն դէպի խաւարող լուսինը կամ արեւը, որ սատա-
նաներն հալածուին, ու անմեղ հոգին աղատուի:

—Ծիածանն Աստուծոյ գօտին է, որու երկնալը
նշան է, թէ Աստուած դեռ չէ մոռցեր իր ստեղծած
ծառանքերուն: Այս ծիածանի տակէն անցնող տղան
աղջիկ կդառնայ, իսկ աղջիկը՝ տղայ: Երբ ծիածանը
չերեւի երկար ժամանակ՝ նշան է, թէ Աստուած մոռ-
ներ է իր ստեղծածներուն, և վերջին դատաստանը
մօտ է:

—Երաշտութեան տարիները՝ նոր մեռած մարդու մը գլուխ կկտրեն (մեռելի ազգականներէն գաղտնի) ու կտանին զայն կթաղեն գետափը կամ կօլի մը ներքեւի կողմը, որ անձրեւ գայ: Եթէ անձրեւը չափէն աւելի կտեղայ՝ խաշերկաթն անձրեւի առջև կը ձգեն, որ կտրի:

—Երբոր ձիերը խրխնջան և կովերն ու եզները բառաչեն՝ փոթորկի և կարկուտի նշան է: Իսկ երբ սոյն կենդանիները վզերնին երկարացնեն ու օդն հոտոտան՝ անձրեւ կուգայ:

—Երբոր հաւերը շատ ուտեն՝ անձրեւի նշան է:

—Երբոր մեղուներն իրենց փեթակէն դուրս չելլեն՝ անձրեւն անխուսափելի է:

—Երբոր կատուն իրեն վրան-գլուխը լիզէ՝ հիւր կուգայ. իսկ եթէ մոմուալով լիզէ՝ թշնամի կուգայ:

—Երբոր ամպերը դէպի հիւսիս կուտակուին՝ անձրեւի համար կպատրաստուին, իսկ երբ դէպի հարաւ դառնան՝ անձրեւն անխուսափելի է, վասնզի հիւսիսէն ջուր խմած են:

—Երբոր ծիծեռնակն իր սովորականէն վար թռչի՝ փոթորկի նշան է. իսկ եթէ չափէն վեր թռչի՝ պարզութեան նշան է:

—Եթէ օճախի ծուխը ծխնելոյգէն վեր չի բարձրանայ՝ վաղանցուկ փոթորկի, կամ մաղ-մաղ անձրեւի նշան է:

—Երբոր տօթագին օրերը ծառերու տերեւները շարժին առանց քամու՝ անձրեւ կուգայ:

—Երկնակամարին վրայ գիսաւոր աստղ մ'երեւալը Աստուծմէն պատուհաս գալու նշան է: Իսկ երբ հասարակ ասուպ մը մարի՝ մէկը մեռաւ անշուշտ.

վասնդի իւրաքանչիւր ոք իր յատուկ աստղն ունի երկնից մէջ, որը կենաց ջահն է, որ յանկարծ կշիջանի:

— Երբոր տուղտի ծաղիկը գոցուի՝ կարկուտ կուգայ:

ՏԷՐՍԻՄՅՅԻՆԵՐՈՒ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ
ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Տէրսիմցիներն առ հասարակ 90%՝ բարձրահասակ են, իսկ 10% միջահասակ: Դէմքերնին՝ թուխ, մորթերնին՝ դեղնագոյն, գէլը ու կոպիտ կազմուածք մ'ունին: Կանանց մորթը քիչ մ'աւելի ճերմակ է, կազմուածքը՝ նուրբ, փոքր ինչ նիհար, և ոսկրային դրութիւնը զարգացած է: Դիմագծութիւններն՝ արտայայտիչ ու համակրելի են. աչքերնին՝ խոշոր, սև ու հայկական աչքեր են. նայուածքնին՝ խելացի, բարի ու գիտակցական և հասունութեամբ լեցուն են (ոմանց աչքերու ճերմկուցը կարմիր, արեան գոյն ունին և նայուածքը՝ դաժան): Քթերնին՝ արծուային, բերանները՝ մեծ, շրթունքները՝ կարմիր ու զարգացած և վարինը վերինէն աւելի բարձր, ծնօտներն՝ ընդհանրապէս ուղիղ իրարու վրայ դրուած են. ատամներն՝ խիտ ու միջակ մեծութեամբ (թէև ոմանց խոշոր ու այլանդակ սուր-սուր ատամները միշտ նկատելի են խօսած ժամանակնին). դունչերնին՝ աւելի բարեձև կամ կլոր ու կատարեալ են. մազերնին՝ երկար, խիտ ու սիւր-սև են (կանանց շատերն, երկար մազեր չունենալնուն համար, մետաքսէ կամ հասարակ սև բրդէ հիւսուած շինծու մազեր կգործածեն).

մազերու մէջ տիրող գոյնն է սևը, հազիւ թէ գըտ-
նուին շագանակագոյն կամ բոլորովին շէկ մազեր:
Կուրծքերնին ու թիկունքնին՝ լայն ու խիստ զար-
գացած են, ճակատները՝ բաց, գանգերը՝ հարթ,
ծոծրակները՝ փոքր ինչ կլոր: Ոտքերնուն ու ձեռքեր-
նուն թաթերն ու մատները՝ խոշոր ու առնական են:

Տէրսիմցիները մեծահոգի ու վեհանձնաւն, բայց
ոչ գոռոզ. և խիստ նախանձոտ՝ երբ նախանձի իս-
կական առիթ կայ: Սաստիկ վրէժխնդիր են իրենց
դէմ դաւադրութիւն ընողներուն և նոյն-իսկ զիրենք
բամբասողներուն ու չարամիտներուն. կպատժեն նո-
ցա այնպէս, որպէս վայել է պատուասէր մարդու մը:
Նորա զուարթաբարոյ ու կատակասէր են, բայց մի-
անգամայն լուրջ և գործերուն տէր: Հեղաբարոյ և
խոնարհ են բարեկամներու առջև, իսկ յանդուգն՝
թշնամու դէմ: Թշուառութեան կամ վտանգի ժամա-
նակ երևան կուգայ իրենց հզօր կորովը: Երբ թշնա-
մին կսպառնայ ու վտանգը մօտ է՝ բոլորը մէկէն
թող կուտան իրենց ներքին հաշիւները և մէկ սիրտ
ու մէկ հոգի լինելով՝ մինչև վերջին շունչերը կգի-
մադրեն թշնամոյն, յաղթելու կամ մեռնելու համար,
որպէսզի չտեսնեն նորա յաղթութիւնը: Մէկը երբ
միւսին հետ կռիւ ունենայ, ինի այն մեծ կամ փոքր,
ու երբ տկար ու անկարող է՝ իր ազգակիցները կամ
դրացիները սրբազան պարտք կհամարին օգնել նո-
րան: Սրբազան պարտականութիւն է նաև թշնամոյն
ներել՝ երբ նա արդէն իր ըրածին վրայ զղջացած
է: Մէկը երբ միւսին մին ու ճար տղան կամ ուրիշ
սիրականի մ'սպաննած է, ու երբ իր ըրածին վրայ
զղջալով կուգայ ներում կխնդրէ՝ դատախազն առանց

այլևայլի նրան կընդունէ իր գրկին մէջ, որպէս իբր սպանուած սիրականը. իսկ հակառակ պարագային, այսինքն երբ ոճրագործը չուզէ զղջալ իր ըրածին վրայ և ներում չխնդրէ՝ դորանով կունենայ իր ու մինչև անգամ իր թռռան թռռներուն դէմ վրէժխընդիր մարդեր, որոնք տասնեակ տարիներ յետոյ տակաւին իրենց սրտին մէջ կպահեն թշնամական հին ոխը և վրէժխնդրութեան ոգին հետզհետէ կաճի ու կբռնկի, որ շատ անգամ ցեղային թշնամութեան կերպարանք ստանալով՝ յառաջ կբերէ սոսկալի արիւնհեղութիւններ:

Տէրսիմցիները գթասիրտ և ողորմասէր են. պարտականութեան գաղափարը շատ զօրաւոր է նոցա մէջ. նուիրական և սուրբ պարտականութիւն է օգնել տկարին, կարեկցել թշուառին, կերակրել քաղցածին, հագցնել մերկին, և՛ ներել թշնամոյն, և՛ պատժել թշնամոյն,—ահա ինչ որ տէրսիմցիներու բնաւորութեան էական մասը կկազմէ: Նոքա իրենց աղքատ դրացին, աղքատ ազգականը (որ շատ քիչ կգտնուի), աղքատիկ հեռաւորը, լինի այն ազգակից կամ այլազգ, կկերակրեն ու կհագցնեն, առանց ձայն շշուկ հանելու, և կջանան իրենց ըրածն հրապարակի վրայ չխօսել, որպէսզի տրուած «Ողորմութիւնն ընդունակ լինի առաջի Աստուծոյ»: Հիւրասիրութեան մասին ևս խօսք չլինիր, որովհետև «Աստուծոյ հիւրն է», կըսեն, ունեցածն ու չունեցածը նրա համար է. պէտք տանը միակ կաթնոտ այծը կամ ոչխարը մորթել և դուռը կտրել ու հիւրին համար կերակուր պատրաստել, որպէսզի նա դժգոհ չմնայ հիւրընկալութենէն: Մէկը երբ զանազան հանգամանքներու տակ

հալածուած կամ հարստահարուած լինելով կապաս-
տանի Տէրսիմի մէջ, ինչ աղգի կամ կրօնի պատկան
լինի այն՝ տէրսիմցին, հայ թէ քուրդ, սիրով կընդու-
նին նրան, և իւրաքանչիւր տուն, որպէս անհրաժեշտ
պարտք՝ ծնուած ոչխար մ' ու տան վերաբերեալ կահ-
կարասիներէն քանի մը բաներ կնուիրեն նոր հիւրին
կամ գաղթականին, որ անտարակոյս յանձն կառնէ
մնայուն բնակիչ լինել Տէրսիմի և միանգամայն կուխ-
տէ հաւատարիմ մնալ տեղային թէ հայերուն և թէ
քրդերուն և, եթէ հարկը պահանջէ՝ պատրաստ լինել
կեանքն իսկ զոհել իր նոր հայրենիքին համար: Յա-
ճախ կպատահին սիրահար-հալածականներ, որոնք
աղջկայ մը հետ սիրահարուած լինելով, չեն կարո-
ղանար ամուսնանալ զանազան կրօնական կամ քա-
ղաքական մեծ-մեծ արգելքներ ունենալով իրենց դէմ,
և որու պատճառով ալ՝ ստիպուած կլինին փախչել
ու ապաստանել Տէրսիմի մէջ, որոց համար տէրսիմ-
ցիներն ահագին զոհողութիւններ կընեն՝ նոցա թըշ-
ուառ կամ անմխիթար չի թողնելու համար: Յաճախ
կպատահի, որ արիւնահեղ կռիւներ կմղեն նոցա դէմ՝
որոնք կաշխատին հալածել Տէրսիմի մէջ ապաս-
տանողին: Մէկը, — եթէ երբէք լինի այն տէրսիմցու
ամենամեծ թշնամին, — երբ տէրսիմցիներու ճանկին
մէջ ընկած ժամանակ ըսէ, թէ «նշանուած եմ»՝ կը
խնայեն նորա կեանքին: Կխնայեն նաև որբերուն ու
այրիներուն. որբի մէկ մազին իսկ չեն դաչիր, «մեղք
է» ըսելով: Կանանց ևս տէրսիմցիները մեծ յարգան-
քով կվերաբերուին: Կին մը կարող է վայրկենապէս
բոլոր տէրսիմցիներուն ի զէն կոչել և վայրկենապէս
նոցա զինաթափ ընել: Արիւնահեղ պատերազմներու

մէջ, ուր մահու և կենաց խնդիր կայ՝ մասնակից կը լինին նաև անշուշտ կանայք. բայց այնու ամենայնիւ հակառակորդ կողմն երբէք իր հրացանը չսւղղեր կանանց վրայ և սոսկ վախցնելու համար անգամ իր սուրը չի վերցնէր նոցա վրայ: Խիստ մեղք է և մինչև անգամ տղամարդութեան համար մեծ ամօթ է՝ կնոջ վրայ դէնք կամ ձեռք բարձրացնել:

Կտրիճութիւնը տէրսիմցիներու միակ իտէալն է. կտրիճ և միանգամայն բարոյական նկարագիր ունեցող մարդուն կպաշտեն նոքա: Եթէ քաջին մէկն ուրիշէ մը բան մ'ուզէ՝ նա անպատճառ պարտաւորուած է տալ ուզածը, հակառակ պարագային (եթէ չիտայ քաջի ուզածը) շատերը կմեղադրեն շտուողին և վրէժխնդիր կլինին նորա դէմ, որ չգնահատեց բաջութիւնը, այսինքն քաջ մարդուն: Իսկ թուլասիրտ և փոքրոգի մարդուն չարաչար կնախատեն և շատ անգամ ալ կսպաննեն, աւելորդ համարելով նորա ապրելը:

ՏԵՐՍԻՄՅԻ ՀԱՅԵՐԸ ԿԱՄ ՄԻՐԱԳԵԱՆՆԵՐԸ

Տէրսիմի, մանաւանդ Տուփքի կողմերը, կան բաւական թուով հայեր՝ բոլորովին անկախ և ազատ որևէ հարկատուութենէ, որոնք կճանչցուն Միրագեանք, Միրագցիք կամ Միրագեաններ անունով: Սոցա մարդահամարը կհասնի 7000 մարդու, որոնք պատերազմի ժամանակ, ինչպէս նաև միշտ, պատրաստ ունին իբր 3000 կամ քիչ պակաս քաջամար-

տիկ զինուորներ, հմուտ՝ զինուորական բոլոր վար-
ժութիւններուն, ինչպէս են նաև քրդերը:

Միրազեաններու գլխաւոր բնակատեղիներն են
Տէր-Ովան, Չոխուր, Էքըզ, Հաւորու, Թորուտ
կամ Հաւորու Ս. Կարապետ վանքը, և զանա-
զան մեծ ու փոքր գիւղերու մէջ կապրին քրդերու
հետ խառն և անխառն:

Միրազեաններն իրենց անվեհեր բնաւորու-
թեամբ արդէն նշանաւոր տեղ մը կրունեն ամբողջ
լիւնական քրդերու մէջ: Սոքա զինեալ ման կուգան
ամենուրեք Տէրսիմի մէջ. յաճախ երթեկեկութիւն ու-
նին նաև Տէրսիմի շրջակայ մեծ և փոքր քաղաքնե-
րու հետ, օրինակի համար՝ Քարբերդ, Բալու, Քեղի,
Երզնկա, Ակն, և նոյն-իսկ Արաբկիր, Կապան-Մատէն
ու մինչև Մալաթիա: Ուր որ երթան՝ ոտքէ ցգլուխ
զինուած են, և ոչ ոք կարող է նոցա վրայ ծուռ ալ-
նարկ ձգել: Ով կուգէ լինի, երբ լսէ թէ գալողը Մի-
րազ ցեղին պատկանող հայ մ'է՝ անմիջապէս նորա
ամենախիտ պահանջներուն իսկ կգիջանի, նմանա-
պէս թուրք կառավարութիւնն երբեք չի համարձակ-
ուիր նոցա երթեկեկութեան արգելք լինել և կամ
նոցա ցեղին պատկանող որևէ մէկուն ձերբակալել,
որովհետև նա շատ լաւ կհասկանայ, որ Միրազեան-
ներն իրենց մէկ կորուստի փոխարէն տասը-քսան
առնել գիտեն թշնամիէն:

Միրազեաններն ամեն կերպով կգերազանցեն
իրենց դրացի քուրդ ցեղերէն. գերազանց են թէ
քաջութեամբ, թէ անվեհերութեամբ, թէ զինավար-
ժութեամբ, թէ հարստութեամբ, թէ առևտրականու-
թեամբ ու մասնաւոր արհեստաւորութեամբ, թէ հիւ-

րասիրութեամբ, թէ՛ ընկերսիրութեամբ, թէ՛ անկեղծութեամբ ու բարոյականութեամբ և թէ՛ վարքով ու բարքով, և վերջապէս նահապետական սովորութեամբ պարզ, միամիտ ու անխարդախ ժողովուրդ մ'են: Սոքա թէև համեմատաբար քրդերու $1/25$ -րդ մասն հազիւ կկազմեն, բայց այնու ամենայնիւ իրենց բարոյական ազդեցութիւնը խիստ մեծ է նոցա վրայ, որով նոքա պարտաւորուած են սովորել հայ լեզուն այնչափ՝ որչափ գիտեն իրենց դրացի Միրազեանները:

Միրազեաններու տները.—Միրազեանները, որպէս պարզ և նահապետական սովորութեամբ ապրող ժողովուրդ մը, կրնակին գետնափոր տներու մէջ, որոնք աւելի նման են այրերու, քան թէ գիւղական խրճիթներու. հազիւ կտեսնուին մէկ մարդապոյ բարձրութեամբ տան պատեր, այն ալ կամ անկովի քարերով շինուած են, կամ ցեխով: Բնակատեղիները, ուր շինուած են տները կամ գիւղերը՝ շատ թէ քիչ ռազմական դիրք ունեցող տեղեր են, որոնց համեմատ ալ հաստատուած են գիւղերը: Գիւղերը շինուած են քառանկիւնի կամ եռանկիւնի ձևով, մէջն առանց փողոց կամ որևէ անցք թողնելու: Հազիւ կպատահի գիւղ մը, որ իր մէջ ունենայ մէկ կամ երկու նեղ փողոց, այն ալ, ի հարկէ, մեծ ու բազմամարդ գիւղերուն մէջ: Գիւղերն ամբողջ բերդերու կամ գետնափոր մարտկոցներու տպաւորութիւն կ'թողուն տեսնողներուն վրայ: Գիւղի ամբողջ տները (10—25-էն մինչև 50-ի չափ) միմեանց կցուած են, որոնց նեղ ու ցած դռները կրացուին գէպի գիւղին բոլոր կողմերը:

Տները շատ պարզ ու կատարեալ գեղջկական են—ամենամեծ տունն ունի առ առաւելն չորս աշք (սենեակ): Տան դրսի դռնէն ներս մտած ժամանակ իսկոյն ուշադրութիւն կգրաւէ խոշոր և քառակուսի անծածկ բակ մը, ուր կարգիւն 1—2 և մինչև 5 հազար ոշխարներ: Բակին մէջ երկու փոքրիկ դռներ կտեսնուին, որոնց մէկը կտանի դէպի ախոռը, ուր կգիշերեն տաւարները, իսկ միւսը՝ դէպի «կրակ-տունը»—մեծ ու երկար կամ քառակուսի սենեակ մը, որ թէ կրակ-տուն է (խոհանոց), թէ հիւրատուն է, թէ աշխատութեան սենեակ է և թէ միանգամայն բոլոր տնեցիներու ննջարանն է: Կրակտան մէկ կողմը կնկատուի մըրտած դուռ մը, որմէ ներս կգետեղեն իրենց համար պատրաստած տարուան ուտելու պաշարը և այլն:

Մոցա հագուստը.—Ինչպէս որ Միլադեաննե-րու տներն անշնորհք և տձև են (թէև իրենց համար պալատի նշանակութիւն ունին) այնպէս և տան կահ-կարասիքը համեստ և աղքատ են, նոյնպէս և հագուստները խիստ համեստ և անպաճոյճ են: Տղամարդու սովորական հագուստն է—բրդէ գործուած շալվար մը, կտաւէ շապիկ մը, այծի մաղէ հիւսուած հաստ շափրգ (կրկնաբաճկոն) մը, բրդէ կամ մաղէ գօտի մը և նոյնպէս բրդէ գործուած քուլայ (քօլօզ=թաղիք) մը, որուն վրայ կփաթաթեն 5—10—15 գոյնզգոյն լաշակներ: Իսկ կանանց հագուստը՝ շրջագեցստ մը, կամ ճերմակ կտաւէ շապիկ մը, որուն վարի փէշերը մինչև ծնկներէն վար իջնելով՝ շրջագեցստի տեղ կը ծառայէ: Կտաւէ շինուած, վերը կապոյտ, վարը կարմիր վարտիք մը. գունաւոր կամ անգոյն բրդէ գօտի

մը. իսկ գլուխները, առանց գլխարկ դնելու, կփաթաթեն մէկ-երկու կանգուն կապոյտ կամ այլ գոյներով լաշակներ, որոնց ծայրերը կիջնեն մինչև քթերուն ու բերաններուն վրայ, որպէս զի տղամարդու գայթակղութիւն չսլատճառեն: Իսկ ոտքերը, տղամարդ թէ կինմարդ, կհագնին խամ-շարուխ (անհասիլ տրեխ):

Կանանց զարդեր.—Ականջի օղեր, մատանիներ, պլազուկներ, պաշլըգ (արծաթէ մանր դրամներով շինուած գլխարկ), զիլիֆլըգ (արծաթէ շղթաներ, որոնց վրայ շարուած են զանազան արծաթ դրամներ. այս շղթաները կախ կուտան ճակտէն մինչև գունչերուն վրայ), խըղմայ (արծաթէ կամ ոսկիէ զարդ, որ քթի մէկ կողմը ծակելով—մէջէն կանցընեն), կեղծ մազեր, որ հիւսուած կլինին սև բրդէ, սև մետաքսէ և կամ մազէ: Այս սովորութիւնը ընդհանրացած է Տէրսիմի բոլոր կանանց մէջ:

Զէնքերը.—(Տես էջ 67):

Ապրուստի գլխաւոր միջոցը.—Միրազեաններու, ինչպէս նաև բոլոր տէրսիմցիներու համար, ապրուստի գլխաւոր միջոցն է անասնաբուծութիւնը, այսինքն ոչխար կամ այծ խնամելը, որոնցմէ ստացած կաթովն ու բրդովն առատօրէն կապրին: Իւրաքանչիւր ընտանիք (նայելով բազմանդամութեան) մէկէն մինչև հինգ հազար ոչխար ու այծ կխնամէ. իւրաքանչիւր ոչխար կամ այծ միջին հաշուով կուտայ տարեկան մէկ լիտր ամենամաքուր սև կամ ճերմակ բուրդ, երկու լիտր ամենապատուական կարագ իւղ և տարեկան մէկ-մէկ հատ ալ գառ կամ ուլ, հետեւաբար հազար ոչխար ունեցողը տարեկան կունենայ

հազար լիտր բուրդ, (որու լիտրն արժէ առնուազն մէկ մէճիտիյէ—20 դահեկան), երկու հազար լիտր կարագ իւղ, (որու լիտրն արժէ նոյնպէս մէկ մէճիտիյէ), և բնականաբար հազար ոչխարն աճելով կլինի երկու հազար կամ քիչ մը պակաս: Եւ ի՞նչ կկարծէք, միթէ մեծ դժուարութիւն մը կայ այդչափ ոչխար խնամելու և կերակրելու համար: Ոչ. ընդհակառակը, անտառապատ և ծաղկաւէտ լեռներու, ձորերու և հովիտներու մէջ շատ հեշտութեամբ կարած են նոքա ամառ և ձմեռ, միայն փոքրիկ կամ չափահաս տղու կամ աղջկայ մ'առաջնորդութեամբ և շորս-հինգ հովուական շներու հսկողութեամբ:

Արհեստն ու գործը.—Միրագեանները, մանաւանդ նոցա գործունեայ ու ժրաջան հարսներն ու աղջիկները, չբաւականանալով ոչխարներէն ստացուած կաթովն ու բրդովը, որ ոչ միայն իրենց, այլև իրենց նման շորս-հինգ ընտանիք կկերակրէ—ամբողջ ձմեռը կաշխատին ունեցած բրդի մէկ մասը գզել, մանել, ներկել զանազան գոյներով, և կսկսեն գործել գորգեր, կապերտներ, քիլիմներ, գուլպաներ և նման բաներ, իսկ բրդի մնացեալ մասն ալ զանազան ձևով կգործածեն իրենց տան պիտոյքներուն, մասնաւորապէս հագուստներուն և անկողիններուն համար:

Տղամարդիկ իրենց կանանց ձեռագործները և ոչխարներէն ստացած կարագ իւղի աւելորդ մասը կբառնան ջորիներու վրայ և կտանին դէպի հեռաւոր կողմեր, այսինքն դէպի Չար-Սանճագի, Քղիի, Բալուայ և մինչև-իսկ Քարբերդի գիւղերը, ուր իրենց ունեցածն, առանց դրամի ակնարկութիւն ընելու, կփոխեն գիւղացիների այն ունեցածին հետ, ինչ բան

որ իրենք, Միրազեանները, չունին, որ մեծ մասամբ կլինի բամբակի հետ փոխանակութիւն: Եւ այսպէս մարդն իր ունեցածը բամբակի հետ որոշ չափով մը փոխելուց յետոյ, կվերադարձնէ զայն իր տունը, ուր կանայք կսկսին նոյնպէս գզել, մանել և կտաւ գործել: Եւ երբ բամբակն ալ կտաւի կվերածուի, տանը համար պէտք եղածին չափ առնելուց յետոյ՝ մնացածն այս անգամ կտանի Տէրսիմի խորերը, այսինքն Խութի-Տէրէսիի կողմերը, ուր նոյնպէս որոշ չափով մը՝ կտաւը կփոխէ իւղի, պանիրի, բրդի և զանազան իրեղէններու ու կենդանիներու հետ, որով իրենց ունեցածը կկրկնապատկեն օրէցօր:

Հողագործութիւն. — Տէրսիմի մէջ առհասարակ հողագործութիւնը սակաւ է, որովհետեւ երկիրը լեռնային լինելուն համար նպաստող ու քաջալերող չէ հողագործութեան: Ամեն մարդ կսերմանէ ցորեն, գարի, կորեկ, կըլկըլ, եգիպտացորեն և այլն այնչափ՝ որչափ որ իր տարեկան ապրուստին պէտք է, աւելի ոչինչ: Սոքա ինչ որ կսերմանեն՝ արդիւնքն ամբողջովին իրենցն է, որովհետեւ կառավարութիւն չունին, որ տասանորդ առնէ, հողապետ չունին, որ վաստակը կլիսէ, այլ ինչ որ է՝ իրենցն է:

Ժխախոտի մշակութիւն. — Միրազեանները, բացի վերոյիշեալ արդիւնքներէն, ունին նաև ծխախոտի մշակութիւն, որ աւելի լաւ և ազնիւ է՝ քան Սամսոնի ծխախոտը: Սոցա ծխախոտի անունը դեռ հեռաւոր տեղեր չէ տարածուած, որովհետեւ միշտ զուրկ են յարաբերութենէ, բացի Տէրսիմի մօտակայ գաւառներէն, որոնց մէջ արդէն խիստ գովելի է և միանգամայն առաջնակարգ նշանակութիւն ունի Մի-

ըագեաններու ծխախոտը, ինչպէս նաև կարագ իւղը, բուրդը, գորգերն ու կապերտները:

Տնտեսութիւն.—Միրագեաններն, ինչպէս ըսինք արդէն, ընդհանրապէս բազմանդամ են. իւրաքանչիւր տուն ունի իր տան մեծը, որուն յանձնուած է տան կառավարութեան ղեկը, այսինքն տնտեսութիւնը: Տնտեսութիւնն երկու մասի բաժնուած է, այն է՝ արտաքին և ներքին: Արտաքին տնտեսութեան պաշտօնը կապականի տան մեծին—նահապետին. իսկ ներքին, այսինքն տնային գործերու տնտեսութեան պաշտօնը՝ յանձնուած է նահապետի կնոջը—մամիկին: Եթէ սոցա մէկը կամ միւսը մեռնի՝ յաջորդողը կլինի տան աւագագոյն տղան կամ նորակինը. իսկ եթէ երկուքն ալ մեռնին՝ այն ժամանակ տան երիցագոյնները կժառանգեն նահապետի և մամիկի վարած տնտեսութեան պաշտօնները:

Նահապետը կտնտեսէ առհասարակ իր զաւակներու վաստակը, նոցա աշխատութեան վրայ ինքն անձամբ կհսկէ ու հաշիւը ինքը կպահէ: Զաւակներն, այր և կին, օրն ի բուն կաշխատին և ամեն իրիկուն հաշիւ կուտան իրենց տան մեծին: Իսկ մեծն իր տան անդամներուն ինչ որ պէտք է ծախու առնել՝ անխտիր կերպով բոլորին ալ համար կառնէ, և առածները բոլորն ալ միատեսակ կլինին, որպէսզի մէկը միւսէն լաւ կամ վատ չնկատուի, կամ մէկին ու միւսին խտրած չլինի: Իսկ մամիկը, որուն ընդհանրապէս տան տիկին կըսեն՝ անխոնջ կերպով կաշխատի տնտեսել—խնայել դրսէն բերուած ուտելու և հագնելու պաշարը: Տան տիկինն ինքն է կերակուրներ եփողը և նոցա տեսակներն ընտրողը: Նա հարսներու կամ աղ-

ջիկներու օգնութեամբ ամեն օր երեք անգամ տանք մէջ և երբեմն ալ տնէն դուրս երեք տեղ սեղան կղնէ, մէկը տղամարդերու, մէկն երեխաներու, իսկ երրորդը կանանց համար. որովհետեւ այս վերջինները չեն համարձակիր տղամարդու հետ սեղանակից լինել, վասն զի «անվայել է, կըսեն. կնիկներն ու աղջիկներն համեստ տ'ըլլին» և այլն: Տան տիկինը պարտաւորուած է նոցա բոլորին հաւասարապէս կերակրել, առանց ամենաթեթեւ խտիր մ'իսկ դնելու: Եթէ երբէք պատահի խտրութիւն մէկին կամ միւսին մէջ՝ յայնժամ զրկուածը կըսէ.—

Տնտես, հաւսար տես,

Օր դատաստանին

Յերթաս ¹⁾ սեբես, և այլն:

Վերջապէս ամեն բան տանտիկինէն կախում ունի. առանց տանտիկնոջ հրամանին ոչ ոք իրաւունք չունի պատառ մը հաց իսկ կ'իսելու: Տան տիկինն իր որոշ ժամերն ունի կերակրելու համար տան ամեն մէկ անդամին:

Ուսում:—Չնայելով Միրագեաններու վերին աստիճանի աշխատասիրութեանն ու հարստութեանը՝ խիստ անուս և միամիտ ժողովուրդ մ'են, որոնց մասին դրացի հայ-գիւղացիները ծաղրական առածներ

1) Յերթաս՝ կնշանակէ չերթաս, որովհետեւ Միրագեաններու բարբառին մէջ չ և ջ հնչիւններու փոխարէն միշտ ց կհնչեն. իսկ շ-ի ձայն երբէք չի լսուիր. օրինակի համար, շաքար ըսելու փոխարէն կըսեն սաքար, փոխանակ գէշ ըսելու՝ կըսեն գէս և այլն: Այսպէս շատ տեղեր տառերու հնչիւնները փոխեր են. օրինակի համար՝ ճ-ի տեղ ծ, ժ-ի տեղ գ և այլն:

օրիններ են ու կըսեն՝ երբ պատահին Միրազեանի յամբ: Սորա ո՛չ դպրոց ունին և ո՛չ ալ եկեղեցի, թէև սրբատեղիներ ու եկեղեցիներ ու կիսակործան աւերակներ շատ ունին, որոնց միայն քարերուն ուխտ կերթան անընդհատ: Ամբողջ Միրազեաններու մէջ հազիւ երեք-չորս հոգի սաղմոս կարդացողներ լինին. մնացածները բոլորովին անգիտակ են հայ գրականութիւնէն: Սոցա ամենալաւ ուսումնականն ու գիտնականն այն է, ով որ լաւ գինավարժ ու ռազմագէտ է և միանգամայն Սամսոնի պէս հուժկու ու Աքիլլէսի պէս քաջ, որ պատերազմի ժամանակ (լինի այն մեծ կամ փոքր) ինք զինքը կմղէ կռուի ամենատաք կողմը:

Հաւատք եւ կրօնական սովորութիւններ. — Միրազեաններն եկեղեցի ու քահանայ շունենալով՝ ունին սակայն վերին աստիճանի ջերմեռանդ հաւատք դէպի քրիստոնէութիւնն և դէպի նախախնամութիւնն, որպիսի հաւատք շունին եկեղեցի ու քահանայ ունեցողները: Սոցա մէջ անխուսափելի և ամենասրբազան պարտականութիւն է՝ տարին երկու անգամ, Ծնունդի և Զատիկի առթիւ, հեռաւոր տեղերէ հայ քահանայ բերել տալ և խոստովանուել ու հաղորդուել, որմէ յետոյ օրհնել կուտան տունը, օրհնել կուտան տան մէջ գտնուած բոլոր կենդանիներն ու իրեղէնները, այսինքն գէնքերը, երկրագործական գործիքները, սերմացու հատիկները, հացը, ջուրը, սղիւրը, կորկոտը, ընտանի կենդանիները—տաւարները և այլն. այս բոլորն օրհնել կուտան հայ քահանային, որպէսզի «անօրհնէք», այսինքն պիղծ բաներ չգտնուին իրենց տներու մէջ:

Եթէ տարուայ որեւէ եղանակին մէջ Միրա-

գեանները ունենան կնուք, թաղում և կամ պսակ կամ բոլորովին այլ գործեր, որոնց համար հոգևորականի անհրաժեշտ պէտքն զգացուի՝ կփութան շրջակայ գաւառներէն, օրինակի համար, Մեծկերտէն, Փախէն կամ 2ար-Սանճագի մէկ գիւղէն, քահանայ մը հրաւիրել, որ առանց յապաղելու կփութայ ներկայ գտնուիլ հրաւիրուած տեղը և կատարել կրօնական պատշաճ արարողութիւնները:

Սոցա մէջ հիւանդութիւնները սակաւ են, բայց երբ պատահին՝ Աւետարանը և կամ Նարեկը, որպէս սրբութեան մատեաններ, կդնեն հիւանդի գլխուն վրայ, որով—կհաւատան—պիտի բժշկուի իրենց հիւանդը:

Մեծ պահոց մէջ՝ Ս. Լուսաւորչի վիրապը մըտնելու օրը՝ Միրազեանները, ինչպէս նաև ամբողջ 2ար-Սանճագցիներն ու Քարբերդի գիւղացիները, մեծ պղնձով մը ջուր կդնեն տան մէջ և ամբողջ գիշեր մը պղնձին վրայ ճրագ կվառեն, որուն (պղնձին) վրայ դրուած կլինի անպատճառ Նարեկն, որով կուսենան օրհնուած ջուր: Սոյն ջրէն, որպէս թըլըսմային (կախարդուած) ջուր, ամբողջ գիւղացիները կը խմեն ու կլուացուին և տանը բոլոր անկիւնները կը սրսկեն, որպէսզի ամառն, երբ թունաւոր միջատները, մանաւանդ կարիճները, իրանց ծակտիքներէն դուրս ելլեն՝ անկարող լինին կծել կամ թունաւորել, ինչպէս որ Ս. Լուսաւորիչ հայրը քառասուն (40) տարի Խորվիրապին մէջ մնալով շթունաւորեցաւ միջատներէն՝ Ս. Նարեկի—խուրպան ըլլիմ ես ընոր զօրաց զօրքին—ս. աղօթքը մըմնջալով ¹⁾:

¹⁾ Ոչ մէայն Միրազեանները, այլև շատ տեղեր՝ հայ

Նշանատուք եւ հարսանիք.—Մէկն իր տղան նշանելու կամ պսակելու համար չափազանք ծախսեր կունենայ: Ընծաներու մասին այլեւս աւելորդ է խօսել, որովհետեւ նայելով այլեւս տեղւոյն և կարողութեան՝ չափէն աւելի են:

Տղաները—բացառութիւնն յարգելով—տասն և հինգէն մինչև քսան երկու տարեկան անպատճառ պսակուած կլինին. իսկ աղջիկները՝ տասներկուքէն մինչև տասն և վեցը:

Աղջիկ մ'իրաւունք չունի իր փեսացուն ընտրելու և ոչ ալ իր համար ընտրուածին հակառակելու: Ինչպէս որ աղջիկը՝ այնպէս և տղան իրաւունք չունի իր համար ընտրուած հարսնցուն (որ անշուշտ իր մեծերն ընտրած կլինին) մերժելու, թէև սա, համեմատաբար, մինչև մէկ աստիճան ազատ է, երբ արդէն որոշած է՝ ապստամբել իր մեծերու դէմ. այսպէս կարող է պատահել նաև աղջկան հետ՝ երբ նա արդէն իր պաշտպանն ունի: Սակայն այսպիսի պարագաներու տակ նոքա նահատակուել յանձն առած պէտք է լինին, որովհետև իրենց ըմբոստութեամբն իրենց տոհմային պատուոյն արատ բերած կլինին:

Մէկը երբ կտեսնէ, որ իր տղու «չափը լեցած է»՝ կսկսի այս ու այն կողմ նայել ու փնտռել աղջիկներ և նոցա մէկն ու մէկը ընտրել իր տղուն հա-

գիւղացիներն հաստատ հաւատացած են, թէ Լուսաւորիչն այդ «40 տարուայ» ընթացքին մէջ նարեկն անգիր շարագրած է, որն ինչ հիւանդի վրայ որ կարգան՝ կրժշկուի, եթէ մեռած է՝ հոգին արքայութեան արժանի կ'ըլլի:

Հայ գիւղացիներէն մեծագոյն մասը Գրիգոր նարեկացին կշփոթէ Գրիգոր Լուսաւորչին հետ:

մար, բայց նախ քան ընտրուած աղջկայ նշանի խօսքն ընելը՝ ամենայն ուշադրութեամբ հետամուտ կլինի նորա տոհմային ազնուութեանը և նորա ծնողաց համեստութեանը և վարք ու բարքին: Մարդն այս ամենը լաւ կուսումնասիրէ, որպէսզի իր ապագայ հարսնացուն չհայալ կաթ ուտող աղամորդի» մ'եղած լինի, որովհետեւ «մարդիկ հում կաթ կերած են», նոցա առերևոյթ պարկեշտութեանց կամ քաղաքավարական համեստութեանց հաւատարմութիւն չըլլիր: Եւ ճիշտ սորա համար է, որ ծնողներն իրենց շափահաս տղաներուն որպէս խրատ կըսեն.

Առն աղկէկ մօր գէս (գէշ) աղջիկը,
Ինցու օր անի կոլըրուի, կը բոլորուի՝
Իր մօր պէս կըլլի:

Ամս (սակայն) մաննէր գէս մօր աղկէկ աղցիկը,
Ինցու օր անի կոլըրուի կը բոլորուի՝
Իր մօր պէս կըլլի:

Կամ՝

Քնարն (եզր, ափ) հայիր՝ կտաւն առ,
Մօրը հայիր աղցիկն առ...

Տղու ծնողներն, երբ որեւէ աղջկայ մը հաւանին՝ գիւղի քահանային միջոցով և կամ (եթէ քահանայ չկայ) գիւղի պատուաւոր մէկուն միջոցով աղջկայ ծնողներուն կ'այտնեն իրենց ցանկութիւնը, որ «Ասծու հրամանով իրենց աղջիկը մեր տղուն տան»: Աղջկայ ծնողները կ'մերժեն միանգամայն, առարկելով, որ իրենց աղջիկը տակաւին «անշափահաս» է ամուսնութեան համար: Բայց տղու տէրն առանց կարեւորութիւն տալու նոցա առարկութեան՝ կ'թախանձէ և միանգամայն միջնորդներու թիւը կաւելցնէ՝ նոցա

իւրաքանչիւրին առանձին առանձին նուէրներ խոստանալով: Աղջկայ տէրը կձգձգէ գործը, մինչև որ միջոց ունենայ ուսումնասիրել տղու վարքն ու բարքը և ամբողջ կեանքը, թէ նա տղամարդու յատկութիւններ ունի, քաջագործութիւններ ըրած է և այլն: Եթէ նա զուրկ է տղամարդու յատկութիւններէն՝ (որ տեղական հասկացողութեամբ պէտք է անպատճառ քաջագործութիւններ ըրած լինի, սր չէ ըրած) կը նշանակէ կին մ'է նա, հետեաբար կնոջ կին տալ չը լինիր...: Եւ երբ ամենայն ինչ կատարեալ է երկուստեք՝ աղջկայ ծնողները բոլորովին չէզոք ձևացնելով ինք ղիրենք՝ կպատասխանեն. «աղջիկն աղբար ունի, ամու (հօրեղբայր) ունի, և, այլն և այլն. գացէք անոնց ըսէք. ահար (եթէ) կուզեն՝ թող տան, մենք ինց տ'ըսենք. ահար Ասուած գրեր է՝ կըլի, ահար ցէ գրեր՝ ցըլի»:

Սա արգէն կիսախոստում մ'է, որ կտրուի աղջկայ ծնողներէն: Իսկ տղու միջնորդները կսկսեն մէկիկ-մէկիկ դիմել աղջկայ մերձաւոր ազգականներուն և նոցա իւրաքանչիւրին, նայելով թէ մարդը որ աստիճան մերձաւոր ազգական է՝ կկաշառեն, այսինքն «հա տէմասին» (այս ըսելիքը) կուտան, մինչև որ բոլորէն ալ կատարեալ համաձայնութիւն առնեն: Եթէ մէկի «հա դէմասին» քիչ լինելով հաւանութիւն չէ տուած՝ ալ անկարելի է գործի իրականացումը. հակառակ պարագային նա կլինի նոցա ռեսերվա թըշնամին, որպիսի թշնամութիւնը անտարակոյս արիւնով պիտի վերջանայ:

Այսպէս երկար-բարակ արարողութիւններէ յետոյ, քաւորի և միջնորդներու հետ կուղարկեն նշանը,

որ կլինի, ըստ կարողութեան, զոյգ մը օղեր, զոյգ մը պլազուկներ, զոյգ մը կարմիր կօշիկներ, կարմիր ֆէս մ'ու չիթ մը և կամ միայն չիթ մը և մատանի մը, որոնք մէկիկ-մէկիկ կօրհնէ քահանան և կյանձնէ, աղջկայ ներկայութեամբ, ծնողներուն, մաղթելով միանգամայն, որ «կապը խաւի ըլլի» (հաստատուն լինի նշանի կապը): Եւ այդ օրէն մինչև հարսանիքի օրը, որ մէկէն մինչև վեց-եօթը տարիներ կանցնին՝ աղջիկն այլևս, պարկեշտութեան համար, պէտք է չերևի իր նշանածին և նորա կողմի որևէ մէկուն: Եթէ դաշտին մէջ անակնկալ կերպով պատահի աղջիկն իր «կեսրանց» կողմի մարդերուն՝ պէտք է թագնուի ցանքերուն մէջ կամ թմբերուն յետև. եթէ լեռան վրայ եղաւ՝ պէտք է նոյնպէս թագնուի քարերու յետև կամ անտառի մէջ, որպէսզին ուրա չնկատեն զինքը: Այսպիսի ժամանակներ, երբ յանկարծ զուգադիպութեամբ մը տղան ու աղջիկը միմեանց կհանդիպին դաշտին մէջ կամ լեռան վրայ՝ աղջիկը կթագնուի որևէ բանի մը յետև և կսկսի զաղտագողի նայել իր սիրականի «սօյն ու պօսը». իսկ տղան նկատելով զայդ՝ կսկսի կտրուկ եղանակով մ'երգել. —

Ուսկո՞ւց կուգաս յուսիկ-մուսիկ (յուշիկ-մուշիկ),

Ոտքըդ մըտնայ վարդի փըսիկ (փշիկ),

Գուն պըզտուտիկ՝ սլազդ անուսիկ...

Անշուշտ կուտական շիկնածութիւն մ'աղջկան թշերը կաս-կարմիր կներկէ այդ բոպէին, երբ տղան դէպ իր կողմ մօտենալով՝ կերգէ ու դանդաղ քայլերով կհեռանայ, որպէս թէ չգիտէ նորա սրտեղ թագնուած լինելը: Աղջիկը կաշխատի աւելի ևս լաւ թագ-

նուեւ իր սիրականի աչքերէն, որ իբր թէ նախապէս
անզգուշութենէ մ'առաջացաւ այդ անպատշաճութիւ-
նը. բայց դորանով աւելի ևս ինքզինքը կմատնէ և
գրեթէ դիտմամբ թոյլ կուտայ զինքը տեսնելու,
եթէ սակայն ինքն արդէն գեղեցիկ է:

Տղան կշարունակէ.—

Ուսկո՛ւց կուգաս, ցիմ իմանայ, (չգիտեմ),

Տարտէդ եղեր եմ տիվանայ (խենթ),

Պացիկ (պաշիկ) մի տուր, մարդ ցիմանայ....:

Ուսկո՛ւց կուգաս. վարի էքուն,

Կօղ (ողկոյղ) մի խավող փրթուր քօքուն (արմատէն),

Պացիկ մի տուր պապուդ հոգուն....:

Եւ այսպէս շարունակ երգելով՝ տղան կհեռա-
նայ աղջկայ մօտէն, առանց սակայն զգացնելու, որ
ինքը նրան տեսած է. իսկ աղջիկն, երբ կնկատէ,
որ տղան 20—30 քայլ հեռացաւ իրմէն՝ թուփերու
մէջէն կսկսի երգել.—

Մըզրայ (Մնձրուրի) լառան ես կուգամ,

Քըրտըներ իմ ու կուլամ...

Ո՛ւր կերթաս, աղէկ եարըս,

Պագ մի ցէ՛ երկուք կուտամ:

Սիլայ-փուսաթ փէծկըլտայ (զէնքերը կշողշողան)

Տեսէք եարըս ո՛ւր կերթայ.

Նոր ծըլած պէխերին մառնեմ,

Իմ թո(յ)լ սրտիս ուղ (ուժ) կուտայ:

Կամ եթէ գիշեր ժամանակ է՝ նոյն սիրերգներուն
հետ կաւելցնէ.—

Լուսընկայ գիտեր դուրս ելայ,

Մուգուրն անուս կըցոլայ,

Կըցոլայ վըր մենծ սարին,

Սատ բարե իմ աղկէկ եարին...

Ասնան գիտեր, հովն անուս,

Եար սեուլիկ, պագն անուս...

Եթէ տղան աներեսութիւն ընէ՝ աղջիկը կղգաց-
նէ նորան՝ երգելով.—

Ելայ գացի մենծ լառը,

Ետես եկաւ իմ եարը.

Ինցո՛ւ եկար աս լառը,

Պալքէ (կարելի է) ցըլլէի քու եարը...

Տղան կպատասխանէ, որ ինքն երբէք սխալուած չէ.

Կարմիր վարդ ես ծաղկանց մէջ,

Ու բուսեր ես մէսին (անտառին) մէջ.

Ես իմ եարը կըծանցնամ,

Տասը հազար մարդուն մէջ:

Եւ ահա այսպէս անցնելով երկար տարիներ՝
կհասնի վերջապէս ամուսնութեան օրը: Հարսանիքը
կսկսի մեծ ուրախութիւններով, տավուլով ու զուռ-
նայով և զանազան կատակերգութիւններով (ներկայ-
ացում): Կատակերգութիւններն, որ առհասարակ
ժողովրդի կեանքէն են՝ կսկսին կէս օրին, երբ ար-
դէն ամեն մարդ կերած ու խմած՝ կպարէ տավուլով
ու զուռնայով: Այդ ժամանակ քանի մ'երիտասարդ-
ներ հիւրերուն զուարճացնելու համար կյղանան ներ-
կայացման ծրագիրը, թէ ի՞նչ կամ ո՞րպիսի մարդու
կեանքէ պէտք է ներկայացնել, որով զուարճանան
հիւրերը և միանգամայն գոհ մնան. և առանց նա-
խապատրաստուելու, այսինքն առանց անգիր ընելու
ներկայացման խօսակցութիւնները, որն անշուշտ որեւէ
տեղ մը գրուած կամ հէքեաթի նման պատմուած
չէ,—կսկսին գործողութիւնը՝ իւրաքանչիւրն ստանձ-

նելով որոշ դեր մը, և նկատի ունենալով իր դերը՝ գիտէ այլևս, թէ ինչպիսի տարազ պիտի հագնուի, ինչպիսի ձայներ պիտի հանէ կամ որ բարբառը պիտի խօսի, որ աստիճան հասկացողութիւն պիտի ունենայ միւսներու առջև և ինչ քաջագործութիւններ կամ ոչ-քաջագործութիւններ կամ թերութիւններ պիտի ունենայ. նկատի առնելով այս ամենը՝ կսկսի իւրաքանչիւր հարցին պատասխանել այնպէս՝ որպէս թէ շաբաթներով պատրաստած ու սերտած էր գըրքի մը մէջէն:

Հարսանիքը կտէէ երեքէն մինչև հինգ օր: Հարսանիքի միջոցին փեսան «թագաւոր» կկոչուի, որը «փեսամանուկ»-ներն իր յետև ունենալով, որպէս զօրքեր և թիկնապահներ՝ կատարեալ իրաւունք ունի իշխելու գիւղին վրայ. կարող է նաև հրաման արձակել շատ աւելի ծանր գործերու մասին, որը սակայն մասամբ կիրագործուի:

Աղջիկն՝ հարս լինելուց յետոյ, կապոյտ կամ գոյնզգոյն լաշակներով կծածկէ իր դէմքը, որմէ յետոյ այլևս նա իրաւունք չունի ոչ ոքի հետ խօսելու, բացի իր փեսայէն: Հարսն այսպէս անխօս կմնայ տարիներ ու երկար տարիներ, մինչև անգամ կալատահի, որ հարս մ' իր սկեսրոջ և սկեսրայրին հետ հարսնութիւն կընէ մինչև 25—30 տարի, այսինքն երբէք նոցա հետ չի խօսիր, մինչև որ նոքա, նուէր մը տալով՝ բարեհաճին թոյլ տալ հարսին իրենց հետ խօսելու, այն ալ, ի հարկէ, շատ սակաւ: Հարսն երկար տարիներ պարտաւորուած է նաև շարունակել իր «հարսնութիւն»-ը (անխօսութիւնը) սկեսրանցը դրացիներուն, մանաւանդ մեծերուն դէմ: Նա իրա-

ւունք չունի իր դէմքը բաց ման գալու. հակառակ պարագային՝ նա «հարամ կաթ կերած է» կըսեն:

Այսպէս երկար տարիներ հարսնութիւն ընելով խեղճ աղջիկները, որոնք իրենց հօր տան մէջ եղած ժամանակն ազատ թռչնիկի մը պէս ամենուրեք թռչկոտելով երգած էին ազատ սարերուն վրայ՝ մատաղ հասակին մէջ յանկարծ ենթարկուելով վաղ ամուսնութեան անսովոր լուծին՝ երկար ու բարակ կտանջուին ու կշարշարուին անխօսութեան դատապարտուած լինելուն համար, որմէ յառաջ կուգան յաճախ դանազան անախորժ հիւանդութիւններ, ապշութիւններ ու խենթութիւններ: Սակայն այժմ զգալով այս սովորութեան աղէտալի հետեանքը՝ շատերն արդէն սկսած են իրենց հարսներուն ազատ թողուլ այնպէս, ինչպէս նոքա իրենց հօր տան մէջն էին:

Աղջիկ մ'երբ իր անշափահասութեան ժամանակ (12—13 տարեկան) հակառակ իր կամքին կամուսնացնեն,—որմէ յետոյ անշուշտ դատապարտուած կլինի անխօսութեան, որով նաև կսկսի ողջ-ողջ նահատակուել,—երբ ինքը մենակ լինի տանը մէջ զբաղուած՝ միտքը բերելով իր անցեալը, այսինքն իր հօր տան մէջ վարած ազատ կեանքը՝ կսկսի երգել ու ողբալ իր վրայ.—

Մարիամ ցատըր (վրան) զարկեր

Մըղուրայ (Մընձուր) լառները,

Մէկ դի սիրին (հօտ) կարծէր,

Մէկ դի՝ գառները:

Նա այս տողերն երգելով՝ կյիշէ իր անցեալը, ազատ սարերու վրայ իր հովուական կեանքը, ուր երջանիկ էր. և ապա կերգէ՝ ներկան յիշելով.

Մարիամ թօնիր վառեր,
Տընակը մուխ է,
Երեսը մալիւլ (տրտում) է,
Ացերը թուխ է...

Եւ կսկսի լաց լինել ու ինքն իրեն մխիթարել.
Մի լար, Մարիամ, մի լար,
Ացերըդ կ'աւրի,
Քեզ պըզտիկ կարգողին
Տընակն աւերի...

ԲԺՂԿՈՒԹԻՒՆԸ ՏԷՐՍԻՄՑԻՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Տէրսիմցիներն ունին իրենց մէջ առանձին բժըշկութիւն: Իւրաքանչիւր բոյս, որ կաճի Տէրսիմի լեռներուն մէջ՝ ունի իր առանձին անունն ու նշանակութիւնը, որ ծանօթ է ամեն մէկ տէրսիմցուն: Իւրաքանչիւր բոյս կամ ծաղիկ առանձին հիւանդութեան մը համար է, որու անունով ալ յաճախ կճանչցուն նոքա տեղացիներէն: Օրինակի համար՝ *գորտնուկ-խոտ*, որ կկերցնեն գորտնուկ (սիկիլ) ունեցողներուն, որն իսկոյն և եթ կանհետանայ մարմնոյ վրայէն: *Քոսի-խոտ*, որ կկերցնեն կամ նորա խաշած ջրովը կլոգցնեն հիւանդին, և կառողջանայ: Իսկ ինչ կվերաբերի վիրաբուժութեան՝ աւելորդ խօսք չուղեր, որովհետեւ այս կողմէն առաջնակարգ տեղը կը բռնեն տէրսիմցիները: Եթէ մէկը սրով կամ հրացանի գնդակով վիրաւորուած է՝ բեկնու խէժով, մեղրամոմով, սև-ձիթով և այլ խառնուրդներով կպատրաստեն սպեղանի մը, որով երեք-չորս օրուան մէջ

վէրքը կլաւանայ: Եթէ հրացանի գնդակը մարմնոյն մէջ մնացեր է՝ մուկ մը կճեղքեն և կկապեն վէրքին վրայ, որմէ շորս-հինգ բոպէ յետոյ գնդակն ինքն իրեն դուրս կուգայ, կամ եթէ մուկ չգտնեն՝ գնդակի ծակած տեղը կծծեն, մինչև որ գնդակը դուրս գայ վէրքի խորերէն:

Այսպէս ամեն մարդ իր հիւանդին բժշկել գիտէ: Բայց երբեմն ալ ծանր կամ նոյն-խակ թեթև հիւանդներ, արեան սակաւութեան կամ այլ պատճառներէ, յաճախ զոհ կերթան իրենց անհասկացողութեան պատճառով: Օրինակի համար՝ երբ մէկն արեան պակասութիւն ունենալով, աչքերը կխաւարին ու կընկնի վար, կարծելով որ դա արեան շատութենէն կամ արեան ապականութենէն յառաջացաւ՝ անմիջապէս սափրիչին կհրաւիրեն, որ հիւանդին կարևոր երակներէն մին կճեղքէ, ուրկէ ժամերով արիւն հոսեցնելով՝ յաճախ կմեռցնեն հիւանդին:

Բարեկամիս մէկը, որ քանիցս ուղևորած էր դէպի Տէրսիմ՝ կպատմէր երբեմն... «Երեք օր յետոյ, երբ հասանք Խութի՛ի հայտարան գիւղը, ուր պիտի օթեանէինք այդ գիշեր՝ արտասովոր իրարանցում մը կար հոն: Բոլոր գիւղացիները խռնուած էին օտարականի մը մօտ, որն ըստ երևոյթին սափրիչի կնամանէր. և արդարև, դա բախտախնդիր թուրք սափրիչ մ'էր, որ ինքզինքը քուրդ ձևացնելով՝ կշրջէր Տէրսիմի մէջ: Գիւղացիներէն շատերը, զանազան երիդներ խոստանալով՝ սակարկութիւն կընէին սափրիչի հետ, որ նա բարեհաճի արիւն առնել իրենցմէ, որով —կյուսային— պիտի բժշկուին: Վերջապէս, տասն և հինգ տղամարդերու և տասը կիներու սակարկութիւնը

վերջացաւ: Թուրք սափրիչը դոցա բոլորին կարգով
շարեց գետակի ափին, որ կանցնէր գիւղի մէջէն՝
գիւղն երկուքի բաժնելով, և սկսեց զուլ նաշտէրով
մը (փոքրիկ զմեւին) ճեղքել միւշտէրիներու թեւերէն
մէկ-մէկ կարեւոր երակ, ուրկէ կարմիր արիւնն սկսեց
առատապէս հոսել: Թէև ժամացոյց չունէի (որովհե-
տև ժամացոյց չէի կարող պահել Տէրսիմի մէջ), բայց
գիտէի որ մօտաւորապէս մէկ ժամ տևեց արիւնհո-
սութիւնը դոցա երակներէն: Եւ ես կզարմանայի,
զարմանալէ աւելի կասլչէի, ապուշ-ապուշ կդիտէի
երբեմն քրդերուն և երբեմն ալ սափրիչին: Աւելի
թոյլերը, որոնց երակներէն արիւնն աղբիւրի պէս
կհոսէր՝ սկսեցին մարիլ ու նուաղիլ... ապա հուսկ
համբերութիւնս հատաւ, ու ես կարեկցաբար մօտե-
ցայ տկարներուն ու ըսի. «բաւ է որչափ արիւն հո-
սեց ձեր երակներէն. ամբողջ տարի մը դուք չէք
կարող այդչափ արիւն հաւաքել ձեր մէջ. դադրեցնել
տուէք, եթէ ոչ՝ կմեռնէք»: Տկարները նայեցան սա-
փրիչի երեսին ու լռեցին: Սափրիչն արհամարհական
նայեացք մը ձգելով վրաս՝ ըսաւ «Խելքդ տեղ չընել...
դադրեցնել կամ չի դադրեցնել իմ գործն է...»: Լռե-
ցի: Անցաւ պահ մ'ալ, մինչև որ տկարներէն մէկ քա-
նիսն ալ ուշաթափուեցան ու գլորուեցան մէկ կողմ:
Ապա թէ սափրիչն սկսեց կապել իր հիւանդներու
պատառած երակները, որ կարծես, սուինի վէրքեր
լինէին...»:

ՏԵՐՍԻՄՅԻՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԸ

1. Տէրսիմցի ղըզըլըաշներու կեանքը:—2. Նոցա յարաբերութիւնը Միրագեաններու հետ:—3. Յեղային (ներքին) կռիւները:—4. Դատավարութիւնները:—5. Տէրսիմցիներն որպէս պատերազմասէր եւ կռուի ընդունակ մարդեր: 6.—Թէ ի՞նչպէս են միմեանց հետ հաղորդակցելու միջոցները:

1. Տէրսիմցի ղըզըլըաշները բոլորովին հովուական կեանք մ'ունին: Նոցա գիւղերն ընկած են անդնդախոր ձորերու և սաղարթախիտ վիթխարի անտառներու մէջ: Բնակարանները մէկ-մէկ հիւղերու կնմանին, քան թէ լեռնականներու խրճիթներին: Իրենք ևս աւելի նախամարդոց կնմանին, քան թէ այժմու զարգացած մարդերուն: Կեանքերնին՝ պարզ, ուտելիքները՝ սակաւ, իսկ հագուստները խիստ համեստ: Տղամարդու հագուստն է ճերմակ շապիկ մ'ու վարտիք մը, բարակ քաշիկ մը՝ որպէս գօտի, մազէ հիւսուած բաճկոն մը կիսատ թևերով, բրդէ քօլօղ մը, գոյգ մը շարուխ (ոմանք շարուխ ալ չունին) և հովուական հաստ ու բիրտ ցուպ մը: Իսկ կիներունը՝ ճերմակ շապիկ մը, մինչև ոտքերուն վրայ իջած, կարմիր վարտիք մը, նոյնպէս մինչև գետին քսուելու չափ երկար ու լայն, բարակ քաշիկ մը գօտու փոխարէն (ոմանք այդ քաշիկն էլ չունին) և մէկ-երկու դեղին ու կարմիր լաշակներ՝ գլխուն ձգած, իսկ ոտքերը բոլորովին բոպիկ: Բայց ղէնքերու մասին աւելորդ է խօսել, որովհետև չափազանց հարուստ են: Իւրաքանչիւր ընտանիք, որ իր տան առջև ունի իրեն համար վարելահողեր՝ տարուան մէջ միայն մէկ-երկու

շաբաթ (ամառները) կաշխատի վարելու, ցանելու, հնձելու և շտեմարանելու հասարակ շուալներու մէջ՝ որպէս ուտելու պաշար ամբողջ տարուան մը համար. իսկ միւս մնացած ժամերը կպարապի որսորդութեամբ ու հովուութեամբ: Լաց, ողբ, կոծ, կսկիծ ու հառաչանք ըսուած բաներն անծանօթ են տէր-սիմցիներուն համար: Լակկաններուն վրայ ոչ միայն չեն կարեկցիր, այլ և կծաղրեն նոցա՝ որ լացի մէջ մխիթարութիւն կորոնեն:

2. Տէրսիմցի քրդերն իրենց դրացի հայերուն, Միրագեաններուն հետ թէև ըստ երևոյթին մօտիկ արիւնակցութիւն մը և կամ խնամութիւն մը չունին, բայց այնու ամենայնիւ սերտ կապ ունին նոցա հետ. ոչ միայն իրենց դրացի հայերուն, այլև բոլոր հայերուն առանձին համակրութիւն մը ցոյց կուտան, որպէս «սուրբ դրացիներու» կամ, իրենց ըսելով՝ եղբայրներու»: Նոքա միշտ սերտ յարաբերութեան մէջ են հայերուն հետ. նոցա տուներն հիւր կլինին, նոցա եկեղեցիներն ու վանքերն ուխտ կերթան, նոցա լեզուն (հայերէն) մեծ մասամբ գիտեն, ու կխօսին՝ երբ հայու մը հանդիպին: Նոյնպէս և հայերը մօտ յարաբերութեան մէջ են քրդերու հետ. իրենց բարոյական ազդեցութիւնը մեծ է նոցա վրայ, թէև նոքա թուով շատ ու շատ աւելի են տեղացի հայերէն: Հայերն ու քրդերը միմեանց մէջ երբէք խտիր չեն դնել, որպէս հարազատ եղբայրներ, ու միմեանցմէ երբէք չեն գարշիր, ինչ որ յաճախ կամ միշտ կընեն օսմանցիները հայերու և զըզըլբաշներու նկատմամբ: Այս վերջիններն, օսմանցիներու ըսածով՝ ռաֆազիներ (անհաւատ, սնապաշտ) են, իսկ իրենք ալ զըզըլբաշնե-

բու մօտ՝ նեխուած մահմետականներ են, կամ ըստ
ընդհանուր քրդաց՝ Հոռոմներ են (Հոռոմներէն սեր-
ուած, պոռնկորդիներ) : Հայերն ու քրդերը եղբայ-
րական օգնութեան ամենամեծ պարտականութիւն
մը կզգան օգնել զրացի ցեղին՝ երբ նա արդէն թըշ-
նամու հետ կռուի բռնուած՝ օգնութեան կկարօտի :
Միմեանց օգնելու համար ցեղերով պատերազմի դաշտ
կիջնեն և կկռուին քաջաբար, եթէ երբէք իրենց ամե-
նավերջին մարդն իսկ ջարդուի : Տէրսիմցիներն յա-
ճախ կունենան ցեղային ներքին կռիւներ, բայց ոչ
հայու հետ : Հայերը կօգնեն նոցա՝ ոչ ցեղային, այլ
արտաքին կռուի ժամանակ : Տէրսիմցիներն յաճախ
կարօտեր են ու կկարօտին տեղացի հայերուն օգնու-
թեանը, երբ մանաւանդ օսմանցու հետ գործ կունենան :

Տէրսիմցիները կըսեն, թէ հայք միշտ բարեկամ
եղած են մեզ, և մինչև իսկ հայ քահանայ մը մեր
Իմամ Հիւսէյնը իւր տունը պահած ըլլալով, երբ մահ-
մետականք խնդրած են զայն սպանել՝ քահանայն
չէ տուեր և իւր եօթն զաւակներն ալ գլխատելով՝
նոցա գլուխներն հետզհետէ մահմետականաց ներկայ-
ացուցեր է իբրև Իմամ Հիւսէյնի գլուխը . բայց վերջի
տղուն դէմքը քիչ մը նմանութիւն ունի եղեր Իմամ
Հիւսէյնի . սորանով յաջողեր է թէ Իմամ Հիւսէյնին
ողջ պահել և թէ զիրենք պահպանել կրօնական հա-
լածանքէ :

Հետևեալ պատմական տաղը իրենց կրօնական
երգն ըլլալով՝ սրտառուչ եղանակ մ'ալ ունի, զոր ար-
տասուալից աչօք կերգեն «Տէտէ» կոչուած կրօնա-
ւորները : Ահա այդ երգի բառացի թարգմանութիւնը :

Տես Աստուծոյ գործը.—

Հայ քահանայն գլխատեց

Իւր եօթն զաւակները,

Որոնց կեանքը ես կողբամ:

Քեաֆիրներն հետամուտ էին

Զիմամ հիւսէյինն սպանել.

Քահանայն զաւակներն զոհեց

Ի փրկանս իմամին:

Իմամը դառնապէս լացաւ,

Երկնից հրեշտակները կոծեցին,

Երկիրն այս ողբոց արձագանգ տուաւ,

Արիւններն բողոք բարձին:

Յետոյ քեաֆիրք յուսահատ

Մեկնեցան քահանային տնէն,

Եւ մեր միւս իմամները

Գլխատեցին այլուր:

Աստուած վարձահատոյց քահանային,

Որ վասն ազատութեան իմամին

Իւր զաւակներն գլխատելէն ետքը

Քանտարկուեցաւ քեաֆիրներէն:

Իմամ ձափար գաղտնապէս բանտը մտաւ,

Քահանային ձեռքը համբուրեց,

Անոր օրհնութիւնն առաւ,

Եւ կենդանի աչօք Յիսուսը տեսաւ:

Քահանայն կաղօթէր միշտ,

Իւր աղօթքը երկինք կհասնէր.

Օգերուն մէջ ճըւռուողող թռչունք

Աստուծոյ վրէժխնդրութիւնը կհայցէին:

Վերջին դատաստան պիտի ըլլայ,

Յիսուս դատաւոր պիտի կանգնի,

Հասան և Հիւսէյն պիտի ամբաստանեն,
Քեաֆիրները պիտի պատժուին:

Յիսուս արդէն լոյս էր,

Ալին ալ լոյս պիտի ըլլայ,

Հաճի Պէկթաշն ալ բարձրագոյն պաշտօնեայ,

Որոնք մեզի կարմիր թագեր պիտի բաշխեն:

Վասնդի նա կարմիր թագ դրած է,

Վարդի պէս կարմիր, կրակի պէս փայլուն

Եւ իւր արագընթաց ձին հեծած է

Աղեղն լարած ընդդէմ քեաֆիրներուն»¹⁾

3. Տէրսիմցիներու տեղային կռիւներն, որ յաճախ կկրկնուին՝ շատ չնչին պատճառներէ կառաջանան և այս պատճառները պարզապէս իրենց անկանոնութիւնն է: Երբ մէկ ցեղին պատկանող մարդ մը միւս ցեղին պատկանող մէկուն ոչխարը, հաւը և կամ մի այլ բանը գողնայ՝ անմիջապէս երկուքի մէջ նախ անհատական կռիւ կծագի և ապա ցեղային թշնամութեան կերպարանք ստանալով՝ վերջապէս մեծ արիւնհեղութիւններու առիթ կդառնայ: Չնայելով որ ամենուրեք Տէրսիմի մէջ խիտ անտառներն, անտէրու անխնամ թողուած, այնու ամենայնիւ երբ մէկը միւսին պատկանող անտառէն — իսկապէս սեփականութիւն չկայ, այլ սոսկ ցեղային անուանական սահմաններ միայն — ամենաչնչին փայտ մ'որ փրցնէ՝ յանկարծ մեծ-մեծ կռիւներու առիթ կլինի այն: Այսպիսի ժամանակներ ո՞վ որ զօրաւոր է՝ իրաւունքը նորանն է, ի մի բան՝ ոյժն իրաւունք և միանգամայն

1) «Մատիւս» թիւ 2638, 5 յունիս, 1880

Թ. Թաթարեան, յԱրաբկիր:

արդար օրէնք է Տէրսիմի մէջ: Նոցա արիւնահեղ կռիւներն երկիր գրաւելու համար չէ, և ոչ ալ աւարառութեան նպատակով, (թէև այս վերջինն ոմանց մէջ համոզում ու նպատակ եղած է), այլ սոսկ վրէժխընդրութեան համար, որու մէջն է իսկապէս իրենց միակ հաճոյքը, կամ աւելի լաւ է ըսել՝ չեն ուզեր իրենց ցեղային անունը, որ մեծ-մեծ քաջագործութիւններով հռչակ ու անուն հանած է անշուշտ՝ նսեմացնել կամ բարոյական անկման ենթարկել՝ քանի մը մարդեր չկորսնցնելու համար: Ահա ինչ որ (մանաւանդ վերջինը) տէրսիմցիներու ցեղային կռիւներու էական պատճառը կկազմէ: Այսպիսի ժամանակ կլինին նաև անհատներ, որ թշնամի ցեղէն աւարառութիւն ալ կընեն. բայց աւարուողը, որ յաղթուած կլինի անշուշտ, կդիմէ բոլորովին տարբեր ու աւելի զօրեղ ցեղապետի մը միջամտութեան. այս վերջինն ուղարկելով մարդեր յաղթողի կողմի ցեղապետին՝ կպահանջէ որ առնուած աւարն յետ դարձուի, եթէ ոչ՝ ստիպուած կլինի ոյժով միջամտել: Աւարն, որ անշուշտ ոչխարներ և նմանօրինակ բաներ կլինին և ոչ թէ իրեղէններ, սուս ու փուս յետ կդարձնեն, միայն ցեղային քէն պահելով նոցա դէմ՝ որ վատաբար ուրիշի միջամտութիւնը խնդրեցին: Եւ այս քէնը կշարունակուի տարիներ ու տասնեակ տարիներ, մինչև որ երկուստեք շատ մարդեր կկոտորուին ու վերջապէս խռովարար պարագլուխները կմեռնին, ապա թէ հաշտութիւնն առերևոյթ կկնքուի:

4. Բացի ցեղային կռիւներէն՝ միեւնոյն ցեղն իր մէջ ալ ներքին կռիւներ կունենայ—աւարառութիւններ ու գողութիւններ կլինին—բայց բոլորովին ան-

հատական: Այսպիսի ժամանակ, երբ մէկը կկողոպտուի կամ կհարստահարուի՝ կգիմէ իր ցեղապետին, որն ինչպէս դատաւոր՝ կաշխատի արդարութիւն ընել, այսինքն գողացուած բաներն յետ դարձնել կուտայ, և գողին, կամ եթէ ոճիր կայ գործին մէջ՝ ոճրագործին լաւ ծեծել կուտայ, առանց սակայն բանտարկելու դայն, (որովհետեւ տէրսիմցիները բանտ չունին, որ բանտարկելու ալ օրէնք չինի): Երբ օտարական ճանապարհորդ մը կողոպտուի ու գիտնայ, թէ զինքը կողոպտողներն որ ցեղին կալատեանէին՝ կարող է գիմել նոյն ցեղապետին և խնդրել իր կողոպուտը: Եթէ ցեղապետն ինքը կողոպտել տուած չէ այդ օտարականին՝ ուր որ ալ լինի աւազակն՝ անտարակոյս գտնել կուտայ դայն և յետ կառնէ կողոպուտը, և եթէ ցեղապետն անտեղեակ էր կողոպուտին՝ (ըստ քրդական օրինաց՝ ամեն մէկ գողութիւն պէտք է ցեղապետին գիտցնել) ըստ կարելոյն կալատէ՝ միայն ծեծ տալով կողոպտողին. իսկ եթէ ցեղապետն ինքը գիտամբ կողոպտել տուած է օտարականին՝ ոչ միայն մտիկ չընել նորա խնդիրքն, այլև ճանապարհ ձգելով՝ սպանել կուտայ դայն:

5. Տէրսիմն իր խրոխտ բնութեամբ ստեղծեր է միանգամայն խրոխտ բնակիչներ, որոնք անտառի մէջ ապրող կատաղի գաղաններու նման կմռնչեն դէպի թշնամին յառաջանալով, և բարձրաբերձ լեռներու սաստկարուք մրրիկներու նման կյուղեն ու կխառնակեն չորս դին: Նրանք վախ չունին, որովհետեւ նոցա կեանքն ուրիշ նպատակ չունի՝ բայց միայն կոխու աւրիւն: Նոքա գիտամբ առիթ կուտան՝ քանի մը զինուորներ կամ ճանապարհորդ կառավարական պաշ-

տօնեայ մ'սպանելով, գիտնալով հանդերձ, որ գործի հետեանքը կարող է խիստ աղէտաբեր լինել. սակայն ապաւինելով իրենց անվեհերութեան և իրենց անառիկ դիրքերուն՝ ամենայն համարձակութեամբ հանդէս կուգան թշնամուն առաջ, և կգրաւեն լեռներու անառիկ դիրքերն ու կիրճերը՝ նոցա ճանապարհը կտրելով, և կսկսին օրերով ու շաբաթներով կռիւ մղել թշնամու դէմ, նորա կատարելագործուած հրացաններու և լայնաբերան թնդանօթներու դէմ. կը կռուին անընդհատ, միայն իւղին մէջ տապակած չորթան կըծելով, որն առաջուց պատրաստած կլինին: Եւ երբ իրենց ռազմամթերքը կհատնի՝ կսկսին քարերով ու փայտերով հալածել թշնամուն, միանգամայն նորա կեցած տեղը, որ անտառի մէջ կլինի անշուշտ՝ հրդեհել: Սոքա կարծես ստեղծուած են պատերազմի մէջ, ու կապրին միայն պատերազմի համար: Վախ ըսուած բանը չզիտեն. բաւական է միայն կռուի ձայն լսեն՝ իսկոյն և եթ կվազեն այնտեղ, եթէ երբէք կեանքերնին իսկ վրայ տան: Կռուի մէջ մեռնել՝ նոցա ամենալաւ մահն է—ուրախութիւն է, իսկ բնական մահով մեռնել՝ ցաւ է—փոքր-հոգիութեան նշան է:

6. Տէրսիմի մէջ բնակող ցեղերն ոչ հեռագիր ունին և ոչ ալ սուրհանդակ, որոնցմով կարողանան ի պահանջել հարկին միմեանց հետ հաղորդակցիլ: Նոցա լուրերը միշտ բերնէ բերան կտարածուին ամենուրեք Տէրսիմի մէջ: Նոցա նամակները սոսկ բերանացի ասպարանքներ են, որ հասարակ մարդու մը, այսինքն յատուկ կամ պատահական ճանապարհորդի մը միջոցով կուղարկեն այս կամ այն մարդուն կամ

աղային. իսկ հեռագիրը՝ լեռնէ լեռ պողալն է: Մէկը բարձրանալով բարձր լեռան մը և կամ բլրի մը վրայ՝ (նայելով այլևս, թէ մինչև ո՞ւր պիտի տեսնայ) այնտեղէն կսկսի բարձրաձայն պողալ ու արտասանել իր ուզածը. և այդ ձայնն օդի մէջէն սուրանալով՝ կարծես հրեղէն ֆշանքի մը պէս արձագանգ գտնելով լեռներուն մէջ՝ կանցնի կերթայ հեռուն ու շատ հեռուն, մինչև իր ցանկացած տեղը,—և փոխադարձաբար: Այսպէս մանաւանդ վտանգի ժամանակ, երբ մէկն օգնութեան պիտի կանչէ իր հեռաւոր ցեղակցին կամ դաշնակից կամ բարեկամ ցեղին՝ լեռնէ լեռ պողալով, այսինքն իր ուզած խօսքերը ցեղ առ ցեղ և սահման առ սահման (ձայնի հաղորդակցութեան միջոցով) հաղորդելով՝ հինգ բուռի մէջ զայն Տէրսիմի մէկ ծայրէն մինչև միւս ծայրը (որ 5—6 օրուան ճանապարհ է) կհասցնէ: Եթէ Տէրսիմի արևելեան սահմանի վրայ որեւէ դէպք մը և կամ ամենաշնչին բան մը պատահած է՝ այդ լուրը բերնէ բերան, աղաւաղումներով կամ յաւելումներով, մինչև երեկոյ կհասնէ Տէրսիմի արևմտեան սահմանի վրայ և բոլոր կողմերը: Զարմանալի արագութեամբ կշրջին լուրերը, և ամենաշնչին բաներու համար իսկ նոքա կհետաքրքրուին: Մէկն առաւօտեան, դեռ իր երեսը չլուացած՝ կհետաքրքրուի հեռաւոր և մօտակայ քաղաքներու և գիւղերու մասին տեղեկութիւններ ունենալ, կհետաքրքրուի նամանաւանդ քաղաքական լուրերով, այսինքն կուզէ իմանալ, թէ արդեօք օսմանեան կառավարութիւնն ի՞նչ ծրագիր ունի Տէրսիմի մասին, նորա զինուորականութիւնն հանդարտ է, թէ գէնքի կոչուած է, և այլն: Այսպէս ամեն ինչով կհետաքրքր-

քրուին: Եւ մի անծանօթ ճանճ իսկ որ պղղայ Տէրսիմի սահմաններուն վրայ կամ մէջը՝ հետաքրքիր են իմանալ, թէ նա ի՞նչ է և ինչո՞ւ պղղաց, ու ամենաթեթեւ կասկած մ'իսկ բաւական է նոցա բոլորին ի դէն կոչելու, որպէս թէ արդէն թշնամիներով պաշարուած են կամ պաշարուելու վրայ են:

ՏԵՐՍԻՄՑԻՆԵՐՈՒ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐՆ ՕՍՄԱՆՑԻՆԵՐՈՒ ՀԵՏ (1828—1895 Թ.)

«Ամեն հեղ, որ Տաճիկը ծածիւ (պատերազմ) էրած է Մոսկովին (Ռուսին) հետ՝ ավալ-ավալ (առաջ-առաջ) իրեն ուժը չափած է տէրսիմցոց վրայ. ու սողը (վերջը) ե(ր)բ որ Մոսկովէն յաղթուած է՝ իրեն հայիֆն (վրէժ) առեր է կէնէ (նորէն) տէրսիմցոցմէն», — կըսեն ժողովրդական պատմիչները:

Մենք Տէրսիմի անցեալ կեանքի մասին գիտենք գրեթէ ոչ աւելի՝ քան կէս դար, ո՞րը պարզ, որն աղօտ, որ աւանդութիւններով կալատմուի Տէրսիմի դրացի ժողովրդեան մէջ. իսկ անկէ անդին գրեթէ բոլորովին անտեղեակ ենք: Միայն կ'իշխենք 120 տարեկան ծերունի մեծ-մօրս պատմած զանազան պատմութիւններն ու պատկերները, որ յաճախ կալատմէր նա Տէրսիմի կեանքէն: Նա Տէրսիմի պէկերուն շատ անգամ «թագաւոր» կանուանէր, որմէ հետեցնելով կարող ենք եզրակացնել, որ կէս դարէն անդին Տէրսիմն ունի եղեր բոլորովին ինքնիշխանութիւն մը,

առանց սակայն կազմակերպուած օրէնքներով (ինչպէս նաև այժմ) կառավարութիւն մը ճանչցուելու այն, և միշտ զբաղուած է եղեր ներքին ցեղային կռիւներով:

Տէրսիմի—եթէ կարելի է այսպէս ըսել—քաղաքական պատմական կեանքը կսկսի 1828-էն, որովհետև Հայաստան մինչև այդ ժամանակ ենիշէրիական կառավարութիւն մը ունէր, երբ կատարեալ անիշխանութիւն կտիրէր սուլթաններու հաւանութեամբ: Բայց Ռուսիան երբ ազգերու ազատութեան համար առաջին անգամ պատերազմ հրատարակեց օսմանեան խալիֆայական գահուն վրայ բազմող Սուլթան Մահմուտին դէմ և ամենայն քաջարիութեամբ ջարդ ու փշուր ըրաւ նորա ոյժը, միանգամայն անկախ հրատարակելով Յունաստանը՝—սուլթան Մահմուտն զգաց, որ իր լայնածաւալ տէրութեան մէջ բնակող զանազան մանր մունր ազգութիւնները շուտով կարող են Յունաստանի օրինակին հետևել, որով խալիֆայական սրբազան գահը կենթարկուի կորստեան վտանգին¹⁾: Հետևաբար այդ չարագուշակ փորձութենէն ազատուելու

1) Բոլոր ժամանակակից մարդիկ ընդհանրապէս կըսեն, թէ երբ սուլթան Մահմուտ ռուսներէն յաղթուելուց յետոյ սաստիկ մտահոգութեան մէջ էր՝ երազ մը տեսաւ, իբր թէ Կ. Պոլսոյ մէջ կատաղի վիշապ մը մռնչելով ու ֆշշալով դէպի ելլողը-Քէօշկ կ'օտենայ. յանկարծ փոթորիկ մը կըարձրանայ, վիշապն օդին մէջ կհանէ, որտեղ նա երկու մասի բաժնուելով՝ կէսը (պոչի կողմը) կընկնի Միջերկրական ծովուն մէջ ու կխորասուզուի, իսկ միւս կէսն ալ (գլխի կողմը) կերթայ կընկնի Եփրատի կողմը, ուր հաւերը կացահարելով գայն կանհտացնեն: Երազահաններն այս բանը կմեկնեն, ասելով, թէ վիշապն՝ ինքը սուլթանն է, նորա պոչի կողմը՝

Ա իր գահը միշտ անսասան պահելու դիտաւորութեամբ, անմիջապէս դուրս տուաւ բարձրագոյն հրովարտակ մը, որով կհրամայուէր կոտորել ու կրօնափոխ ընել օսմանեան տէրութեան մէջ ապրող բոլոր ազգերը: Բայց չգիտենք ինչ վայրկենական փոփոխութեան ենթարկուելով՝ սոյն անգութ հրովարտակը փոխեց կայսերական բոլոր նահանգներու բարենորոգմանց ողոր-

ճւրդական Թուրքիան է, որ պիտի ընկղմի Միջերկրականի մէջ, այսինքն պիտի գրաւուի այլազգիներէ. իսկ միւս կէսը, որ դուին է՝ Ասիական Թուրքիան է, որը պիտի լափեն Եփրատի կողմերը բնակող ազգերը, այսինքն այդ կողմի հպատակ ազգերը գլուխ պիտի բարձրացնեն, որով Օսմանեան խալիֆայութիւնը իսպառ պիտի տապալուի ու կորչի: Եւ որովհետեւ երազի մէջ հաւ տեսնելը կնշանակէ քրիստոնեայ՝ ուստի սուլթան Մահմուտն այս դարհուրելի վտանգին առաջն առնելու համար դուրս տուաւ բարձրագոյն իրատէ (հրովարտակ) մը, որով կհրամայուէր կոտորել այն բոլոր քրիստոնեաները, որ կրնակէին Եփրատի ամեն կողմերը: Ոմանք սուլթանին խորհուրդ են տուել, որ եթէ այն իրատէն շուտով իրագործէ՝ երազն իսկոյն հետ կկատարուի, իսկ եթէ յետաձգէ կամ բոլորովին յետ թողու՝ թերեւ երազն ուշանայ կամ բոլորովին սուտ լինի: Սուլթանը կհամոզուի: Եւ որպէսզի իր հրամանն յետ չառնուի՝ քրիստոնեան—որն անշուշտ իրենց հասկացողութեամբ հայն էր—հաւի փոխեցին, իբր թէ սուլթանը «հաւ» ըսած ժամանակ՝ զրազիրները «հայ» հասկցեր են: Որմէ յետոյ Եփրատի բոլոր կողմերը գտնուող հաւերը ջարդեցին, ըսելով թէ երկինքէն աժտահար (վիշապ) մ'իջած է մանր-մունր կորեկներուն պէս, և հաւերը կերած լինելով նոցա՝ կարող են հազարաւոր աժտահարներ ծնուել, որոնք աշխարհ գալով՝ կարող են բոլոր մարդկանց ուտել ու վերջացնել:—Այս դէպքը ժողովրդական աւանդութեան մէջ մեծ տեղ մը բռնած է, որու մասին մինչև այսօր ալ ապշութեամբ կխօսին:

մած ծրագրի, որու գլխաւոր կէտերն էին—1) բաւ-
նալ կայսերական բոլոր նահանգներու մէջ տիրող
ենիշէրիութիւնը, 2) կազմակերպել երկրի բոլոր
ոյժերը և 3) մտցնել կառավարութեան բոլոր շրջան-
ներու մէջ նոր օրէնքներ ու կանոններ (նիզամ), որով-
հետև մինչև այդ ժամանակ բոլոր նահանգները լինե-
լով մօլլաներու և շէյխերու իրաւասութեան տակ՝ կը
կառավարուէին սոսկ իրօնական դատարաններով,
այսինքն «շարահաթ»ի օրէնքներով ու կանոններով,
Ղուրանի ոգուն համաձայն:

Սոյն բարենորոգմանց ծրագիրը գործադրող ոյ-
ժը, որ բաղկացած էր աւելի քան երկու բանակ կա-
նոնաւոր զօրքերէ, երկու ճիւղի բաժնուեցաւ՝ Կ. Պոլ-
սէն դէպի կայսերական նահանգներն ուղևորելու, այն
է՝ մէկը Ռաշիտ փաշայի առաջնորդութեամբ Սև ծո-
ւղէն դուրս եկաւ ի Սամսոն, Սերաստիա, Արաբկիր.
իսկ միւս բանակը, որ կայսերական թիկնապահ փա-
շայի մը առաջնորդութեամբ Տրապիզոնէն Նրզնկա և
Կարնոյ վրայով դէպի Վասպուրական յառաջացաւ՝
ճանապարհին մեծ ընդդիմութեան մը հանդպեցաւ.
դա տէրսիմցիներն էին, որ Երզնկայի և Քամախի կող-
մերը կառաղի ընդդիմութիւն ցոյց տուին օսմանեան
բարեկարգիչ բանակին:

Այդ ժամանակ Խուզուշանի իշխան Ջահ-էիւ-
սէյնի պէկ Ա.-ը, որ ազնուական տոհմէ սերած լի-
նելուն և միանգամայն իր բացառիկ կառավարչական
ընդունակութեան ու քաջութեանը պատճառով հա-
նուր Տէրսիմի տէր և իշխան կճանչցուէր—կազմա-
կերպեց ամբողջ տէրսիմցիներու թարմ ոյժերը և ա-
մենայն համարձակութեամբ հանդէս եկաւ թշնամուն

դէմ, որով կատաղի ընդհարումն յամառութեամբ շարունակուեցաւ երկուստեք և ըստ աւանդութեան տեւեց մինչև մէկ ամիս: Օսմանեան բանակի հրամանատար փաշան տեսնելով, որ իր ունեցած ոյժով ոչ միայն տէրսիմցի լեռնականներուն չէ կարող նուաճել, այլ և ինքը հետզհետէ տկարանալով կնուաճուի, որով իր մեծ նպատակէն պիտի շեղուի՝ ստիպուեցաւ թողուլ տէրսիմցիներն իրենց վիճակին մէջ՝ ուրիշ առթիւ մը հպատակեցնելու նոցա, և ինքն իր կարծածէն աւելի կորուստ տալով՝ հեռացաւ գնաց Տէրսիմէն: Իսկ տէրսիմցիները, որ մինչև այդ ժամանակ երբէք չէին ակնկալեր այդպիսի մեծ ու կանոնաւոր արշաւանք մը իրենց վրայ՝ յանկարծ ինքնագիտակցութեան եկան, գուշակելով միանգամայն ապագայի գալիքը, որ արիւնահեղ մեծամեծ ընդհարումներ կարող են պատահել իրենց և օսմանցիներու միջև, ուստի իրենց կարողութեան չափով սկսեցին պատրաստուել, առանց սակայն կանոնաւորապէս կազմակերպուելու:

Անցան տարիներ, սակայն օսմանեան պետութիւնը միշտ աչքի առաջ ունէր, ի միջի այլոց, ապրստամբ Տէրսիմը, որուն համար երբեմն երեւակայեր էր, թէ նոքա մահմետականներ են և հարկը պահանջած ժամանակը պիտի օգնեն իրեն,—բայց ի զուր: Նոքա, տէրսիմցիները, ոչ միայն չէին օգներ օսմանցիներուն, այլ և կվնասէին, թշնամի էին նոցա, ի մի բան՝ կարող էին յարմար առիթին արիւնով ողողել շրջակայ գաւառները և ամբողջ երկիրն աղմկել: Սուլթանը կուղէր փորձ մ'ընել Տէրսիմը հպատակեցնելու. բայց ինչպէս կարող էր ընել այդ, քանի որ լսած էր Տէր-

սիմի սոսկալիթխար լեռներու անառիկ դիրքի և նորա կուսական անթափանցելի անտառների մասին, որոնց մէջ անկարելի էր կանոնաւոր կամ անկանոն դօրք մղել. և քանի որ նա փորձով տեսած էր Ջահ-ձիւսէյնի պէկ Ա.-ի անվհհեր քաջութիւնը և նորա քաջ ռազմագէտ լինելը, որով նա մեծ հեղինակութիւն կվայլէր ամբողջ Տէրսիմի մէջ՝ ուստի օսմանեան կառավարութիւնը կսպասէր յարմար առիթի մը, որը վերջապէս ներկայացաւ Ջահ-ձիւսէյնի պէկ Ա.-ի մահովը, որուն յաջորդեր էր տղան Ալի պէկը:

Ճիշտ այս ժամանակներն Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ նորէն պատերազմ հրատարակուեցաւ (1855—1856): Եւ օսմանեան բանակը, որ Հայաստանի մէջէն պիտի յառաջանար դէպի արևելք, Ռուսիոյ դէմ՝ նախ քան պատերազմի դաշտը հասնելը, անակնկալ կերպով պաշարեց Տէրսիմը և սկսեց իր ոյժը փորձել—ռմբակոծել լեռները և հրդեհել անտառները: Իսկ Ալի-պէկը, որ իր հօր նման կառավարիչ ու միանգամայն պատերազմող քաջ ռազմագէտ չէր, չկարողացաւ պէտք եղածին չափ դիմադրութիւն ցոյց տալ: Նա տեղի տալով օսմանեան բանակին՝ ինքն իր մարդերով քաշուեցաւ դէպի Խութի-Տէրէսին և ամրացաւ Տուժիք-Պապա լեռան վրայ, ուր, տեղւոյն անառիկութեան շնորհիւ, պաշտպանուեցաւ մինչև վերջը: Իսկ օսմանեան բանակը մտնելով Տէրսիմ—(միայն ստորոտները, այսինքն դաշտային մասերը, ուր խիտ անտառներ չկան)—աւերեց և հրդեհեց ամեն ինչ որ կար: Հրդեհեց նաև Ալի-բէկի շքեղ ապարանքն ու տոհմային գերեզմանատունը, որ սակայն ճաշակով դարդարուած՝ ամենաշքեղ տեսք ունէր: Օսմանեան բանակն ամենուրեք

Տէրսիմի ստորոտներն աւերակութիւններ անելով յառաջացաւ դէպի այն կողմը, ուր ապաստանած էին տէրսիմցիներու մեծագոյն մասը: Սակայն փոխանակ յաղթելու՝ ինքը յաղթուեցաւ և յետ նահանջեց, որմէ յետոյ տեսնելով, որ այլևս ի զուր է յամառութեամբ զբաղուել այդ կիսավայրենի լեռնականներուն հետ, որովհետև մեծ թշնամին, մուսը, դեռ յետևն է՝ թող տուաւ նոցա օձիքը, բաւականանալով միայն զբաւած տեղերով, որոնց մէջ անմիջապէս հաստատեց թուրք ոստիկանութիւն և կառավարիչներ: Բայց երբ բանակը, թողնելով Տէրսիմ, յառաջացաւ դէպի արևելք՝ սոյն նորահաստատ կառավարութեան պաշտօնեաներն այն աստիճան հալածանք կրեցին լեռնական քրդերէն, որ ոմանք փախան, իրենց չոր կեանքն ազատելու համար, ոմանք բոլորովին զոհ դարձան քրդերու յարձակումներուն և ոմանք ալ հազիւ հազ իրենց գոյութիւնը կարողացան պահպանել: Տէրսիմը դարձեալ շարունակեց իր ապստամբ վարմունքը ու այս անգամ սկսեց վնասել իր շրջակայ գաւառներուն ու գիւղերուն, որոնց մէջ կրնակէին օսմանցիներ կամ մահմետական քրդեր. կվնասէին նաև այն հայերուն, որոնք օսմանցիներուն աջակցութիւն ցոյց կուտային: Տէրսիմցիներու այս սոսկալի ահէն՝ Տէրսիմի շրջականերէն ոչ մի կարաւան, ոչ մի ճանապարհորդ կամ փոքրածիւր ղինուորականութիւն չէր կարող անցնել: Նոքա բռնած էին Տէրսիմի բոլոր կիրճերն ու կարևոր ճանապարհները և անխնայ կերպով կկողոսկէին ու կխողխողէին իւրաքանչիւր, մանաւանդ եւրոպական տարադ կրող օտարական, (ինչպէս նաև մինչև հիմայ), որ կյանդգնէր Տէրսիմի սահման-

ներու մօտերովն անցնել: Չար-Սանճագի կամ Խարա-
չորի հայ գիւղացիներէն շատերը, որոնք օսմանցինե-
րուն աջակցեր էին՝ ենթարկուեցան դարհուրելի հա-
լածանքներու տէրսիմցի քրդերու կողմէն, որմէ յետոյ
կամայ-ակամայ ստիպուեցան թողուլ իրենց ծննդա-
վայրը և գաղթել դէպի շրջակայ գաւառները, որոնց
մէջ հայ ազգաբնակութիւնը մասամբ հանգստութիւն
կվայելէր. նոյնպէս նաև շատ մահմեդական քրդեր ու
ղըզլըբաշներ ենթարկուելով սոսկալի հալածանքնե-
րու, — որովհետև օսմանցիներու կողմն էին բռներ, —
գաղթեցին դէպի Քարբերդ և այլ կողմեր: ¹⁾

Տէրսիմն այսպէս հարստահարիչ դեր մը կա-
տարեց, մինչև որ երկու թշնամի պետութիւններու
(Թուրք և Ռուս) մէջ հաշտութեան դաշն կապուեցաւ:
Ու երբ օսմանեան բանակը վերադարձաւ դէպի հայ-
աստան՝ կրկին զբաղուեցաւ տէրսիմցի լեռնականնե-
րով, որովհետև այս վերջինները կատաղի գայլերու
նման չորս դին կաղմկէին և սոսկալի կերպով կկըռ-
ուէին: Բայց օսմանցիներու ոյժը, մանաւանդ այն ջախ-
ջախուած ու խորտակուած ոյժը, անբաւական լինե-
լով Տէրսիմը բոլորովին նուաճելու՝ աշխատեցաւ մի-
այն նախօրօք գրաւած տեղերը կրկին ձեռք բերել և
նոցա մէջ կրկին վերահաստատել օսմանեան կառա-
վարութիւն: Եւ այդ ընելու համար նա մեծ գժուա-

1) Քարբերդու Ապտըհէր թաղին, որ քաղաքի յետ ըն-
կած, բայց ամենամեծ թաղերէն մէկն է, բնակիչներն ամ-
բողջ տէրսիմցի քրդեր են՝ սոյն ժամանակէն գաղթած: Իսկ
Հիւսէյնիկ գիւղը, որ Քարբերդէն կէս ժամ հեռու է՝ ունի
նաև Խարաչոր անունով թաղ մը, ուր նոյնպէս բնակողներն
ամբողջ տէրսիմցի, այսինքն Չար-Սանճագի հայեր են:

քութեան չհանդիպեցաւ, երբ արդէն Ալի պէկն իր հպատակութիւնն յայտնելով՝ վերադարձաւ իր աւերաւած, մոխրակոյտ դարձած հայրենական ապարանքը և սկսեց նորէն շինել ու շիտկել զայն: Բայց դորանով պէկը իր նախկին հեղինակութիւնը կորսնցուց ամբողջ տէրսիմցիներու առջև ու եղաւ սոսկ պէկ մը՝ ապրող իր ապարանքին մէջ:

Այդ ժամանակ օսմանցիներն առիթէն օգտուելով՝ Տէրսիմի հպատակուած, մանաւանդ Խուզուշանի կողմերէն 2—3 հազար խեղճ ու կրակ քրդեր բռնելով՝ Տրապզոնի գծով շղթայակապ քշեցին դէպի Կ. Պոլիս, որպէս պատերազմի մէջ բռնուած գերիներ: Իսկ մնացած քրդերը, որ իրը թէ Ալի-պէկին հետ միասին հպատակութիւն ընդունած էին, տեսնելով այդ քրդերուն դէպի Կ. Պոլիս քշուելը, որոնց մասին շշուկ կար, թէ բոլորը մէկէն ծովուն մէջ պիտի «պալըղ-էմինի» ընեն, թող տուին Ալի-պէկը, թող տուին տուն-տեղ և ամեն ինչ և քաշուեցան գնացին ամրացան Խութի-Տէրէսին և Տուժիքի վրայ, որտեղ ապրողները տակաւին իրենց անկախութիւնը կպահպանէին, միացան նոցա հետ ու սկսեցին աղմկել, ապաւտակել այս ու այն կողմ:

Սոյն դրութեան մէջ անցան երկար տարիներ, մինչև որ Ալի-պէկը մեռաւ և նորան յաջորդեց իր տղան Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ը:

Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ն իր երիտասարդութեան ժամանակ բաւական տեղեր ուղևորած էր և հայաքնակ գաւառներու մէջ բաւականին ազդեցիկ թուրք և հայ բարեկամներ ունէր, որոնց շնորհիւ քաղաքական հանգամանքներուն լաւ ծանօթ էր: Նա լսելով

իր պապի քաջագործութիւններն ու նորա ունեցած ինքնիշխանութիւնը՝ նախանձախնդիր էր կրկին ձեռք բերել բացարձակ ինքնիշխանութիւն Տէրսիմի վրայ. բայց զինքը չըջապատող հանգամանքներն ի նկատ առնելով՝ կհամբերէր, միանգամայն բանակցութիւններ կընէր և հաստատուն դաշն կնքելու նախապատրաստութիւններ կտեսնէր։ .

Եւ այսպէս մինչդեռ Չահ-ճիւսէյնի պէկ Բ.-ն իր յայտնի քաղաքականութեամբ կպատրաստուէր՝ յանկարծ քաղաքական աշխարհը յուզուեցաւ և երկու պետութիւններու մէջ նորէն պատերազմ հրատարակւեցաւ (1877 թ. Թուրք-Ռուսական պատերազմ)։ Օսմանեան կառավարութիւնն իր վաղուց փայփայած ու հպատակ կարծած Տէրսիմէն պատերազմի համար հարկ կամ զօրք պահանջեց։ Բայց Չահ-ճիւսէյնի պէկ Բ.-ը, որ միտք չունէր հարկ կամ զօրք տալու՝ սկսեց պայմաններ առաջարկել սուլթանին, թէ «մենք պատերազմի համար հարկ չենք կարող տալ. իսկ զօրք ալ կուտանք միայն այն պայմանով, որ տէրսիմցի զօրքերուն մէջ չխառնուին օտար (օսմանցի) ոչ զինուորներ և ոչ զօրավարներ, այլ Տէրսիմն առանձին բանակ ունենայ, որու ընդհանուր հրամանատարութիւնն ինձ յանձնուի»։ Սուլթանը, որ իրեն հպատակ կարծուածներուն հետ այդպէս պայմաններով խօսելու չատ գլուխ չունէր՝ չէր կարող ընդունիլ և միանգամայն չէր ալ կարող մերժել, որովհետեւ ժամանակն արդէն ուշ էր։ Նորա համար հարկաւոր էր ոյժ, որով կարողանար ռուսական սոսկավիթիսար բանակին դէմ կենալ։ Ուրիշ միջոց չկար. վերջապէս նա ընդունեց պայմանը։ Բայց այդ պայմանը, բացի Չահ-ճիւսէյնի

պէկ Բ.-էն՝ տէրսիմցիները չընդունեցին: Նոքա իսպառ մերժեցին, ըսելով որ «մենք ոչ հարկ կուտանք և ոչ ալ զօրք, որովհետև պարտական չենք: Եթէ այդ պատերազմը մեր հայրենիքի պաշտպանութեան համար է՝ իր (սուլթանի) պաշտպանութեան երբէք պէտք չունինք. մենք մեր հայրենիքն առանց սուլթանին ալ կարող ենք պաշտպանել...»: Տէրսիմցի բոլոր ցեղապետները, որ ժամանակի ընթացքով համակրած էին Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ին ունեւորան ճանչցած էին որպէս աւագագոյն ցեղապետ ընդհանուր Տէրսիմի՝ բոլորովին մերժեցին նրան և սկսեցին իրենք առանձին գործել, վնասակար համարելով Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ի բռնած ուղղութիւնը: Խուզուչանի քրդերէն մէկ մասն ալ նոյնպէս մերժելով Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ին՝ միացան միւս ցեղապետներուն հետ, և սկսեցին ամենքը միասին պատերազմի պատրաստուել. որմէ յետոյ Չահ-Հիւսէյին անճար մնալով բոլորովին՝ հազիւ-հազ կարողացաւ միայն Խուզուչանի մէջէն մօտաւորապէս 10,000 զօրք հաւաքել և գալ դէպի Պարին՝ միայն պատերազմի ժամանակ քաղաքը պաշտպանելու համար, և այդպէս ալ եղաւ: Իսկ օսմանցիները Տէրսիմի ոյժերը պառակտած կարծելով՝ յարմար ժամանակ սեպեցին նուաճել զայն և բռնի կերպով հարկ և զօրք առնել անկէ, որ սակայն առիթ տուեց զարհուրելի արիւնհեղութիւններու, որ տևեց աւելի քան մէկ ու կէս ամիս:

Մինչդեռ օսմանցիները մէկ կողմէն իրենց վտարիկ ոյժերով Տէրսիմի այլևայլ ցեղերուն դէմ կռիւ կընէին, և միւս կողմէն շորրորդ բանակը շարժման մէջ կընէին ամբողջ Տէրսիմի լեռնաշղթան պաշարե-

լու դիտաւորութեամբ՝ միւս կողմէն ալ տէրսիմցի-
ները թէ օսմանեան փոքրաթիւ գինուորներու դէմ
կռիւ կմղէին և թէ կպատրաստուէին աւելի մեծ-մեծ
ընդհարումներու համար: Նոքա իրենց այն բոլոր
գիւղերն ու աւանները, որոնք ռազմական դիրք չու-
նէին՝ դատարկեցին և «օլուկով ու ճուճուկով, մալով
ու միւլքով» ամրացան Տուժիքի և Խուժիի կողմերը:
Նոքա իրենց գլխաւոր ոյժը կենդրոնացուցին Տուժիք-
Պապայ լեռան վրայ, որովհետեւ այնպէս համոզուած
էին, թէ իրենք նեղն ընկած ժամանակ՝ «Տիգկին-
Պապան» իր աներեւոյթ և հրաշալի թնդանօթներով
պիտի օգնէ իրենց՝ հալածելով թշնամուն: Իսկ Խու-
ժի-Տէրէսին ամրացուցին՝ աւելի ևս սե ըռպէներու
համար:

Եւ այսպէս ամբողջ մէկ-երկու շաբաթ տէրսիմ-
ցիները թէ պատրաստուեցան և թէ կռուեցան, մին-
չև որ օսմանեան շորրորդ բանակը վերջնականապէս
պաշարեց Տէրսիմը բոլոր կողմերէն և սկսեց անխնայ
կերպով ռմբակոծել ու հրդեհել ամենուրեք, որ բնա-
կութիւն կար:

Խօզաթի կողմը գտնուող օսմանեան զօրաբա-
ժինն, ուժով լինելուն և մանաւանդ Տուժիքի գիւ-
ղերէն շատերը դատարկուած լինելուն համար, ամե-
նայն համարձակութեամբ ու յաջողութեամբ, բոլոր
գիւղերը վառելով՝ անարգելք հասաւ Տուժիք-Պապայ
լեռան ստորոտը, ուրկէ վեր՝ դէպի լեռան գագաթն
ելլել փորձեց. բայց հակառակ իր այնչափ բազմու-
թեանը՝ սոսկալի ջարդ մը կրեց Տուժիքի ստորին
լանջերուն վրայ, որով ստիպուեցաւ զինադադար ընել,
մանաւանդ որ գիշերը վրայ հասաւ. Բայց հետեւալ

առաւօտուն կռիւը շարունակելով՝ սկսեց կանոնաւոր
 ռմբաձգութիւն դէպի լեառը. իսկ Տուժիքի վրայ ա-
 պաստանողներն ամենայն անվերահսկելի համբա-
 խանեցին օսմանցիներու հրաշէկ ոռմբերուն:

Միօրինակ յամառ կռիւը տեւեց ամբողջ երեք
 օր և երեք գիշեր, մինչև որ Տուժիքի քրդերն անճար
 մնալով՝ օգնութեան կանչեցին իրենց դրացի ցեղերն:
 Բայց դրացի ցեղերը, որ նոյնպէս տաք կռուի մէջ էին
 օսմանցիներու հետ, ոչ միայն չէին կարող օգնու-
 թեան հասնել, այլև իրենք օգնութեան կկարօտէին.
 հետևաբար, Տուժիքի վրայ ապաստանողները լքուե-
 ցան և ոմանք մինչև-իսկ անձնատուր լինելու փոր-
 ձեր ըրին:

Այս միջոցին Խռանցիները, որ Միրազեաններու
 խորհրդով իրենց գիւղերէն չէին հեռացեր՝ գոնէ պար-
 տութեան առաջին աստիճանին վրայ ոտք չի դրած
 լինելու համար, իրենց գիւղերուն մէջ պաշարուած՝
 միահամուռ կերպով—Խռանցիներն ու Միրազեան-
 ները ¹⁾ —կկռուէին օսմանցի գինուորներու դէմ: Բայց
 երբ լսեցին, որ տուժիքիները սոսկալի կերպով պա-
 շարուած լինելով, օգնութեան կկարօտին, որոնց մէջն
 էին նաև Կուրիշանցիները (Տէրսիմի կրօնաւորները),
 փութացին շուտով օգնութեան հասնել նոցա, որպէս
 զի նոքա անձնատուր չլինին, որովհետև Տուժիքն
 անձնատուր լինելուց յետոյ՝ ամբողջ Տէրսիմը գրեթէ
 նուաճուած կհամարուէր:

¹⁾ Թէ ի՞նչ գործ ունեցեր են Միրազեանները Տէրսիմի
 նախորդ պատերազմներուն մէջ՝ մենք այդ չգիտենք, որով-
 հետև մինչև այստեղ ժողովրդական պատմիչները բոլորովին
 կլուեն այդ մասին:

Միրազեաններն ու Խռանցիներն իրենց գիւղերու պաշտպանութիւնն յանձնելով իրենց կանանց և փոքրաթիւ երիտասարդ խմբի մը, իրենք բոլորը միասին դուրս եկան և սկսեցին մէկ կողմէն կռուել իրենց վրայ յարձակուող օսմանցի զինուորներուն դէմ, իսկ միւս կողմէն ալ խուճապ-խուճապ յառաջանալ դէպի Տուժիք-Պապայ լեռը։ Սոքա արդէն օսմանցիներուն հալածելով հասեր էին մինչև Փախայ դաշտը, երբ յանկարծ օսմանցի զինուորներն անակնկալ կերպով մէկ-երկու վաշտ զինուորներ օգնութիւն ստացան, որով վերակազմելով իրենց խորտակուած ոյժը՝ սկսեցին ուժգին կերպով պատերազմել, և այդտեղ տեղի ունեցաւ այն զարհուրելի ճակատամարտը Տէր-սիմի, որու մասին մինչև այսօր ալ կխօսուի ժողովրդեան, մանաւանդ տէրսիմցիներու մէջ, որպէս առաջինը և գուցէ վերջինը։

Խռանցի քրդերը, տեսնելով օսմանցիներու կատաղութիւնը, որ նոքա նոր ոյժ ստանալով սկսեցին պատերազմել՝ թող տուին Միրազեանները Փախայ դաշտին մէջ մենակ ու իրենք փախան չեա, դէպի իրենց գիւղերը, ուր արդէն ոչ մի հրացանաձգութիւն չէր պատահեր իրենց հեռանալուց յետոյ։ Իսկ Միրազեանները, տեսնելով որ քրդերն իրենց մենակ թողուցին՝ օգնութեան կանչեցին իրենց կանանց ու տղամարդերուն, որոնք գիւղերու պաշտպանութեան համար մնացեր էին գիւղերու մէջ, ու իրենք կռոււր շարունակեցին մինչև նոցա օգնութեան հասնելը։ Սոցա կառաջնորդէր քաջ Կիրօն (?), որ կռուի ամենատաք ժամանակ ձեռք ձգած էր հրամանատար փաշայի ձին, որով յառաջ խիղախելով՝ գոչեց. «Տղաք,

ասպէս ըլ մոնել, անպէս ըլ մոնել. ըմբ պէլքէ (կարելի է) ասպէս ազատիլ... եկէք, մի վախնաք»:

Կիրօյի օրինակին հետեւեցան նաև ամբողջ Միրազեանները, որ այդ տեղն էին: Կատաղի կռիւր շարունակուեցաւ մօտ 5—6 ժամ, մինչև որ օսմանցիները տեղի տուին Միրազեաններուն: Օսմանցի զինուորներէն շատերն իրենց զօրավարներով միասին խոյս տուին, մէկ մասն ալ՝ ոտաբոլակ սկսեց կոտորուելով-կոտորուելով փախչել¹⁾: Խռանցի քրդերը տեսնելով, որ օսմանցիները տեղի տուին՝ իրենք ևս նոր պաշար առնելով իրենց հետ, «ղռմն, զղռմն» աղաղակներով օգնութեան հասան Միրազեաններուն և մեծ ոյժով հալածեցին օսմանցիներուն մինչև Տուժիքի ստորոտները, ուր սոսկալի տեսարան մը տեղի ունեցաւ. այն է՝ հալածուած զինուորները Տուժիքի ստորոտը հասնելով՝ միացան այնտեղ պատրաստ կանգնած բանակին հետ, որոնք արդէն զբաղուած

1) Այս յաղթութեան մասին, երբ օսմանեան բանակի հրամանատար փաշան խոյս կուտայ՝ Միրազեաններն երգեր են հետեւեալը, որն անշուշտ կուէն յետոյ յօրինուած է.—

«Խըլըծըմըզ վուռուրխ տասայ,
Տաս եառըլտի պաստան պասայ,
Նէրա խաքարսըն, Օսման փասայ,
Միրազլար տուր կալան խարսիայ»:

Այսինքն՝

Թրերնիս զարկինք ժայռին,
Ժայռը ճեղքաւ գլխէ ցլուլիս.
Ո՛ւր կը փախչիս, Օսման փաշա,
Միրազեաններն են դէմդ զալողը:

Այս երգը բաղկացած է 25—30 տուներէ, որը ամբողջութեամբ մէջ բերել աւելորդ սեպեցինք:

էին տուժիքցիներով և սկսեցին պատերազմել թէ այս և թէ այն կողմ: Օսմանեան բանակը մնաց երկու կրակի մէջ: Հրամանատարներու ռազմական հանձարն այլևս չէր անցնէր այդ սոսկավիթ խար անտառապատ լեռներու մէջ: Նոցա ամեն մէկ ռազմական շարժումը, որ սրաձայն փողերով կհրամայուէր՝ բոլորովին զուր էր, որովհետեւ զօրավարները կորսնցուցեր էին իրենց սովորական ընթացքը, և զինուորները չփոթուած ու խառնուած էին միմեանց: Վերջապէս օսմանցիները խոշորկէկ ջարդ մ'ուտելով՝ խառն ի խուռն փախան, ամեն ոք իր չոր գլուխն ազատելու համար:

Այս փառաւոր յաղթութիւնը տանելուց յետոյ խռանցիներն ու Միրազեանները քաշուեցան գնացին յետ, դէպի իրենց գիւղերը, իսկ տուժիքցիներն սկսեցին նորէն պատրաստուել գալիքին համար:

«Յաղթութեան օրէն միայն հինգ օր էր անցել,—կպատմէր յաճախ՝ կռուին մասնակցող սէյիդներէն մէկը,—երբ օսմանեան բանակը կրկին վերադարձաւ մեր (այսինքն Տուժիքի) վրայ և սկսեց կատաղի կերպով յարձակում ընել: Թնդանօթի ռումբերն յաճախ կյաջողէին ձգել լեռան վրայ, բայց բոլորովին անվնաս էր: Այս վերջին կռիւն տևեց ամբողջ 15 օր. ոչ մենք յաղթուեցանք և ոչ ալ նոքա, այլ երկուստեք կռիւն յամառութեամբ կմղուէր: Բայց երբ նոքա տեսան, որ կրակ ընելով մեր վրայ անկարելի է յաղթել՝ յարմար սեպեցին Տիզկինը պաշարման ենթարկել, որով զմեզ անձար թողնելով, այսինքն անօթի ու ծարաւ թողնելով՝ պէտք է ստիպէին անձնատուր լինել: Սակայն մեր ուտելու, խմելու, հագնելու և վա-

ուելու պաշարն այնքան շատ էր, որ մեզ համար տարիններով կբաւէր: Արտաքին յարաբերութեան երբէք կարօտ չէինք, որովհետեւ Տիգկին-Պապային վրայ կայ ճոխ բուսականութիւն, առատ աղբիւրներ, մարգագետիններ և այլն և այլն, որոնցմով կարող էինք մեր բոլոր պէտքերն հոգալ, մեր ոչխարներն—որ մեզ հետ տարած էինք լեռան վրայ—արածել և նոցա կաթովն ու բրդովը տասնեակ տարիներ ապրել: Բայց ցաւալին այն էր, որ այդ պաշարման միջոցին մեր մէջ յիմար ու յամառ վէճ մը ծագեցաւ. ոմանք կապահանջէին, որ ամբողջս ալ թող տանք Տիգկինը և գնանք ամրանանք Խութի-Տէրէսին մէջ, ուր կարելի էր միշտ ապահով մնալ. իսկ ոմանք ալ կպնդէին, թէ պէտք է մնալ, որպէսզի ամօթալի պարտութեան մ'առիթ չի տրուի, և այլն: Եւ այսպէս քանի որ վէճը կսաստկանար՝ այնքան և պաշարումը կխօտանար, ու նոքա հետզհետէ նոր-նոր ոյժեր կստանային, մինչև որ Խութի գնացողներն իրենց ընտանիքներով միասին դինու զօրութեամբ ճեղքեցին օսմանեան բանակը և անցան գնացին դէպի Խութի-Տէրէսին. իսկ մնացողներէս ալ մէկ մասը տեսնելով ոյժի պակասիլը, մանաւանդ որ Տիգկինն իր հրաշալի և աներևոյթ թընդանօթներով շօգնեց մեզի՝ անձնատուր եղանք, որմէ յետոյ օսմանցիներն առիթէն օգտուելով՝ վերջնական յարձակումով մ'առին Տիգկին-Պապան, որու վրայ ապաստանողներէն մեծագոյն մասը զլորեցին ժայռերէն վար և սպանեցին»:

Օսմանցիներն այսպիսի յաղթութիւն մ'ընելուց յետոյ, բոլոր ոյժով դիմեցին դէպի Խութի-Տէրէսին, և տակաւին հաւլորու ս. Կարապետ վանքը չհասած՝

ճանապարհին ուժգին դիմադրութեան մը հանդիպեցան: Դա Միրազեաններն էին, որ Ալանաց հետ միանալով՝ թոյլ չէին տար օսմանցիներուն մուտք գործել ս. Կարապետ վանքը: Օսմանցիներն այս անակնկալ դիմադրութեան հանդիպելով՝ ստիպուեցան բանակ դնել լեռան բարձունքը, առանց սակայն վարիջնելու, որ Մնձուր գետի աջ ափին վրայ էր:

Այս վիճակի մէջ մնացին օսմանցիներն ամբողջ երեք-չորս օր, մինչև որ Ալաններն ու Միրազեաններն իրենց ոյժերը դասաւորեբին և աւելի ևս ամրացուցին Խութի-Տէրէսին, որ տակաւին խառն վիճակի մէջ էր: Եւ երբ նոքա ամեն ինչ կարգի դրին՝ վանքէն վեր, ուղիղ թշնամու բանակի վրան յարձակեցան. բայց որովհետև իրենք ձորի մէջ լինելով չէին կարող կարգին պատերազմել՝ տեղի տուին օսմանեան բանակին և քաշուեցան անցան Մնձուր գետի ձախ կողմը, անտառապատ լեռան մը վրայ: Իսկ օսմանցիները, կարծելով որ նոքա արդէն փախուստ տուին՝ մեծ աղմուկով իջան ձորի մէջ և սկսեցին հալածել Ալաններուն ու Միրազեաններուն: Այս վերջինները սակայն Մնձուրի միւս ափէն սկսեցին կատաղի հրացանաձգութիւն մը օսմանեան բանակին վրայ: Հրամանատար փաշան բանակի մէկ մասը թողուց ձորի մէջ, որ աշխատին Մնձուր գետն անցնել, իսկ միւս մասն ալ իր հետ առնելով՝ բարձրացաւ դէպի վեր և ամրացաւ վանքին մէջ, ուրկէ իր հետ բերած լեռնային թնդանօթներովն սկսեց ռմբակոծել դիմացի սարերը, ուր ամրացեր էին թշնամիները. բայց ի զուր, որովհետև Միրազեաններն ու Ալանները, որոնց հետ ի վեր-

Ղոյ խառնուեցան նաև ճիւղանցի քաջամարտիկ քրդերը՝ դարանամուտ եղած էին մերկարմատ ծառերու խոռոջներուն մէջ և ժայռերու յետև ու ոչ որի թոյլ չէին տար, որ Մ'նձուրն անցնի:

Օսմանցիները միայն Մ'նձուրն անցնելու համար մեծ կորուստ տուին, և դարձեալ չի յաջողեցան: Նոցա մէջէն ալպանացի հազարապետ մը, օսմանեան դրօշակն իր ձեռքն առած՝ մեծ դժուարութեամբ անցաւ Մ'նձուրի միւս կողմը՝ «փատիշահըմ շօգ Կաշան» գոռալով, սակայն իր յանդգնութեան համար գերի բռնուեցաւ: Քրդերն ստիպեցին նրան՝ որ թքնէ օսմանեան դրօշակին վրայ. բայց նա յանձն չառնելով այդ—կարծելով որ յաղթութիւնն արդէն իրենց կողմըն է,—բարձր ապառաժներէն վար գլորեցին:

Օսմանցիներն այսպէս մինչև երեկոյ անյաջող կռիւ մղելուց յետոյ զինադադար ըրին, զգալով միանգամայն իրենց անկարողութիւնը մինչև Խութի-Տէրէսին հասնելու, որու համար յառաջ խաղացեր էին. որովհետև իրենց զինուորներէն մէկ մասը կոտորուած էր Տէրսիմի զանազան մեծ ու փոքր ընդհարումներու ժամանակ, մէկ մասն ալ տեղւոյն կլիմային անսովոր լինելով՝ ծանր հիւանդացեր էր: Վերջապէս այդ օրն այլևս վերջին օրը պիտի լինէր: Նոքա վաղուց բարձրագոյն հրաման էին ստացեր՝ թող տալու համար Տէրսիմի վտանգաւոր կռիւները, որ թէև ինքնին փոքր՝ բայց մեծ-մեծ վնասներու և աւելի մեծ կռիւներու առիթ կգառնար: Բայց ինչպէս պիտի անցընէին այդ գիշերը, որ վրայ կհասնէր: Հրամանատար փաշան կկասկածէր գիշերային յարձակումէ, որ թերևս ընէին տէրսիմցիներն, օգտուե-

լով գիշերուայ մթութենէն և տեղւոյն դիրքէն, մանաւանդ որ այս վերջինը աննպաստ էր օսմանցիններուն համար, որովհետեւ ընդամենը չորս հազար դինուոր ունէին այդտեղ Ս. Կարապետի վանքին մէջ ամրացրած: Նոքա թէև վանքին մէջ ամրացած էին որպէս բերդի մէջ, բայց այնու ամենայնիւ դրութիւնն անտանելի էր: Փաշան վերջնական միջոց մ'ունէր, որ ի գործ դրաւ. այն է՝ անտառին մէջ չորս-հինգ հարիւր տեղ մեծ-մեծ խարոյկներ վառել տուեց՝ թշնամիներուն վախեցնելու համար: Բայց մեծ եղաւ նորա արմանքն ու զարմանքն, երբ տեսաւ, որ տակաւին իրենց խարոյկները լիովին չվառած՝ թշնամիներն ամբողջ անտառները հրդեհեցին: Փաշան վախենալով, որ տէրսիմցիներն արդէն պատրաստ են յարձակում ընելու՝ գիշեր ժամանակ թող տուաւ վանքը և առանց ձայն-ձուն հանելու հեռացաւ գնաց մինչև Խօզաթ, ուրկէ այլևս չի վերադարձաւ և ոչ մի դինուոր կռիւ մղելու դիտաւորութեամբ:

Հրամանատար փաշան, որ նախօրօք, այսինքն Տուժիք-Պապան գրաւելուց անմիջապէս յետոյ, հեռագրած էր սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.-ին, թէ «Տէրսիմ գալէլէրի ալընտի, վէ իսլահաթ գապուլ օլունտի» (Տէրսիմի բերդերն առնուեցաւ և հպատակութիւնն ընդունուեցաւ), այլ ևս իր վերջին պարտութեան մասին ոչինչ չի տեղեկագրեց նորան, այլ այնպէս հասկացուց, որ իբր թէ Տէրսիմն այլևս բոլորովին նուաճուած ու հպատակած է, որմէ յետոյ սուլթանը Տէրսիմը առանձին նահանգ հրատարակեց, և Խօզաթը, որ 4—5 հարիւր տներէ բաղկացեալ սոսկ գիւղ մ'էր՝ նահանգական քաղաքի վերածեց, որու

մէջ ընդ միշտ պատրաստ կմնային երեք-չորս վաշտ վարժ ու կանոնաւոր օսմանեան զինուորներ: Խօղաթը նահանգական քաղաքի վերածուելով միևնոյն ժամանակ նա «գայթակղութեան քար» դարձաւ ամբողջ տէրսիմցի լեռնականներու համար: Տէրսիմցիներն իրենց ոյժերն առանձին-առանձին խմբերու բաժանելով՝ սկսեցին կանոնաւոր ապստամբութիւն ամենուրեք Տէրսիմի հպատակած կողմերը, որոնց օրինակին հետեւեցին նաև Կոքա, որոնք նախապէս առերեսս հպատակութիւն խոստացած էին օսմանեան կառավարութեան: Եւ այս ասպատակային խմբերն այն առտիճան յանդուգն էին, որ յաճախ կարշաւէին Խօղաթի, Փախայ և Զըզըլ-Քիլիսէի վրայ, կխողխողէին կառավարական պաշտօնեաները և կթալլէին ամբողջ զօրանոցներն ու ռազմամթերանոցները և առհասարակ կառավարութեան բոլոր գոյքերը: Իսկ կառավարութիւնը իր բազմաթիւ զօրքերով հանդերձ դարձեալ անկարող էր հալածելու այդ ասպատակային խմբերը, որովհետև նա, կղզիացած միմիայն դաւառական քաղաքներու մէջ՝ գրեթէ անկարող էր քայլ մ'իսկ հեռանալ այն տեղերէն:

Սոյն զրութիւնը շարունակուեցաւ ամբողջ 6—7 տարիներ, մինչև որ սուլթանն զգաց, թէ իր մղած այնչափ երկար պատերազմներով ոչ միայն ապստամբ Տէրսիմը չի հպատակեցուց և օգուտ չի կարողացաւ ստանալ, այլ ընդհակառակը աւելի ևս բորբոքեց նոցա մէջ պատերազմական ոգին և փոխանակ օգտի՝ կրկնապատիկ և եռապատիկ վնաս հասցուց օսմանեան կառավարութեան: Հետեաբար տեսնելով, որ այլևս բոլորովին ի գուր է իր ջանքն ու ճիգը՝ ստի-

սլուեցաւ Տէրսիմի նահանգը լուծել, այսինքն հալա-
տակած կողմերը, ուր կային մեծ կամ փոքր կառա-
վարիչներ՝ ենթարկել Տէրսիմի շրջակայ նահանգնե-
րու պատասխանատուութեան. օրինակի համար՝ Դեր-
ջան ու Խուզուշանը տուեց Երզնկայի միւթասարի-
ֆութեան (Կարնոյ նահանգ). իսկ Խօղաթի վիլայէ-
թութիւնն իջուց միւթասարիֆութեան (Քարբերդի
վիլայէթին ենթակայ), և նրա իրաւասութեան տակ
դրաւ Փախը, Մեծկերտը, Արղըյ-Քիլիսէն, Փեշին և
Զմշկածագը, որոնց մէջ կային և կան գայմագամ—
կառավարիչներ: Բայց Տէրսիմի արևելեան կողմէն
քանի մը գիւղեր, որոնք շատ հեռու ընկած էին այն
գիւղաքաղաքներէն՝ դրաւ Քեղուայ գայմագամութեան
իրաւասութեան ներքոյ: Իսկ Տուժիքն ու Խութի-
Տէրէսին, որ տակաւին կշարունակէին իրենց ապրս-
տամբ վարմունքը՝ մնացին բոլորովին անկախ:

Սուլթանն անկարող եղաւ վերջապէս սանձել
այդ ափ մը լեռնականներուն, որոնք դեռ մինչև այ-
սօր ալ կշարունակեն իրենց ասպատակային կեանքը:

Սուլթանն հասկացաւ, որ այլևս անկարելի է
Տէրսիմը զինու զօրութեամբ հալատակեցնելով իրեն
գործիք դարձնել, ինչպէս միւս քրդերուն ըրած էր,
ուստի դիմեց վերջին միջոցին, որ նա վաղուց ծրա-
գրած էր. այն է՝ ենիշէրիութիւնը վերահաստատել
Համիտիյէ-Ալէյի անունով, որ արդէն բացի Տէրսի-
մէն, զօրաւոր կերպով կազմակերպուած էր ամբողջ
Արաբիստանի և Քիւրտիստանի կողմերը: Նա պատ-
ուիրակներ ուղարկեց Տէրսիմի ցեղապետներուն մօտ
և նոցա իր պատուիրակներու բերնով շռայլօրէն խոս-
տացաւ տալ զանազան տիտղոսներ, չքանչաններ,

պաշտօններ ու վերջապէս լաւ-լաւ զէնքեր՝ եթէ յանձն առնեն իր հրամանները կատարել: Յեղապետներէն ոմանք իսպառ մերժեցին սուլթանի առաջարկը և հրաժարուեցան նորա խոստացած տիտղոսներէն և շքանշաններէն, իսկ ոմանք էլ թէև ընդունեցին, բայց երբ օսմանեան կառավարութենէն լաւ-լաւ զէնքեր ստացան՝ դարձեալ կազմակերպեցին իրենց հրոսակային խմբերը և այս անգամ աւելի ևս լաւ կանոնաւոր ոյժերով յարձակուեցան իրենց շրջակայ գաւառներու վրայ և սկսեցին թալլել, այլել ու խողխողել:

Սուլթանը զարմացաւ ու դայրացաւ: Նա այս անգամ քանի մը վաշտ զօրք և 8—10 հաւ լեռնային թնդանօթներ յանձնելով Փաղլի-Ֆէրիզ փաշային ու Տէվրիշ-Միւշիւր փաշային՝ հրաման ըրաւ, որ երթան Տէրսիմ և հպատակեցնեն այդ անսանձ քրդերուն այնպէս, որպէս ըրած էին Պուլղարիստանի վերաբերմամբ: Այս երկու բարձրաստիճան ղինուորական փաշաները, որ պուլկարները կոտորելով հերոսացեր էին՝ սոսկալի կատաղութեամբ Կ. Պոլսէն ճանապարհ ընկան դէպի Տէրսիմ, և երբ հասան Ակնայ քաղաքը՝ բանակ դրին Եփրատի (Սև-Ջրի) աջ ափին վրայ (1887—1888 թ.), որ հետեւեալ օրն սկսէին իրենց ստանձնած դահճի պաշտօնը կատարել: Այդ օրն Ակնայ ականաւոր անձինք, ի միջի այլոց մեր աղգայիններէն քանի մը փորձառու մարդեր, ներկայացան փաշաներուն և նոցա յաջողութիւն մաղթեցին: Բայց այդ ըոպէին, երբ հայերն յաջողութիւն կմաղթէին՝ չի զլացան նաև ըսել, թէ յետ կեցէք ձեր դիտաւորութենէն, որովհետև ամբողջ Տէրսիմն իր անտառ-

ներով բնական անառիկ բերդ մ'է։ Փազլի-Ֆէրիզ փա-
շան կարծելով, որ դոքա տէրսիմցիներուն հետ որևէ
կապակցութիւն մ'ունին՝ զայրանալով կատառախանէ.
«Դուք գիտէք անունս ինչ է. իմ անունս Փազլի-
Ֆէրիզ փաշայ է։ Ես Պուլղարիստանի ապստամբու-
թիւնը զսպողն եմ, ես Պուլղարիստանն ամբողջ քան-
դողն եմ... Գնացէք ըսէք այդ ռաֆազի քրդերուն,
թէ ձեր վրայ եկողը Փազլի-Ֆէրիզ փաշան է. երգում
ըրած է նա, որ ձեր վերջին ճիճուն իսկ սրէ պիտի
անցնէ։ Հաւատացէք ինձ, որ վաղուանէ սկսեալ դեռ
երկու օր չանցած՝ պիտի տեսնէք, որ Տէրսիմն ամ-
բողջ մոխրակոյտ մ'է դարձած, պիտի ռմբակոծեմ
նոցա հոյակապ բերդերը և պիտի խորտակեմ նոցա
եկեղեցիները, որոնց մէջ թերևս պուլղարներու նման
խորհուրդներ կկազմեն մեր Տէվլէթի-Յամանիէի դէմ։...
Վերջապէս Տէրսիմի ամբողջ ծովերն արիւնով պիտի
ներկեմ։ Ազատում չկայ, երգում ըրած եմ, որովհետև
եթէ այս անգամ ալ անյաջող յետ դառնանք՝ եւրո-
պացիները *խըպտի* կկոշեն մեզի ¹⁾։

Եւ արդարև, երկու օր չանցած՝ Փազլի-Ֆէրիզ
փաշան և Տէվրիշ-Միւշիւր փաշան բոլորովին անյաջող
գլխիկոր յետ դարձան և գնացին դէպի Կ. Պոլիս և
պատմեցին սուլթանին, թէ Տէրսիմն աննկարագրե-

¹⁾ Ծիծաղելին այն է, որ այդպէս բարձրաստիճան զի-
նուորական փաշայ մ'երբ իր երկրի մէջ փոքրիկ ասպատա-
կային ցեղ մը զսպելու համար վաշտերով զօրքերու առաջնորդ
կլինի՝ դեռ չգիտէ թէ սրպիսի երկրի և սրպիսի ժողովրդի
հետ գործ ունի, նա առանց ուսումնասիրած լինելու Տէրսիմի
աշխարհագրական դիրքը, նորա մէջ բնակող ժողովրդի կեան-
քը՝ կկարծէ թէ Տէրսիմը մեծ ու ընդարձակ երկիր մ'է,
որտեղ կան հոյակապ բերդեր, եկեղեցիներ, ծովեր ու լճեր։

լի դիրք մ'ունի իր սոսկավիթխար լեռներով ու ան-
 տառներով: Այդ անտառներու իւրաքանչիւր ծառն ու
 ճիւղն աննահանջ զինուոր մ'է օսմանեան բանակին
 դէմ պատերազմող: Քանի այդ անտառները գոյու-
 թիւն ունենան՝ այնքան նաև Տէրսիմ անյաղթելի կը
 մնայ: Սուլթանը վճռեց միանգամայն հրդեհել Տէր-
 սիմի անտառները և բոլորովին մերկացնել նորա բար-
 ձրաբերձ լեռները: Նա Տրապիզոնի գծով Պաթումէն
 ահազին քանակութեամբ քարիւղ (նաֆթ) փոխադրել
 տուաւ դէպի Տէրսիմ, որով կարողանայ իր նպատա-
 կին հասնել: Բայց երբ այդ բոլորը պատրաստ ունե-
 նալով, սկսեցին գործածել Խուզուշանի ու Չար-Ման-
 ճագի կողմերէն, այսինքն երբ բոլոր քարիւղը սրսկե-
 ցին անտառներուն վրայ և սկսեցին հրդեհել՝ ի դար-
 մանս ամենուն այս անգամ ալ ընուլթիւնն սկսեց հա-
 լածել օսմանցիներուն. օդն ամպեց, լեռները մռայ-
 լեցան, որու հետեցաւ սոսկալի տեղատարափ կար-
 կուտ ու անձրև և սաստկաբուր քամի մը, որ ի դե-
 րև հանեց օսմանցիներու ձեռնարկը: Այս զարմանա-
 լի երևոյթը օսմանցիները բացատրեցին նորանով, որ
 Նախախնամութիւնը տէրսիմցիներու հետն է: Սուլ-
 թանն ահամայ հանդարտեցաւ և որոշեց այլևս կա-
 նոնաւոր ու անգութ պատերազմներ չմղել տէրսիմցի
 լեռնականներուն դէմ, այլ եթէ կարելի լինի՝ շահել
 նոցա սիրտը, որն իր պետութեան համար շատ մեծ
 կարեւորութիւն ունի: Նա բաւականացաւ եղածով և
 աշխատեցաւ ամրացնել Տէրսիմի սահմանները, որ նո-
 ցա հրոսակային խմբերը շասպատակեն մահմետական
 գիւղերը և չթալլեն անց ու դարձ ընող կարաւանները:

Անցաւ մի երկու տարի ևս. բայց մինչև այդ

ժամանակ Չահ-Հիւսէյնի պէկ Բ.-ն իր վերջնական հրապատակութիւնն յայտնելով՝ Փլիմուրի (Խուզուշանի) գայմադամ նշանակուած էր։ Իսկ Օվաճուղի և Չար-Սանճագի ցեղապետներէն ոմանք ալ դանական տիտղոսներ ու սուլթանական շքանշաններ ստանալով՝ Համիտիյէ Ալիյէ գրուած էին, որոնց շատերն այս ու այն կողմ հպատակ Տէրսիմի գիւղաքաղաքներուն մէջ գայմադամութեան պաշտօն կ'վարէին։

Ճիշտ այդ ժամանակ, երբ հպատակ Տէրսիմի մէջ առ երեսս խաղաղութիւն կտիրէր՝ Խօղաթի շրջակայքն յանկարծ անախորժ դէպքեր պատահեցան, որոնց պատճառով Երզնկայէն երկու-երեք վաշտ զօրք, փաշայի մը (Փէրիզ?) հրամանատարութեան ներքեւ դրուած, զրկուեցաւ դէպի Խօղաթ (1889—90 թ.)։ Քայց այս փաշան, որ կուզէր ժամ առաջ հասնել Խօղաթ, վստահելով հպատակուած ցեղերու աջակցութեանը՝ իր զօրքը ճանապարհ ձգեց Երզնկայէն Խուզուշանի և Օվաճուղի միջով դէպի Խօղաթ, փոխանակ Երզնկայէն Ակն, Կապան-Մատեն, Քարբերդ և ապա Խօղաթ զրկելու, ինչպէս որ ասկէ առաջ կրէին՝ ճանապարհ չունենալնուն համար, որ սակայն եօթնապատիկ երկար էր քան Խուզուշանի և Օվաճուղի վրայով. այս ճանապարհով մէկուկէս օրէն կը հասնէր, այն-ինչ միւսով հազիւ ինը-տասը օրէն։

Երբ այս զօրքերը, Խուզուշանի մէջէն մտնելով Օվաճուղ, անցան Մ'նձուր լեռները և հասան Խաղաշուր լեռնագօտուոյն ստորոտները՝ Օվաճուղի ականաւոր ցեղապետներէն Տիապի աղան իր վեց հազար անկանոն (քուրդ) զինուորներով դիմաւորեց Երզնկայէն եկող Փէրիզ փաշային և նորան կրկին ու կրկին

յայտնեց իր հլու հպատակութիւնը, մանաւանդ շեշտեց իր անկեղծ հաւատարմութիւնն առ օսմանեան կառավարութիւնը, որ նա եռանդուն կերպով ցոյց տուած էր նախօրօք: Իսկ Ֆէրիզ փաշան ընդունելով Տիապի աղային հլու յարգանքները՝ սկսեց պատմել սուլթանական կառավարութեան պատկառելի զօրքերու առասպելախառն քաջագործութիւններն ու մեծահոգիութիւնը, և յորդորեց նրան, որ խօսի բոլոր տէրսիմցիներուն՝ հաւատարիմ ու հլու հպատակ լինել սուլթանին: Տիապի աղան, օգտուելով խօսակցութեան նիւթէն՝ խնդրեց Ֆէրիզ փաշայէն. «որովհետեւ սուլթանին ցոյց տուած հաւատարմութեանս համար Ահմէտ պէկը¹⁾ խիստ թշնամացեր է ինձ հետ, որ թերեւ օր մ'արիւնհեղութիւններու առիթ դառնայ,—կխնդրեմ ձերդ վսեմութենէն, որ բարեհաճիք այսօր, այս բոպէիս և եթ, պատժել նրան: Եւ որովհետեւ դուք անծանօթ էք տեղւոյն և զիրքին՝ ես իմ վեց հազար զինուորներովս կառաջնորդեմ ձեզի... կամ կսպանենք այդ Ահմէտ պէկին, կամ ողջ կբռնենք ու կուղարկենք սուլթանին, որպէս նուէր...»

Ֆէրիզ փաշան, որ այսպիսի տեղական օգնութիւն մ'երկինքը կփնտռէր ու գետինը գտաւ՝ իսկոյն զինուորական փողերն հնչեցնել տուաւ և զօրքը քշեց առաջ, դէպի Ահմէտ պէկի բնակավայրը: Բայց Ահմէտ պէկը, որ նախ քան օսմանցի զինուորներու յառաջ խաղացումն ինքը զանազան լրտեսներէ լսած

¹⁾ Ահմէտ պէկն Օվաճուղի ամենաազդեցիկ ցեղապետներէն մէկն է, որ ունի 5—6 հազար զինուոր և որ մինչև այսօր տակաւին հպատակած չէ սուլթանին:

էր Տիապի աղային լարած դաւադրութիւններն իր դէմ, որ նա միանալով օսմանեան զինուորներու հետ, կառաջնորդէ նոցա դէպ իր գիւղերը՝ վայրկենապէս ի դէն կոչեց իր քաջամարտիկ քուրդ երիտասարդները, միանգամայն ստիպելով գիւղացիներուն, որ փութան գիւղերը դատարկել և իրենք քաշուին երթան անտառի խորքերը։ Գիւղացիները դեռ լեռը չի քաշուած՝ Ահմէտ պէկին իր հինգ հազար քրդերով ամբարացաւ կարևոր կիրճի մը բարձունքները, որու մէջէն պիտի անցնէին թշնամիները։ Եւ երբ օսմանեան զինուորներն իրենց թնդանօթներով մտան սոյն կիրճի մէջ՝ Ահմէտ պէկին սկսեց վերէն կատաղի հրացանաձգութիւն մը դոցա վրայ, որոնք անակնկալի հանդիպելով՝ չէին կարող ոչ առաջ և ոչ յետ կամ կողմնակի ուղղութեամբ փախչել։

Անգամ մ'երբ միայնակ կճանապարհորդէի դէպի Խօղաթ՝ ճանապարհին ինձ ընկերացաւ զինուորական յիսնապետ մը, որ անձամբ մասնակից լինելով սոյն կռուոյն՝ պատմեց.

«...Սոսկալի՛ր կիրճ մ'էր այն, ուրկէ պիտ' անցնէինք Ահմէտ պէկին վրայ երթալու համար։ Կիրճը նեղ և բաւական երկար էր։ Նորա երկու կողմերը պատած էին կաղնի անտառներով, որոնց մէջ հազիւ թէ մինչև այդ օր մարդկային ոտքը կոխած լինէր։ Երբ մենք կիրճին մօտեցանք՝ մեզի առաջնորդող Տիապի աղան իր չախմախներով (զինուոր) յետ կեցաւ, ու մենք յառաջացանք Փէրիզ փաշայի պահանջմամբ։ Եւ երբ բոլոր զինուորներս մտանք կիրճին մէջ՝ այդ անթափանցելի ցանցերուն մէջէն յանկարծ սկսեցին կարկուտի նման տեղալ մեր վրայ հրացանի գնդակ-

ները: Ֆէրիգ փաշան հրաման ըրաւ, որ կռուինք. բայց որո՞ւ դէմ. մեր առջև մարդեր չկային. անտառներու մէջ մենք ոչինչ չէինք տեսնար: Այլ միմեանց յետևէ շարուած՝ մերկ ու նեղ ճանապարհին վրայ կեցած էինք. իսկ անտառներու մէջ դարանամուտ եղող քրդերը կգնդակահարէին ու անխնայ կսպանէին զմեզ: Հրամանատար Ֆէրիգ փաշան սկսեց իր ռազմական հանձարներն ի գործ դել: Նա հրաման արձակեց, որ հինգերորդ ջոկատը բարձրանայ կիրճէն վեր և շրջապատէ քրդերուն: Հինգերորդ ջոկատը բարձրացաւ անտառներու մէջ, ուրկէ այլևս ոչ մի մարդ չի վերադարձաւ, գէթ պատմելու իրենց գլխին պատահած գէպքը: Փաշան փողեր հնչեցնել տուաւ, հինգերորդ ջոկատէն լուր պահանջեց, սակայն ի գո՛ւր. ձայն չըկար: Նա կրկին հրաման արձակեց, այս անգամ երրորդ ջոկատին, որ նա շրջապատէ քրդերուն և, ըստ կարելւոյն, օգնութեան հասնի հինգերորդ ջոկատին: Երրորդ ջոկատն ալ բարձրացաւ, բայց խեղճը միևնոյն ճակատագիրն ունեցաւ՝ ինչ որ ունեցած էր հինգերորդ ջոկատը: Ֆէրիգ փաշան յուսահատուեցաւ: Նա իր ձիուն վրայ նստելով՝ աղաղակեց. «եավրուլաւրըմ, ճան գուրթարըն» (ձագուկներս, հոգի աղատեցէք), ու սկսեց փախչել: Սրտաճմլի՜կ տեսարան: Տիապի աղան, որ անկեղծ աջակցութիւն խոստանալով՝ մեզի առաջնորդած էր, տեսնելով մեր պարտութիւնը և Ֆէրիգ փաշայի փախուստը՝ իր վեց հազար քրդերով պաշարեց զմեզ և սկսեց սոսկալի կերպով գընդակահարել: Եւ այդ բոպէին վա՛յ նորան, ո՞վ որ կը յանդգնէր զէնքերով փախչել. այլևս նա աղատում չունէր այդ վայրենի քրդերու ձեռքէն: Ով որ իր զէն-

քերն այդտեղ կիրճին մէջ թողնելով կփախչէր՝ կա-
ղատուէր»...

Եւ ահա այսպէս Ահմէտ պէկն 8—9 հարիւր
զինուոր կոտորելուց և նոցա (երկու վաշտի) բոլոր
ռազմամթերքն երկու թնդանօթներով միասին աւար
առնելուց յետոյ, փառաւոր յաղթութիւն մը տարաւ,
որն այսօր առասպելներու կարգն է անցեր: Իսկ սուլ-
թանն իմանալով սոյն կռուի բոլոր հանգամանքները՝
Ֆէրիզ փաշային աքսոր ուղարկեց դէպի Եմէն՝ իր
ինքնագլուխ յանդգնութեանը համար, որ առանց
բարձրագոյն իշխանութեան լուր տալու՝ կռուի սկսած
էր՝ քուրդ պէկի մ'ապաւինելով:

Սոյն կռուէն երկու-երեք ամիս յետոյ, օսման-
եան շորրորդ բանակի միւշիւրը զիմեց Խօղաթի միւ-
թէսարիֆին, որ աշխատի սոյն կռուի ժամանակ գե-
րի ընկած երկու թնդանօթներն Ահմէտ պէկէն յետ
առնել: Խօղաթի միւթէսարիֆը շատ մ'անյաջող փոր-
ձերէն յետոյ, ստիպեց Խօղաթի մէջ վերաբնակած
Գաբրիէլ աղային (քարբերդցի), որ երթայ Ահմէտ
պէկէն յետ առնէ երկու թնդանօթները, հակառակ
պարագային նա (Գաբրիէլ աղան) իր գլուխը պիտի
տայ երկու թնդանօթներու փոխարէն: Գաբրիէլ աղան,
որ կարևոր համարում մ'ունէր տէրսիմցի բոլոր ցե-
ղապետներուն առջև՝ ահամայ յանձն առաւ այդ դժ-
ուար գործը: Նա զիմեց Ահմէտ պէկին և շատ մ'ա-
ղաշանքներէն յետոյ, երկու հազար օսմանեան ոսկի
խոստացաւ միմիայն երկու թնդանօթներու փոխարէն.
Իսկ Ահմէտ պէկը խել մ'ընդդիմանալէն յետոյ, հա-
մաձայնեցաւ և երկու հազար ոսկին առնելով՝ գերի
առած երկու թնդանօթները յետ դարձուց՝ ըսելով.

«տարէք այդ թօփերը, սուլթանին աշխշը մէջ կոխեցէք. իմ մէկ շէշխանէ հրացանս իր տասը թօփերու դէմ կարող է կենալ այս լեռներու և անտառներու մէջ: Տարէք. եթէ միւս անգամ ձեռք ձգեմ՝ հաւատացէք, բոլորը մէկէն կ'փշրեմ»:

Այսպէս վերջացաւ այդ փոքրիկ կռիւն ալ, որ Քէրիֆ փաշայի մ'անխոհեմութեան արդիւնքն էր: Տէրսիմցիներն այնուհետեւ նկատի առնելով օրուան հարցը, որն օրէցօր սուր կերպարանք կստանար՝ ինքնաբերաբար խաղաղեցան, չնայելով որ հրոսակային փոքրիկ խմբերը դարձեալ այս ու այն կողմ կ'շարունակէին իրենց սովորական աւարառութիւնները:

ԾԱՆՈԹ.—Այս արիւնահեղ ընդհարումների պատմութիւնն, որ ես գրեցի, լսած եմ ժողովրդական ժամանակակից և ոչ-ժամանակակից գանազան պատմիչներէ, ահանատես և առաջին ու վերջին ընդհարումներու մասնակից եղող սէյիտներէ, որոնք ամենքն ալ միմեանցմէ շատ քիչ տարբերութեամբ պատմեր են. մանաւանդ 1877 թ. ընդհարումի մասին լսած եմ բուն կռուին մասնակցող և առաջնորդող քրդերէ ու սէյիտներէ, որոնց հետ երկար ամիսներ առիթ եմ ունեցել ապրելու:

-239-

-240-

50x.

78

22 MAR 2013

3393

